

C(1984)
y-43

ISSN - 0130 - 531X

YAYI XIE MI

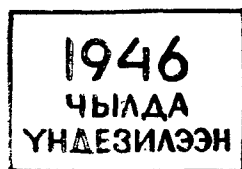
58 1984

Чечен чогаал
сеткүүлү
58 - 1984

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

Номерде:

ТООЖУЛАР

К.-Э. Кудажы. Алышкылар
С. Сүрүң-оол. Ногаан ортулук

ШҮЛҮКТЕР

О. Сувакпит, Ю. Кюнзегеш,
М. Өлчей-оол, В. Серен-оол,
Ч. Куулар, А. Даржай,
В. Монгуш, С. Молдурга,
Э. Кечил-оол, Н. Иргит.

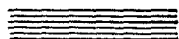
ОЧЕРКТЕР, ДЕМДЕГЛЕЛДЕР

К. Лопсан, С. Шойгу.
Х. Ойдан-оол, Э. Донзак.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

Редколлегия:

А. А. Даржай (*редактор*), А. К. Кал-
зан, Д. С. Куулар, С. В. Козлова,
Ю. Ш. Кюнзегеш (*харысалгалыг
редактор*), О. О. Сувакпит, С. С. Сю-
рюн-оол, М. А. Хадаханэ.

Кызыл-Эник
Кудажы

АЛЫШКЫЛАР

(Ховалыгларның Сонам ашактың оолдары болгаш оларның оолдары — Тоткан-оол, Балган-оол, Хелиң-оол, Дуңгар-оол, Балчыр-оол, Орус-оол сугларның дугайында авторнуң билири, харын чамдыкта бодунуң киржип чорааны болуушкуннарга база оларны таныыр кижилерниң сактыышкыннарынга болгаш чогаалдың чамдык маадырларының боттарының чугааларына үндезилеп бижээн аңгы-аңгы чугаалардан дизип каан документалдыг тоожу).

ТООЛ-ДОМАКТЫҢ ХАПТЫГАЗЫ

Шаг шаанда болган төөгү-дүр. Калбак чүве чуглуп, борбак чүве хадып турар үе-дүпте. Амгы шагның ачы-үрезиниң салгал-садызы хырын иштинге-даа турбаан. Мен ол тоол-домакты кырган-авамдан дыңнаан мен, ол база кырган-авазындан дыңнаан болган. Оон ыңайгызын билбес мен, та чеже-чеже кырган-авалар, та чеже-чеже кырган-ачалар дамчаан чүве.

Эге баштай Улуг-Хемниң унунда Хайыракан даг кара чыткан джир чүве, ам чер-делегей безин кырып, ооң хаядажы, довурак-хамыраа кажарара берген, шаа барып мырынай агарып каар чадавас боор. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак деп оът кезээде көк чытпас деп чон чугаалажыр болгай. Амгы үениң болбаазын бажының угааны-биле алырга, ол домакта ниитиледе-даа, бойдууста-даа бүгү чүүлдер өскерлип, сайзырап турар деп диалектиктиг бодал сиңген болуп турар.

Бурун шагда Хайыракан дагның амгы турар чер-девис-кээринге чылан эртпес шыргай арга шыпкан, дээрде шаштыккан, эглип-эглип бады келген, экти бедик ээр таңды турган джир. Ооң эдээнге хамык кодан-кодан аалдарның аразынга тос чыл бурунгаар болган эзе-херектерни доозазын күзүнгүзүнге көрүп олулар чаян дөстүг, чаңгыс оолдуг хам кадай кижичурттап чораан чүве-дир.

Бир катап-ла ооң чаңгыс оглу көрүп турарга, чылан эртпес шыргай арга шыпкан, дээрде шаштыккан ногаан таңдыже хан дег кызыл, хаан дег кырган хайыракан маңнап үне берип-тир эвеспе. Күжүр эр чүү боор, эъг эвес эъг, кеш эвес кеш бо-дур кылдыр бодааш, шүрлең аът чүктеп шыда-вас, кыжаалаң аът кылаштап шыда-вас ча-согуну алгаш, авазынга-даа ыттавайн, мажаалайны истеп чоруп каап-тыр. Анаа-ла ак оруун оруктап, актыг-чөптүг чораан хан дег кызыл, хаан дег кырган амытанны сүрген оол ол хевээр бажы-биле барган.

Ынчап кээрге чүү боор, караң көрнүр хам кадай үш үштүң тос хонуу байтыгай, үш үштүң тос айының иштинде те-чунма чуруктуг дериг-дүңгүрүн динмиренип келгеш, чаңгыс оглун хүрүмнеп кыйгыртып, күзүнгүзүнге көрүп-даа чадан каан. Ооп сыры октуг кудай-биле, сыгыт үннүг улу-биле ай-айы-биле, чыл-чылы-биле сүмележип, чөвүлежип келгеш, дээрде шаштыккан ногаан таңдының кырынга чаттыг кара булуттарны диргеп, мөөңнеп келгеш, чанлык-халапты үш үштүң тос хонуу байтыгай, үш үштүң тос айында дүн-хүн чок дүжүрүп кээрге, таңдыдан таңды-даа артпаан, аргадан арга-даа артпаан мындыг бооп-тур.

Чалбыыш-өрт, чайык-суг эрте берген соонда, чылан эртпес шыргай аргалыг, дээрде шаштыккан ногаан таңдының орнунга ооргазында дүктерин кудай шаар агбайткаш, арган-дорган мойнун хемни өрү салгаш, буурул бажының аксы-мурнуу сугже суккаш, эрик дургаар чыдып алган, өрт-халапка хуюкталган адыг-мажаалай дүрзүлүг даг көстүп келген. Кем чок амытан ондап-остап, кагып-суксап, Улуг-Хемниң соок суун пактааш, караа чырып, оңгарлып каап чыдар ышкаш болган.

Ол дагны көрүп туруп-туруп, карааның изиг чажын чени-биле чоткаш, чаян дөстүг хам кадай боду безип коргуп-иргип, сирн-кавы сымыранып-тыр:

— Өршээ, хайыракан...

Дагның чаны-биле эрткен-дүшкен чон база чалбарыыр апарган:

— Өршээ, хайыракан...

Улуг-Хемниң унунда бойдустан боду бүткен кайгамчык тураскаалы, шынап-ла чыдып алган адыг-мажаалай дүрзүлүг буурул дагны Хайыракан дээр.

Хайыракан!

Атта кем чүү боор, төрөөн черинге кижилерниң изиг ынакшылы, чүдүг сүзүглели үе-дүптөн туруп келген болбайн канчаар. Амгы үеиң реактивтиг самолёттары, атомнуг энергиязы, космиктиг корабльдери даңның чаазында, хуннун экинде хары угда хүлүмзүржүп келбээн, кижин амытан бодунуң узун төөгүзүнүң дургузунда черлик-даа чораан, бүдүүлүк-даа чораан, болбаазын-даа чораан. Эрткен орук-биле эптежир апаар.

Хайыракан дугайында тоол-домактар сан чок. Ону бүгү делегсиде безин билдиргир даг деп чугаалаза, ында хензиг-даа хөөредиг чок. Хайыраканның чуруу чеже-чеже солуннарның, сеткүүлдериниң арышарын кезивээн дээр! Биске-даа, даштыкыга-даа.

Латин Америкада Мексикадан аалдап чораан коммунист-журналист Сепеданың Хайыракан дагны көрүп тура, менээ мынча деп чугаалаанын ам-даа сактып чоруур мен:

— Ажык дээр адаанда музей...

Шынап-ла ындыг. Хайыраканни долгандыр турар девискээр ажык дээр адаанда музей — дужунда Улуг-Алаак ортулуу, хем кежир Кускун-Баары, Буураның «демир-салы», Барык, Сенектин көжээлери, Бүүрзекте, Эйлиг-Хемде ламалар куйлары, Мугур-Саргалдың хаяларда чурумалдары, Чаа-Хөлдүн «бурганы», Сыын-Чүректің бижимелдери, ыра кирген Кожай биле Торгалыг, төөгүлүг Оттук-Даш биле Даг-Ужу... Амгы шагның демдектери — Чаа Шагаан-Арыг, Чаа Чаа-Хөл, Хайыракан суур, Хайыракан арт кырында «дүдүскеттиң аразынче дүндүүштөлгөн» телесуурга...

Хайыраканни долгандыр девискээрлерге шаг шаандан төөгүлүг болуушкуннар хайнып турган, алдарлыг кижилер чурттап чораан. Бети дээрге, эң баштайгы тыва революсчуларның бирээзи, улусчу Тываның эң баштайгы Президентизи Чүлдүм, эң баштайгы тыва чанчын Бүлчүн, эң баштайгы тыва херээжен Серенмаа, эң баштайгы тыва телефонист херээжен Норжуңмаа, эң баштайгы Ленин орденниг тыва херээжен Күскелдей, эң баштайгы тыва ССРЭ-ниң Күрүне шаанналының лауреады Хойтпак-оол, С. Токаның «Боттанган күзел» деп шийзиниң кол маадыры Биче-оол, немецфашистиг эжелекчилерни чылча шавышкан тыва эки турачыларның эзир дег командири капитан Кечил-оол, оларның эмчизи Хүргүлек, Тывага чаа амыдыралдың суртаалчыла-

ры — Аркадий Аңгакпап, Кыргыз Балдан, Ховалыг Сүрүң-оол, Александр Оолак, Кыргыз Ногаан-оол, Ондар Иргек, Кыргыз Шимит-Доржу, Иван Дартай-оол, Кыргыз Калын-оол, Монгуш Шаңнаа, Кыргыз Коңзулак, Ховалыг Шиниң-Карбы, Бай-Кара Балчыма, Кыргыз Сырбыкай, Түлүш Санчы, Донгак Дамдыңчап, Түлүш Дамба, Ховалыг Тас-оол, Михаил Иванович Кызыл-оол, тоолчураан чогаалчылар Степан Сарыг-оол (ол баштайгы шүлүктөрүн Шагаан-Арыгга бижип эгелээн), Виктор Көк-оол (дамчыыр чугаа-биле алырга, ол Хайыраканнын Алды-Шынаага төрүттүнгөн), Бай-Кара Хөвөңмей, Сергей Пюрбю...

Даңзыны ам-даа уламчылап болур. Үстүндө адаттынган хүндүлүг кижиги бүрүзүнүн дугайында бүдүн-бүдүн тоожуларны, романнарны бижип болур.

Хайыракан!

Төрөөн бойдузувустуң хуулгаазын хайыразының дугайын бодап ора, Тываның улустуң шүлүкчүзү, Хайыраканнын оғлу Сергей Пюрбюнуң мындыг одуругларын канчап сагынмас боор:

Дүдүскеттиң аразынче
Дүндүүштелип үнө берген
Хайыракан, хүннеш черден
Кажарарып көстүп кээр сен.

Хайыралыг даам сени
Кара чаштан амдыгаа дээр
Көргенимниң санында-ла
Хөрек чүрээм чоргаарап кээр.

Хажың-биле эрткен улус
Кандыг бодал бодавазыл?
Кайгап, мактап көрбөөн болза,
Канчап сени ырап, тоолдаан?

Эзир куш дег, эргий ушкаш,
Эктингге кээп хонуксаар мен.
Ынак черим сеткил хандыр
Ынды-бетин көрүксээр мен.

Чоогунда дөмейи чок
Чоргаар, чараш Хайыракан!
Дөрде чалаан шимелгем бооп,
Төрөөн черим каастап тур сен.

Хайыраканны долгандыр төөгүлүг болуушкуннардан, алдарлыг кижилерден аңгыда, бичии болуушкуннар, билдинмес кижилер база бар. Бүгү-ле улуг херектер олардан эгелеп турар.

Мен ам Хайыракаштын ындыг, ат-сураа үнмээн, билдин-мес кижилериниң дугайын чугаалаксап тур мен.

1. ТОТКАН-ООЛ

(Үш дылдыг кижиде дугайында чугаа)

Ховалыг Сонам ашак өлгүже чедир:

— Мээң оолдарым, оларның үре-садызы хуулгаазын болур улус — деп чугаалап чораан.

Мынча үе эрткенде, улустун домаа-биле алырга, ында үндезилепки дег ора-сома бар болуп турар. Ол шагда мындыг хуулгаазын болган чүве-дир. Ховалыгларның Сонамы аныяк-чалыы-даа турган. Күзүн аалдар куруяк чайның чылыын ажыглап, агар, хураган дүгү салып турар үеде Сонам Барык аксында аалдарга хап келген. Билдингир-ле, ажил доозулган соонда — изиг-хан, күскү шиме, чугаа-соот. Орай апаарга, Сонам бир ээн өггө чыдып алган. «Эзирик улус кижиде удутпас — деп, Ховалыг Сонам чугаалааш, улуска чыгып каан. — Эжикти даштындан шарып канар. Шөлээн дыштанып алайн». Ол ындыг болган, дилегни хандырып кааннар. «Элдеп кижиде аа? — деп, улус кайгаан. — Удуур кижиде эжини шарыткан херээ чүү боор?» Анаа херек анаа, оон хуулгаазын тоолду аалдар ишти эртенинде көргөн. Эжиктин шары хевээр, а Сонам чок болган!!! Сураглап көөрге, ол Сенек аксында аалында дүште чок шайлап орган дишкеннер. Тоол тоол-ла ыйнаан, ёзулуг хуулгаазын херектерни Сонамның оолдары кылып эгелээннер.

1925 чыл. Тывага улусчу революция тиилээнден бээр үр болбаан. Улаштыр культура революциязы эгелээн. Чаа күрүнеге чаа кижилер — эртем-билиг-биле дагаланган кижилер херек апарган. Ол чылын Москваже он кижиде, Ленинградче он, Улан-Баторже база ынча кижиде өөренип чоруткан. Сөөлгү он кижиниң аразына Улуг-Хем кожуунун Буянды, Бай-Даг сумузунуң хамаатызы Ховалыг Сонамның алды огулунуң бирээзи Тоткан-оол база кире берген.

Амгы шагның болбаазын беднинден чугаалаарга ындыг белең, ол шагда сургуулдарның ындыг ырак-узак кода-хоорайларга канчап чедип турганын чугаалаарга безин амыр эвес. «СССР сургуулдар» баштай Улуг-Хемни куду салдап баткаш, оон ыңай демир-оруктап турганнар. А «моол сургуулдар»! Чүгле аът, улаг.

Улан-Баторга нам сургуулунга өөредилге моол дыл кырынга чоруп турган. Башкыларның колдуу СССР-ден чалаткан тускай эртемниг кижилер болганда, орус дыл эртем-

билиг чедип алырынга шийтпирлиг рольду ойнап турган. Тыва сургуулдар дораан-на үш дылдыг апарганнар. Бир дугаар одуругга Ховалыг Тоткан-оол үнүп келген. «Үш дылдыг кижиге» деп чугаа оон үнүп эгелээн.

Элээн бурунгаарлай бергеш чугаалап каалы, кажан акы-дунма Моол Арат Республикага сургуул дооскан «Болбаазын эш Тоткан-оол» төрөөн черинге чанып кээрге, «үш дылдыг кижиге» деп чугаа дыннааш, херектиң ужурун билбээн улус баштай кайгап турган: «Кижиге канчап үш дылдыг апаар чүвөл? Кедерезе чылан харын ийи дылдыг ыйнаап». Сөөлүндө «болбаазын эш» тывалаар, моолдаар, орустаар эртемниг деп билгеш, улустун магадаары дам барган. Мээң оолдарым хуулгаазын улус болур деп, Сонам ашактың чугаазынга чон чөпсүнүп-даа турган.

Тоткан-оол эртемге өөренип турда, оон хуулгаазын херектерни ооң акылары Доңгурак биле Седен-Хуурак доюлдуруп турганнар. Олар бодунуң үезиниң мурнакчы кижилери болу бергеннер. Ол дугайын борта каксы-даа бол көрүп көрээлинер.

Ховалыг Доңгурак дөстүмөс аажы-чаңныг, улусчу революцияның херээнге туюлунга чедир бердинген, бодунуң үзел-бодалы дээш от-көсчө-даа, хая-туругже-даа халый бээринден чалданмас кижиге чораан. Ону чер-чуртунун чону «Изиг-оол» деп шолалап алган. Ховалыг Доңгурак улусчу революцияның баштайгы чылдарында-ла Улуг-Хемниң нам хораазының даргазынга чедир депшээн. Үе болза нарын, эртем-билиг чедишпес, күзел-чүткүл улуг, шинчилеттинмээн орук-биле чорууру тоң берге турган. Ынчангаш ортумак малмаганныг араттарны феодалдар-биле денге көрө бээр, оларның кошкул-хөрөңгизин кайы хамаанчок хавыра бээр, оон туржук кижилерниң хууда аажы-чаңчылы болур оттук-бижээн узуткап, кежеге-чажын күш-биле кезе бээр хажы-дыышкыннар база тургулаан. Анаада-ла изиг кижиге Доңгурак хөлүн эрттир изидип турду ыйнаан. Ынчалза-даа оон өске сеткили чок, чүгле улусчу революцияның херээ дээш «Изиг-оол» ынчаар доюлдуруп турган. Амгы үенин бедик дааның кырындан көөрге, кижилерниң четпестерин эдер, олар-биле шаанга киир халбактанчыр ажылдың сула турганы илден. Бичии чүвө болза-ла «үндүр хөөглээр» дээрге таарышпас болбайн канчаар. Ленинчи ёзу-биле алырга, революцияның херээнге ажыктыг болза, азаның боду-биле-даа кады чоруур апаар. Улуг Октябрының тиилелгезинге Владимир Ильич капиталистерни безин хаара тудуп турган чижектерни төөгү билер.

Изиг аажы-чанныг Донгуракка бодаарга, Сонамның бир оглу Седен-Дамбаа оожум, дензигүүрлүг кижиг турган. Тыва бижик төрүттүнери билек, ол ону дораан өөрени шаап алган. Хурал-суглаага, араттарның кегээрелинге Ховалыг Седен-Дамбаа эң идепкейлик кижилерниң бирээзи апарган. Ийи-Тал, Хайыраканның чону ону «Бижээчи-оол» деп адай берген. Ол барымдаалыг херек болган. Ховалыг Седен-Дамбаа арбан, сумунуң ажил-херектеринден эгелээш Улуг-Хемниң кожуун чагыргазынга чедир депшээн. «Бижээчи-оол» Тывага улусчу революцияның херээнге бичии эвес исти арттырып каан. Оон чаагай үүлени келир үеде оон ажы-төлү кылыр.

«Бижээчи-оолдар», «изиг-оолдар» төрө херээнге киржип чоруп турар аразында Моолда сургуулдуң өөрсдилгези доозулган. Ховалыг Тоткан-оол, ол үенин-биле алырга, Тывага далай, танды дег улуг эртемниг эр болуп чанып келген.

Ол чылдарда аныяк республика Совет-тыва транспорт чери тургустунуп эгелээн. Хурааңгайлаарга «Совтывтранс» дээр. Аңаа ажилдаар кижилер херек — билиглиг, билдилиг, эң ылаңгыя дылдыг. Ховалыг Тоткан-оолдуң удуртур чери ылап-ла «Совтывтранс» болган.

«Совтывтранс» улуг хемчээлдиг организация турган. Кол сорулгазы — барык-ла үш чурттуң аразында транспорт болгаш садыг-наймаа харылзааларын тудары. Ол үеде амгыда ышкаш асфальтылыг байтыгай чазагылыг безин оруктар чок, чүк машиналарының сураа безин дыңналбас, аът, шары, теке-биле чин дээр турган. Терге-даа, шанак-даа ховар. Оон кадындан кыштын соогунда, чайның изинде чинчилерниң хонар-дүжер өртээлдери четче хандыртынмаан, бараан-сараан шыгжаар оран-сава чедишпес турган. Мындыг берге хайым ажил-ишче аныяк эр Ховалыг Тоткан-оол дүлнү берген.

Моолга өөренип тургаш, Тоткан-оол мындыг тывызык чугаа дыңнаан:

Шаг шаанда кыдат садыгжы кижиг бир аал чанынга хонар ужурга таваржы берген. Чүктүг тевелери эндерик, ам кара чааскаан. Ынча бараанны канчап менди-чаагай хондуруп алыры деп айтырыг тургустунуп келген. Хайгаарал чокка удуп чыдып алырга, оорлар таваан карартыптар деп, чиижең чүвең бодаан. Шынында оон чиниче кым хол дээй бээр боор. Боданып-боданып, кыдат садыгжы чанында аалдардан кезек кижиг кый деп келгеш, оларга үш теке четсип берип-тир: кижиг чиир теке, ком чиир теке, теке чиир теке. «Бо үш тевени чүнү-даа чишпес кылдыр таарыштыр дизип-

кен кижиге бо хамык бараанның чартыын дис чарып бээр мен» дээш, садыгжы шөлээн удуп чыдып ап-тыр...

Эртенинде туруп кээрге, теве четкен кижилер шуугаан, маргышкан, таакпылаары таакпылаан, боданыры боданган, баштары ышкан турганнар. Чиижең чүве тургаш: «Шагыңар төнгөн» дээш, тевелерни четкеш, бүрүн-бүдүн барааны-биле арлы берген.

Кижичи чиир, ком чиир, теве чиир үш тевени таарыштыр дизип чадап каан эрлер аалыңга чанып келгеш, херектин ужурун сагаан-өгбөн ирейге чугаалап-тырлар. Ашак тургаш, дораан мынча дээн: «Ол дээрге кажар арга-дыр». Эрлернин аастары хак дээн: «Чүге? Канчап?» «Ындыг үш тевени кажан-даа таарыштыр чедип шыдавас силер — деп, сагаан-өгбөн чугаалаан.— Чиижең садыгжының силерге бараан танныылдадып алыр дээн ову-дур».

Чөгенчиг эрлер ынчан кээп аастарын туттунганнар. Ол аразында чиижең садыгжы ол оранга турбаан.

Кижилер-биле ындыг оптуг ажылдавас деп, Ховалыг Тоткан-оол ылап билип турган.

1932 чылда «Совтывтранс» тургустунган соонда ажыл-херек көзүлдүр-ле экижип эгелээн. Баштайгы машиналар — «чик-каралар» көстүп келгилээн. Эге үелерде оларны безин чүүк сөөртүүргө ажылгап, алгы-кешти, кидисти оларга дажып тургулаан. Үр болбаанда Тываның оруктарынга чүүк машиналары көстүп эгелээн. Ол дээрге улуг ССРЭ-ниң ачыдузасы болган. Чогум-на ол чылдарда мындыг хевирлиг ырлар тыптып келгилээн:

Туттунарда дыттыг Саян
Тура дүшпейн ажа-ла бээр.
Дузалаарда эптиг ССР
Дужун бодап чедип-ле кээр.

Оон ыңай:

Узун-узун ховуларга
Улам маңнаар машинаны.
Удур көрүп долгап орап
Уран-мерген чолаачыны.

Мен безин үжен чылдарның төнчүзүнде «Совмонгтувторг» дээн орус бижиктиг, даштында «Шүдүнзе» дээн сөстү тывалап, моолдап парлаан, чүүктүг тевелер чураан оттуг-ыяшты көрүп четтиккен мен. Дүңзе таакпыны, дордум төрөпчилерни Моолдан эккеп турган боор. Бичимде Кызылга ашактарының «хосдоруг» дээр садынга база кирген мен, демир-дес аймаан ында делгээн боор чораан.

Агьяк республиканың улус ажыл-агыйына транспорт эн чугула черни ээлеп турган. Ынчангаш «Совтывтранстың» харысалгалыг ажылдакчызы Ховалыг Тоткан-оол ССРЭ, МАР-биле харылзаа тудар херектерге боду дорт киржил турган. Ол «бо барган эшти саат чокка хүлээп алыр» дугайында мандат-бижин кезээде ап чораан. Ховалыг Тоткан-оол ССРЭ-ниң элчин черинге баргаш орустап, МАР-ның элчин черинге баргаш моолдап, ТАР-ның албан черлеринге баргаш тывалап чоруп турган.

Сөөлзүредир «Совтывтранстың» машина парыгы өзүп эгелээн. Ооң уламындан тус черниң чурттакчыларындан чолаачыларны белеткээр ажыл негеттинип келген. Удатпаанда эн баштайгы тыва чолаачылар Түлүш Дажы, Ондар Хунажык, Ооржак Лама болгаш өскелер-даа совет машиналарны Тываның чазаг чок оруктарына халдып эгелээннер. Оон туржук тыва кыстар безин руль артына олурупканнар. Оларның эн баштайгызы Ондар Чангаа болган. Тыва чолаачыларны белеткээринге Ховалыг Тоткан-оол база эвээш эвес күжүн үндүргөн.

Таңды-Тывага улусчу хувискаал тиилээн соонда араттарның чаа амыдыралы улам чаа-чаа сорулгаларны идип үндүрүп турган. Агьяк республикага эн баштай акша деп чүве турбаан. Эрги Тывага мал-маган бажынга чижеглээн бараан солчулгазын чон ажыглап чораан. Чижээлээрге, бир кумза сарыг шай бир инек, бир малдыр коргулчун бир хой, эки аът ийи бызаалыг инек дээн хевирлиг. Сөөлгү үеде кыдат лаң, «бел-мөңгүн» ышкаш акша дөргүлерин санажылгага ажыглап турган. Үстүнде адаан чүүлдерниң кайызы-даа садыг-наймаа херээнге ажыглаттынып шыдавас дээрзин чаа амыдырал бадыткаан. Ынчап кээрге, совет рубль акшаны саарылгага кириген. Ол органы янзы-бүрү чижең идегеттер ажыглавазын дээш, рубль бүрүзүнге «Чүгле Тывага чүгүрер эргелиг» деп таңма базар ужур таварышкан. Мен база ол акшаларның ужу-кыдын көргөн мен: чамдыктарында «рубль», улуг саазынарда «червонец» деп бижигилээш, чогуур үнезин саннар-биле айтып каан болгулар чораан.

Ам агьяк Тыва республикага бодунуң национал акша демдээн тургузары негеттинип келген. Ону боттандыраарына база үжүк-бижиктиг, эртем-билиглиг кижилер херек апарган. Аңаа «үш дылдыг» Ховалыг Тоткан-оолдун арга-дуржулгазы негеттине берген. «Совтывтранстың» ажылы чаа-ла шулуудап эгелеп чорда, үстүкү черлерниң айтышкыны-биле «болбаазын эш Тоткан-оол» Тываның Күрүне банкызына албан хаап кирген.

Акша «кылыры» ындыг белең эвес херек болган. Ооң ужурунда Ховалыг Тоткан-оол ССРЭ-же каш катап чораан, совет специалистер-биле ажылдап шаг болган. Чаа тыва акшаның хэй яңзы хевирлерин кылгаш, парлаткаш, ТАР чазаанга каш катап көргүзүп, адак соонда бадылаткан.

Бүгү-ле чүве 1930 чылда тыва бижиктин тургустунганындан эгелеп турган. Хамык херектериниң ок бажы ол. Солун-парлалга-даа, ном-дептер-даа оон эгелээн. Кижилерниң караңгы бүдүүлүктен чарлыры-даа оон эгелээн. Тыва акша демдээн тургузары база ол чокка бүтпес турган. Тывага культура революциязының эге үндезинин тыва бижик салган.

Тыва бижик төрүттүнген соонда анаа улаштыр карак кызыл ажылдың түңнелинде эң баштайгы тыва акша көстүп келген. Араттар ону магадап көрүп, тудуп суйбап, Тыва банк даргазының адын үжүглөп чадап, шаг-ла бооп турганнар. Ол акша саваңзыг-даа ышкаш, бир-ле онзагай чыттыг турган. Ол-даа канчаар, тыва акшаның төрүттүнгени Тывага бараан саарылгазын чорударынга таарымчалыг байдалды тургузуп, ону болбаазырадып, культуразын бедиткен. Бо чаагай херекке Ховалыг Тоткан-оолдуң «үш дылы» база улуг дузаны чедирген.

Ол үениң улузунуң угаан-сагыжынга Ховалыг Тоткан-оол ханы билиглиг, бедик культурлуг, уран-чечен сөстүг кижини кылдыр артып калган. Ол хурал-суглаага санал бергенде, баштай тывалап эгелээш, оон орустап чугаалааш, төндүрерде моолдаптар турган. Ол оон анаа-ла кояаргак чорукту эвес, улустарның найыралының алыс үндезинин көрүп турган.

Ынчангы Шагдыржап аттыг клубка (ам үеде ында Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи туруп турар) болган бир-ле улуг хуралга Ховалыг Тоткан-оол сөс алгаш, мынчаар доосканын ол үениң кижилери ам-даа утпааннар:

— Совет Эвилели делгерезин! Да здравствует Советский Союз! Зөвлөлт Холбоот Улс мандтугай!

Тыва кижилер ам совет хамаатылары апарганнар.

Ховалыг Тоткан-оол чонунга бүгү амыдыралын берген...

2. БАЛГАН-ООЛ

(Улуг-Хемде чугайлаваан бажыңы чок кижиниң дугайында чугаа).

Ийн-Талдың ховалыглары боттарын «улуг ховалыглар» дижир улус. Ынчангаш шаанда ыр-шоору база эрбенниг тургулаан:

Ховалыглар кончуг улус,
Хоора челип келир улус.
Хорум-даштыг Ийи-Талга
Аъдын ужуп кааптазын.

Дүлгээзинниг сөстөр ужурунда «Калбак-Хады чурттаарынга», «казыра мунарынга», «хоюн манаарынга» чедир салба харыыладып-даа алган болгулаар. Ындыг турбуже ховалыглар чоок-кавызынга аар дензилиг турганнар. Оон бир херечизн бо. Тывага улусчу революция тиилээн соонда Улуг-Хемниц Ийи-Тал сумузун эц баштай Буянды-Бай-Даг сумузу деп адап турган. Ол Барык хемниц Улуг-Хемче кирген аксында туруп турар, чараш-даа, көрүштүг-даа даг.

Суму тергийлекчилери сөөлүндө кээп бажын туттуунганнар-дыр: Бай-Даг дээрге сарыг шажынның мугур суртаалының төвү бооп турган, бүкүлээжинде майндыр бурганның дүрзү-хевириң шыгжаан саскалыг, апаа элдеп-эзин эргилпайыр үзүлбээп, кырынче херээжен чон үнүп болбас ыдыктыг даг чүве-дир. Хувискаал ёзузу-биле алырга, ындыг «бүтпес үзелдиг» дагнын ады-биле суму адап болбас. Даргалар сумуга чаа ат тылсыр деп шитпирлээннер. Ынчап кээрге, Барык, Сенектин араттарының аразынга маргылдаа үнүп келген. Кымга-даа хомуданчыг болбазын дээш, сумуну Барык деп-даа, Сенек деп-даа адавас кылдыр дугурушканнар. Ам ийи хемниц аразында чер ады херек апарган. Ындыг чер Ийи-Тал болган. Ол чер амгы Хайыракан суурнун үстүнгө турган джир. Шынында Улуг-Хем унунда талдар-даа эндерик, ол ийи талды мен бичимде-даа көрбээн мен. База-ла маргылдаа үнген, ийи талыңарны көргүзүнер деп, Барыктын чону негеп-даа турган. Ынчалза-даа каш хондур хуралдаан соонда бадылаашкынга сан талазы-биле көвей болганындан ховалыглар чая берген. Ол шагда кандыг-даа сонгулдалар ажык болуп турган, хол көдүрген соонда, оон-биле кым-даа маргышпас. Ук бадылаашкынга киришкен кижилерниң кызыл аксындан дыңнааным күштүг, ынчан ховалыглардан «чаңгыс хол арта берген» джир чораан. Эвээжи хөйүнге чагыртыр — чаа ёзунун дүрүмү ындыг. Сумунун ады Ийи-Тал болган. «Бүтпес үзелдиг» Бай-Дагнын кырында сасканы бурган-чүдээн дүрзүлери-биле катый-хаара өрттедипкен. Күш чедер аргалыг чүве болза, ол дагны бүрүнү-биле-даа узуткаар чыгыы турган.

Сумунун ады ынчаар доктааттынган, «Ийи-Тал» деп сөс Хайыракан үстүндө Барык аксынче көжүп келгеш, ынчаар мөңгөжил калган.

Үр болбаанда Ийи-Тал сумузунуң төвүн каяа тургузарып деп айтырыг көдүрлүп келген. База-ла маргылдаа. Бир-тээ сумунуң адын база тыпкан төлээде, ховалыгның чону орта улуг дыка изигленмээн.

Монгуштарның Чалбаа хөөрөп турган:

— Ийи-Талдың төвү болур кода-суурну Кудургуннуг алаактын кудузуңга тудар, Чодураалыг алаактын чоогунга тудар.

Араттар база-ла каш хондур дүн-хүн чок хуралдаалап, аксыылдалап, арбаннардан үндүргүлээш сувай белерни, эмдик шарыларны соп, ирт-сергелерни өзөп чип келгеш, суурну Чодураалыг-Алаактын кыдыыңга тудар деп бир баг болганнар. (Ол амгы Ийи-Тал суурнуң элээн адаанда чер чүвө). Суур деп суурда чүү боорлаан, чангыс борбак бажын дөргүлүг сава тудуп алыр дээш ынчаар хөлзөп турган чондур ийин. Улаан-булуң дээр — кызыл-булуң, амгы шагны-биле алырга, клуб.

Ол-ла чыышка Ийи-Тал сумузунуң сес чүс ажыг арат чонун хаара туткан сес арбаныңга улаан-булуң тудуунга Барык, Сенек баштарында тайгалардан чеже-чеже чудук дүжүрерин база хуваапкан. Хемчээлин безин доктаадып алганнар: узун дурту тос кулаш, чинге бажының дооразы бир карыш дөрт илиг, дөзүнүү — ийи карыш. Улуг-Хем унунда чурттап турар монгуштарның чеди дугаар арбаны үгер-тергелер белеткээр даалга алган.

Чудук сөөртүр үгер-тергени чүгле теректен кылыр. Чүгө дээрге ол ыяштын арызы тырың, ынчангаш белен чарылбас, оон хеме-даа, дугуй-даа чазап ап болур.

Үгер-терге деп чүл ол? Сөстүң боду база-ла улаан-булуң дээн ышкаш, моол дылдан үнгөн — инек-терге. Бир-тээ бода малга деннеп турар болганда, улуг терге турган болбайн аан. Ийи дугуйлуг, чүгле чудук сөөртүрүңгө таарыштырган. Чоон теректерни ужургаш, дөзүн хирээ-биле доораш, өзээн үттээш, дугуйлар кылыр. Холдарын чинге хадыңнарны ээл тургаш кылыр. Чудуктуң чоон бажын тергенин ийи дугуй аразында доора өзөк кырыңга салыр. Дугуйлар чарылбазын, аът, шарыга чинк болзун база кыжырадыр дагжавазын дээш, ол шагда «чыдыг-кара» деп чүвө безин бар эвес, үгер-тергениң өзектерин ол-ла шарыларның чини-биле чаап ап чоруур. Ындыг «алдын» тывылбайн барган таварылгада сөөртүкчүлөр ырак аалдар коданнарынче шапкылажып, бар-баларга, таалыңнарга өл чин артыр ужурга-даа таваржып тургулааннар.

Монгуштарның чеди дугаар арбаны кыштадыр чазанып

келгеш, элээн каш он-он үгер-тергелерни берипкен. Арткан арбаннарның араттары кыштадыр ыяш ужуруп, сөөртүр ужурулуг чудуктарын дыңгыл кылдыр белеткеп алганнар.

Хар эрири-биле часкы кара дондакта-ла үнүпкеннер. Кижилерниң хей-аъды, тура-соруу кызыгаар чок. Баштайгы чудуктар келири-биле колдуунда үгер-тергелер белеткээн монгуштар — Узун-Кенден, Кара-Чалбаа баштаан тудугжулар улаан-булуңнуң таваан сала бергеннер. Ол шагда кижилерниң чөпшүлү, дарга-бошкаларның сөзүн дыңнаары кедергей турган. Даргалар база хөй — нам үүрүнүн даргалары, суму тергнилекчилери, арвэ, херээженнер дасыы, ОКДЭ, РДО, БУН дээн чижектиг хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, оон ыңай чер, суг, буга, чуг-биле, бөрү-биле демисел дээш, элдеп-эзин бөлүктөрниң даргалары база тургулаан. Кожазында Хендерге сумузунуң хамаатылары идепкейлиг Ийи-Талдын араттарын кыдыындан кыра даргалар деп кочулап-даа турганнар. Ынчап кээрге, ийи-талдар тургаш, хевск дилээр хендергелер деп каарга-ла, олары чавырлы бээрлер. Кандыг-даа дарганың сөзү — чи-жээлээрге, чер даргазының сөзү чүгле ховуга эвес, суг даргазының сөзү кыжын дош кырынга-даа, бөрү даргазының сөзү ол араатан чокта-даа күштүг турган.

Улаан-булуң тудуу бүгү чонну хаара туткан. Суму тергнилекчилери бурунгаар көрүп турганнар. Улаан-булуң үле-герлиг тудуг болур ужурулуг — бүгү чүүлдерни ыяк кылыр: шалазын дозулаар, соңгаларын шилдээр, иштин чугайлаар.

Иштин чугайлаар!

Чугаалаарга ындыг белен. Ону кым кылырыл? Чугайны кайын алырыл? Хайыракан дагда ындыг эртине төктүп чыдар. Ынчалза-даа араттарның иштинде ону ажыглап билир кижичангыс-даа чок. Араттарның бир баг кылдыр эвилелдежип алгаш кылып кирипкен херээ чаа чүүл болган. База-ла хуралдап, сүмележип эгелээннер. Дүн-хүн чок чугаала-жып келгеш, бир кижини өөредип чорудар дишкеннер. Элегесте күрэконом чери ажыттыңган, ында бажыңнар тудуп турар деп дыңнааш, ооң директору Долмажапка бараалгаар бодал тывылган. Ол черле дузалаар, чүге дээрге Долмажап Кыргыз Балдаң, партизан Дыртык-оол сугларның честези-даа болур, өске кижичангыс эвес-тир. Кымны чорударыл?

Балган-оолду!

Сүмележип-сүмележип келгеш, чүгле анаа үскеннер. Барымдаазы — тутгунар чүвези чок, бот-борзун, өде-чарба, угаан-сегээнниг, чүвеге өөрениичел, кандыг-даа ажыл кылганда, ак-саргы дег, адырылбастай бээр, пөрүк эвес.

Бүгү ажыл-херектиң чоруп турарының байдалын алгаш көөрге, улаан-булуң тудуу мүн 1928 чылдың күзүнүндө доостур ужурлуг. Ховалыг Балган-оол ол үеге чедир чугай өрттедип белеткээриниң аргазын өөренип алгаш, Хайыраканның азы хем ол чарыында Согунаның үүжезин бузар деп баш удур чон көргөн. Улаан-булуң тудуу доостурга, иштин база агарткан турар.

Суму даргалары Ховалыг Сонам оглу Балган-оолга кончуг аътты үндүрүп бергеннер. Араттарның эң баштайгы шапкынчызы айның чаазында, хуннун эргенинде оюн чурту Элегес кайы сен дээш аъттаныпкан.

Балган-оол дээрге алды эрниц, ийи кыстың эң улуу, адак-бышкаа чиик, хып дээн аныяк кижин, ынчалза-даа Ийи-Тал, Хайыракан девискээринден үнүп көрбээн. Улуг дизе-ле, ол Чааты-Аксы (Шагаан-Арыг) четкен, Элегес, Межегейши бодаарга, кайда-чүдө чер-дээр кыдыында оран ышкаш сагындырган. Ынчалза-даа экер эрниц, эки аъттың торлур чери ол эвес. Балган-оол Сенек аксындан дүн ортузунда-ла аъттангаш, даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, Оттук-Даш шыгын эрткеш, Таар-Оьттуг Ала-Ховунун кара хаваанче чизиредип үнүп чыткан.

Ооң сагыш-сеткили ырлап чораан:

Даңгаар эрген дадыр-дадыр,
Даштыг-Хавак дадыр-дадыр.
Дай-ла бора бажынайда
Дагжаар чүгөн шынгыр-шыңгыр.

Даштыг-Хавак кырынга үнүп келгеш, карак четпес кара ховуну кезек чоктап чыда, Берт-Дагның ужунче дорттап хапкан. Улуг улустуң айтып бергени-биле алырга, Элегес ынаар.

Аныяк эр Ховалыг Балган-оол аткан даң уткуй, алдын хуннун херелдерин уткуй хап бар чораан. Ол ындыг чаагай хаяга таалап, эри хайнып чораан чадавас, ынчалза-даа Ийи-Тал араттарының аразында бир-ле дугаарында ажылчын ангының — эң мурнакчы, эң революсчу, кижини иитилелиниң, күрүнениң судалын туткан ангының оруунче кирип бар чытканын Балган-оол билбээн. Ону чон чүгле үр үе соонда билир. Ховалыг Балган-оолдуң дугайын хөй чылдар эрткенде, мен ам чаа бижип турарым бо-дур.

Ам чугаавыс уламчылап көрээли.

Элегеске күрэконом чоокта чаа тургустунган. Он шаа-ла бажыңнар. Шала туткан улуг кажаа иштинде демир дугуй-

ларлыг тракторлар көзүлгөн. ССРЭ-ниң чорудуп бергени баштайгы «фурдзоннар» ол.

Ол чокка-ла дериттир мунуп алган аьды-биле шаппышаан келгеш, Балган-оол суурда эң улуг дээн бажың эжинге кээп дүшкен. Агыяк эр доктааваан-даа, директорну бистиң киживис деп Ийи-Талга араттарның чугаалааны ону аажок сорук киирген.

Бир өрээлге кирип кээрге, стол артында үжен хар иштинде хевирлиг, Улуг-Хаяның кара чалымнары дег, шырайлыг эр Балган-оолче көрүп орган. Мендилээрге, улуг-ла тооксаваан, «бистиң киживис» деп бодал угаандан дораан ушта халый берген.

Элээн болган соонда директор чугаалаан:

— Ажылчыннар биске тоң херек чүмээ. Доруун болган тур. Оюн Сенгии деп кичиге барыңар. Онуун маргааш (даарта) чугай өртедир деп тур. Ондом баар. Кады чоруур кичи бооп тур сен.

Директорнуң чугаазын Балган-оол орта билип чадап каан. Сөөлүнде дыңнаарга, Элегес күрэкономунуң директору Долмажап моол кижичи бооп-тур.

Мен база Долмажапты билир мен. Дайын сөөлүнде Хендерге, Каьк ол ынчаар бистиң аалдарывыска бо-ла көстүп кээр чүве. Тывалап чугаалаары дыка чегей, ооң сөзүн билип алыры кончуг берге. Ол моол бижикиг болгаш, баштайгы үде Тываның көдээ ажил-агыйын сайзырадырынга бодунуң чогуур үлүүн кирип чораан. Ооң чаңгыс оглу Кенден-Сүрүң, чазак черинге «чиник-кара» чолаачылап чораанын база билир мен.

Чайлагга турувуста Долмажап ашак өөвүске бо-ла чортуп келир чүве. Чүве чугаалаарының ындазында допшулуу аажок, ачам-биле дангаар-ла ажил-агый дугайы хөөрежир. Кандыг-чүү-даа бол, удуртур-баштаар черлерге ажилдап чораан болгаш ындыг ыйнаан. Бичии-бачыы шиме четтириккенде чаңгыс-ла ырлаар аянның чүве. Оозунуң чевен-чуваны-даа аттыг, кижичи ооң сөзүн арай деп оналаар:

Чааскаан чаңгыс калга боор мен,

Чамаа оглум база-ла бар.

Харын чаңгыс калга боор мен,

Кара-оол оглум база-ла бар.

Адап-сурап олурап кижилери Ийи-Талдың алдарлыг малчыны чораан, орден-хавыяалыг Кыргыз Балданның оолдары ышкажыл. Чамаа ам-даа Хайыраканның хойжузу, школага кады өөренип чордувус, Кара-оол башкылап чоруур, база

бир Базыр дээр оглу Хендергеде чылгычылап турар, кыжын аннап чорааш өөнгө хонган мен.

Тываның көдээ ажыл-агыйының хоочуну Долмажап сөөлүндө чурт чанып Моол киргеш, оон өөрөнгөн чери Тываже ээп келгеш, Ак-Талга бурганнаан сураглыг болган.

Балган-оол чүнүң-даа ужу-бажын билип чадааш, чүглө «Сеңгии», «Ондом» деп ийи сөстү доктаадып алгаш үнүпкен. Улустан айтырып чорааш, кезек бажынар иштин талазында көк теректер аразында хем эринде каш өггө чеде берген. Оюннарның Сеңгии дээрге Балган-оолдуң бодундан онза-ла улгатпас, чазык-чаагай, аныяк эр болган.

Ырак-узак орукка чораан кижиге ажын-чемин салгаш, Сеңгии чугаалаан:

— Ол але, биске, чаа тургустунуп турар черге кижилер-ле херек. Хемчиктен бээр улус элзидип эккеп тур бис. Машина-тракторга өөредир чүве-дир. Ол але, чугай өртте-дирде чүү боор. Даарта чоруур деп тур бис. Эге-ле чогуур өйүндө келген-дир сен, дунмам. Хем-Белдири таварааш, Ондум деп черже баар бис. Чугай деп чүвең эге-ле ында.

Балган-оол чугааның төнчүзүңгө чедир дыңнап олуруп-олуруп, чоорту хөңнү карарып калган. Сеңгии улам чазык каттырган:

— Чүл мон, дом? Ол але, ырак чер-дир бе?

— Ажырбас, ажырбас — деп, Балган-оол дүвү-далаш харыылаан.

Ийи-Талга даргаларның чугаазы-биле алырга, бүгү чүве белең ышкаш сагындырган: Элегеске эзерден дүшкөн дораан ол чугай дээр хуулгаазынны өрттедип-хуюктап, бажын-балгатты малгаштап-чугайлап-ла эгелээр. Ындыг чүве кайда боор. Хем-Белдириң сураан Балган-оол дыңнап шаг болган, ол Ондум деп чери та кайы оранда чүве?

Балган-оол аьдын оьткаргаш, боду дыштанып, орукка белеткени берген. Эн-не кол чүве, «ол але» деп алган Сеңгииң чазык-чаагайы болган, ыңдыг киж-биле оран-делегейни одуртуп-даа болур деп, Балган-оол бодап алган. Оон кадындан дүне када ооң ишти долгаткаш туруп берген, ынаар ламаларның шаң-кеңгиргезин суп каан чүве дег, киң-гирткайнып тура хонган. Эр чүвең даңны атсы ала карак шиммээн, эртенинде арны ак тос. Балган-оол дээрге хай-халап-ла турган, ажыл-херек бүдүрер дээш келгеш, аарып алган.

Ол дугайын дыңнап кааш, Сеңгии база-ла биеэ чаңы-биле шаанга киир каттырган:

— Ол але, ажырбас, дунмам. Бистин оюн чуртунга кел-

ген аалчыларнын ишти-хырны эң баштай эге-ле ындыг, күс-кү дээр дег, динмиреп хонар боор чүве, иштинде улу кире берген чүве дег.

Оон билдингени чүл дээр болза, оюннар шайга дустан кырынга кужур база каар чон бооп-тур.

— Эге-ле чанчыга бээр сен — деп, Сенгии немеп каан.— Ол але, кужур деп чүвөң өл-шыкка чоруур кижиге эм-том болур чүве. Бистиң бо Танды эдээнде дустан хөлдер-ле эндерик. Чанарында кужурдан эндере артып бээр бис.

Балган-оол кужур дугайын бодаваан, оон келген-не со-рулгазы чугай болгай.

Даартазында сыгыр даң бажында дөрт эр аъттаныпкан. Балдан-оолдуң чааскаан чер чораанынга бодаарга, хөглүг-даа, дөгүнгүр-даа. Эртенги хүн үнүп олурда көөрге, Элегес, Межегей чараш-даа болган, дүдүскектиг делгемнер Танды эдээн дургаар чалтыла берген чыткан. Балган-оолдуң сагы-жышга улустуң ыры кире хонуп келген:

Үнген хүннүң херелинде
Үстүү-Тейден бараан хараар.
Үстүү Межегей Кужур-Булуң
Үзүк ногаан чыдар боор он.

Аткан данның сырынында
Адыр-Тейден бараан хараар.
Алды Межегей Сарыг-Булуң
Алдын-сарыг чыдар боор он.

Бо ыры Балган-оол кара чажындан бээр та чеже ырла-ваан дээр, бо удаада ону караа-биле көрүп чораан. Аңаа улай хөглүг Сенгии ыр-хөөмейин база төп чораан.

Элегести, Межегейни
Ээл, куруг кагбаан-на мен.
Эрге кара эжикейде
Ээледи калган-на мен.

Оюн Сенгии бодундан аңгыда ийи оол эдерткеш, куруг барба-саваларлыг беш аът база коштап алган. Чүгле боттан кижиге чорудуптар дээш, Балган-оол аалда артып калган даргаларынга иштинде бүдүү хорадап чораан, оон башка чугайдан база чүдүрүп эккелгей.

— Ам аъттыг чорунар. Удавас мачина алыр бис. Ынчан шууг-ла амыраар силер. Ондом аразынга чаңгыс хүн ка-гар — деп, Долмажап оолдарны аъткарып тура чугаалаан.

Оолдар ол чугааже сагыш-даа салбаан, аъттар-ла барда, оон ыңай чүнүн-даа херээ чок, сураан дыңнаан боордан, ол

«мачиина-мучууна» деп чүвени кым мунуп чораан, чугай чүдүрүп каарга, тө-та мөөп кааптар чүвези.

Аар чүьктүгү эвес, ам аныяк-чалыы эрлер хөөрежип чорааш, Элегестин куду хап чоруй Боом дагның дөзү-биле дорт-тааш, ол-ла хүн шала кезжээликтей Оюн Сеңгилиг кезек Хем-Белдиринге улдап кирип келген. Хоорайның үстүндө бичии сеп эринде бажыңның партизан Дыртык-оол сугга кээп дүшкеннер. Ол бажыңга хонуп ап турар силер, Келдегей база бистиң кичивис чүмээ деп, директору чагаан чүведир. Каа-Хем ксжерде хемени база ол тып бээр, баш удур дугуржуп каап ыйпаан. Партизан Дыртык-оолду улус хүндүлээш, ооң адын адавас, анаа-ла Келдегей, аныяк кижилер Келдегей ирей дижир турган.

Эрлер аът-хөлүн херим иштинге баглап турда, кызыл шырайлыг бичии оол маңнап келген. Кода-хоорайпы мур-нунда-ла эргип каапкан болгаш, Сеңгии айтырган:

— Күжүр эрни, Ламажайны. Ол але, ачаң бар бе, аал?

Холунда рогатка тудуп алган оол харыылаан:

— Бар, бар, акый. Элегестен кажан үндүнер?

— Эге-ле бертен чаа.

— Кай баарыңар ол?

— Чугайлаар — дээш, Сеңгии бичии оолга таалың тут-суп берген.— Киере бер. Аван, ачаңга. Дүлген хой эьди бар. Көдүрерге чайтыгайнып турар чүве база бар чорду. Моол кырган-ачаң чорудупкан чүве.

— Кенден-Сүрүң аалында бе?

— Ийе, аалында. Ол ам, удавас авазы-биле бээр кээр бис дээр чорду.

— Ой экис...

Ламажай аар таалыңны ууй чадай-чадай көдүрүп алгаш, бажыңче маңнапкан.

Чугайжылар кире бээрге, Келдегей ашак шала кырында маснактанып олуруп алган, хылыш дег, чидиг бижек-биле өл тал доораан орган. Мендилешкен соонда, Балган-оол көрүп олурарга, ашактың ол ажылы солун-даа болган: солагай холунда доораар-ыяшты долгай туткулаарга, чидиг бижек кегженген инек дижи дег дагжап, чуга кескиндилер адышка чыгдынып турган. Келдегей ашак ону көк кылбыш-биле холуй нугаш, оон бээшке иштинден ак ыйба алгаш, калбак ыяш кырынга бижээниң бизи-биле хевектелдир дүр-бүп-дүрбүп, ону шымчааш, думчуунуң аксынга үстүргүлээш, киир тынгылап, азыргылап каап олурган. Думчук-таакпы тыртар турган ашак-тыр ийин, хөөрге бар эвес, кургадып

каан кылбышты элдеп-эзин чүүлдер-биле чымчадып алгаш, ооң-биле аргаланып олурганы ол-дур.

Ийи-Тал, Элегес чонунуң дугайын катап-катап айтырып, Келдегей келген эрлер-биле шаанга киир хөөрөшкөн. Кежээ ажылдыг кижини мен дээш, арагалыг көгээржиктерге дегбээн.

Шала кежээликтей Келдегей кылаң кара хавактыг, кызыл сылдыстыг шериг бөрт, шагдаа хеп кеткеш, эгиниээштиг савыяа кур куржангаш, быктынга хол-боо астыпкан. Балган-оол көөрге, Келдегейни кижини таныыр ужур чок апарган, ёзулуг-ла партизан Дыртык-оол.

Даартазында чугайжыларга Келдегей хемелиг улус тып берген. Эзер-чонак, кош-комну хемеге салгаш, чавыдак аъттарны четкилеп алгаш, Каа-Хемни ийи-үш-даа катап кешкеннер.

— Каа-Хемни канчап кежер, хаак-биле салдап кежер деп чүвснер бо-ла болгай — дээш, Келдегей улаштыр чугаалангылаан.— Улуг-Хемни канчап кежер, урук-биле салдап кежер.

Кажан кээрин сугжулар-биле дугурушкаш, чугайжылар Эрээн-Хавырганың кара шадын өрү чоктапканнар. Ам база Оюн Сеңгини өөрүн сергедир хөөрөп, хая көрнүп каап, ырлап чораан:

Каа-Хемни кежеринде,
Хая көрбес харыың кайыл?
Караң кыстан чарлырыңда,
Халак дивес харыың кайыл?

Улуг-Хемни кежеринде,
Удур көрбес харыың кайыл?
Уруг эштен чарлырыңда,
Уё дивес харыың кайыл?

— Ол ала — деп, ылавылап-ылавылап алгаш, Сеңгини дилээн.— Солун-на болгай, чер-чурттуң дугайын ырлап көрөм, Балган.

Балган-оол арны кызып, ыядыксай аарак бадырган:

Ийи бора семис болза,
Ийи-Талда...

— Эге-ле билдингир — дээш, Сеңгини үзе кирген.— Улам хандыр аан. Бистиң дыңнаваанывыс кожамыктардан.

Балган-оол бир эгелеп алган аайы-биле дидимнели берген:

Хайыракан чыварынга
Кара баарым демир болду.

Хайыракан уруглары
Кара баарым чылдып бергер.

Өөрү оон-моон алгырышкан:
— Оош! Оош! Ам-даа, Балган! Күжүр эрни аарай! Ку-
лугурнуң боостаазы анаа эткин үезинде сыынак-ла-дыр ам.
Балган-оол улай бадырган:

Ийн-Талдың чыварынга
Ийн будум сыра болду.
Ийн-Талдың уруглары
Ийн будум чылдып берген.

— Оош, ёзулуг ыр ол-дур.

Аныяк эрлер ынчаар кожаннажып, удур-дедир одажып ырлап, хөөрежип чорааш, Ондумга чеде бергеннер. Хайыракан ышкаш, көк шынгырларлыг, тайгага хүрээлеткен даг болган.

Эртенинде-ле ажылдап кирипкеннер. Чугай өрттедири ындыг нарын эвес херек болган. Ак даштар чер кырында, бичии-ле каскаш кээшперлеп алып, одаар ыяш мырынай чоогунда, кара суг чанында агып бадып чыдар. Чугай өрттедир даш кажаалар база белең, мурнунда-ла туткулап каан.

Чугай өрттедир ажылды сонуургаанындан Балган-оол ону бичии-даа аартыксынмаан. Чугай даштарын каскаш, ында носилкаларга салгаш, дажыглап алып, оон даш кажааның адаанга от салыр. Үр өрттеткен тудум, ак даштар эки үүрээр, мөзүлөр ылгалып каар. Чаа ажылдың чажыды олла-дыр. Балган-оол дөгerezин билип алган. Ол ынчан-на Хайыраканның үүжезин бузарынга белеткени берген.

Дөрт-беш хонук ажылдаан соонда, Сенгиилиг кезектин өрттеткен чугайы бичии ак өг дег кылдыр овааланы берген. Байгы турган барба-саваны чугай-биле долдур иштээш, беш аътка чүдүргеш эрлер дедир чаныпканнар. База хемелеп, «бистиң кичивис» Келдегейни таварааш Элегесче чанып келгеннер. Арткан чугайны ап, коштуг-комнуг кижилер каш-даа катап чораан. Долмажаптың «мачиина» деп чычааны ол чылын келбээн.

Балган-оол Элегеске келгеш, демги-ле өөрү-биле бажын чугайлап кирипкен. Оон уран аргазын тываларга Хем-Белдириден келген Маруся деп адаар орус угбай айтып берип турган. Ында база онза нарын чүве чок болган: чугай хөй болза, ону ыяш кажаага ургаш, кырынче суг кудуптар, оон шыыгайндыр хайынган соонда бүгү чүве белең болур. Эвээш

чугайны доскаарга-даа, бөдүрээге-даа хайындыра шаап алыр.

Чогум бажыцнарны Маруся угбайга баштаткан тыва херээженер чугайлап турганнар. Оларның аразында аныяк кыстар база бар. Хүлээнгени күштүг чүве дээн, ажыл-херекке өөренип алыр дээн кижиги канчаар боор, Балган-оол кыстарга кыжырты-кыжырты кадайлар аразында база сизген бийир туткаш туруптар турган.

Чорбаан орук үт ышкаш, көрбээн ноян лүт ышкаш деп чон чугаалажыр. Лүт дээрге чүвүткен далган-биле тудуп каан кижиги дүрзүзү-дүр ийин. Шаанда «Кижизиг чем» деп тоолда бадарлаан лама «Кижизиг чем кылып кал» дээрге, шавызы ону кочулап, лүт тудуп бээр. Кылып чорбаан ажыл белен эвес херек бооп-тур. Чугай өрттедири бажың чугайлаарында көөрдө, анаа чүве-дир он. Балган-оол баштай изиг чугайга холуп чиртип алган. Үрүп-чайып шаг болган. Шаалаже база төп алыр, ону чуур. Кырынче база бо-ла дамдыладып алыр, арны-бажы ак чугай, чүглө ийи караа кылаңнаар. Оон кыстар Балган-оолду көргөш, шаанга киир сыйтайгычып, дүлгээзинин төп-ле турганнар.

Маруся угбай-ла Балган-оолга болушкан турар болган:

— Оожум, оожум, кыстар. Балган-оолдан артык күдээ тыппас силер. Ынчаар болзуңарза, ону мен Белдирже эдиртип аппаар мен. Ындыг ажылчын кижиге орус кыстар ана шуражы-ла бээрлер.

Ол-даа барыктыг чүве-дир. Кургай бергенде көөрге, Балган-оолдуң чугайлаан ханалары инек чылгап каан чүве дег шокар болур. Оон кыстар улам-улам сыстып турганнар:

— Акывыска Ийи-Талдың инектери дузалажып тургандыр аа, уруглар?

Оон кедерезе, Сенгии кадайын дамчып келген боор (ол база бажың чугайлап турган), оюннар кыстары мынча джир:

— Ийи-Тал кыстары тооваан-дыр, кээргенчиг-дир, акывыстың ийи будун чылдып бээр бис бе, уруглар?

Балган-оолдуң үгүнүү дег улуг карактары чивенейнип, куруг чугай апарган арны кыза берген олургулаар. Оон каткы-итки-биле тура халышкаш, Балган-оолдуң чугайлаан черлерин база катап эде чаап кааптарлар. Кургай бергенде көөрге, эскит безин чок болур. Оон Маруся угбайның айты-биле чаап тургаш, Балган-оол бажыңны кылаң кылдыр чугайлап өөренип алган. Оюн кыстар ону кочулавастай бергенер, харын боттары Балган-оолче чызаалаар апарганнар. Ол аразында эр кижиги бажың чугайлап турар деп чугаа

Элегес, Межегейге дыргын тарай берген, улус бүзүрөвейн, аъттыг шаап кээп көрүп-даа турган. Харын чамдык аныяк оолдар Балган-оолдун үлегерин эдерип, Ондумга чугай өрттедип, оон дажыглап, бажыңнар чугайлап эгелээн. Эң баштайгы ажылчын базымнар.

Шак ынчаар Ховалыг Балган-оол ажылчын аңгынын оруунга бажыы-биле туруп алган. Ол ынчан тыва эр кижилерден эң-не баштай бажың чугайлап турар кижилер мен дээрзин билбээн. Ону сураар-даа чайы чок. Тывага чаа амыдыралдың баштайгы демдээн Балган-оол сизген бийир-биле чуруп эгелээн.

Ажыл-ишке кезээ, кызымак, өөреничел Балган-оол удатпаанда даргаларга-даа чемелетпес, кыстарга-даа кочулатпас апарган. Күзүн келир дээш чоруткан эр ай бичии-ле ажып чорда, аалдар чайлаглаваанда-ла чанар деп барган: чугай өрттедип, бажың чугайлап өөренип алган. Эң-не кол чүве — даалга күүсеттинген. Оон ынай чаа тургустунуп, чүгле таваа салдынып эгелеп турган Элегес күрэкономнун ажылынга база бодунун аныяк үлүүн кириштирген — элээн хөй бажың чугайлашкан, малгашташкан, тудушкан.

Ыр-шоорда кирген Элегестин унунга хек үнү чайтыгайнып турар үеде Ийи-Талдың арат чонунун айбычызы Ховалыг Балган-оол төрөөн черинче эеп чанар дей берген.

Ол аразында биеэги-ле хөглүг Оюн Сенгин Балган-оолга мынча диген:

— Ол але, директорга кире дүшкөш бар. Эге-ле үр болбас сен.

Балган-оол директорга сүрээдей аарак кире бээрге, оозу улуг карактары-биле хере көргөш, чүү-даа болбаан дег чугаалаан:

— Эртем-союлга өөренип апканың ол-ла бе?

Балган-оол баштай аңгадай берген: бажың чугайлаары база эртем чүве бе?

— Азы чүл?— деп, Долмажап айтыргаш, боду харылаан.— Кичи амытанның өөренип алган чүмө бүрүзү эртем болур. Бачың чугайлаары база эртем.

Шынап-ла эртем!

Директор шокарлап каан ак саазын тутсуп бергеш чугаалаан:

— Ам бир аъттан коштан берзиннер. Ийи барба чугайдан база чүдүрүп ал.

Балган-оол директорга мөгөө каапкаш, билинмес чыгы үне халаан. Чүнүң-даа ужурун билбейн, шокар саазынын тудуп алган уу-биле Оюн Сенгине маңнап келген. Ол чоруп

ора, Балган-оол бодунуң адаанда буттарының бар-чогун эскербээн.

Аянын көөрге, директорнуң моолдап каан бижин Сенгии кыйгырыптар хире эвес болган. Ол-бо, андара-дүндере тудуп-тудуп чугаалаан:

— Шалың алыр кижидир сен, дунмам.

Балган-оол кайгай берген:

— Шалың деп чүзүл ол, акыжыым?

— Акша алыр кижидир сен.

— Чүү дээш акша алыр мен? Мени, директор ынча дидир, эртемге өөредип каандыр силер, ооң кырынга акша база төлээр деп чүл ол? Чок, чок. Меңээ чүнүң-даа херээ чок, чүнү-даа албас мен. Эттээр-согар-даа болзунарза.

— Ол ала — деп, Оюн Сенгии биеэ чаны-биле ылавылап алгаш чугаалаан. — Эге-ле хей эрдир сен. Ындыг мугулай кижидир күрэхом черинче чүге чоруп орган сен? Бо дээрге күрүне черидир, кым чеже ажыл кылган болдур, ынча шалыңны алыр. Фийдалдарга халас ажылдап бээр үе шагда-ла эрткен ийик чоп, дунмам?

Балган-оол черле бүзүрөвээн:

— Мени эртемге өөредип кааныңар чажыңы ол болзун, шалың-даа, акша-даа албас мен.

— Сээң-биле эге-ле чугаалажып бүтпээн эрдир сен — дээш Балган-оолду барык-ла сөөртүп алгаш, Сенгии күрэхомнуң бухгалтериязынга эккелген.

Орта самбың дээр хуулгаазын эрегелерни шаккыладыр хап тургаш, Балган-оолга 25 акша үндүрүп бергеннер. Мурнунда шалың деп чүве ап чорбаан, хөй акша тудуп көрбээн кижидир үнелиг саазыңнарны магадап, чуруун суйбап шаг болган. Оларның чыды безин чаагай болган, саванзыг-даа ышкаш, чыкылонзуг-даа ышкаш.

Чээрби беш акшаның чогуу үнелиг Балган-оол билбээн. Оюн Сенгии аңаа чижек-биле тайылбырлап берген:

— Чээрби беш акша дээрге хөй болдур ийин. Ооң биле беш өшкү, азы дунгуш төрүүр инек, азы кыжаалаң аът садып ап болур сен. Бо орандан оларны чоор сен, «хосдо-руг» бараал — дээш, Балган-оолду эдертип алгаш бурт дээн.

Ол шагда Элегеске бичии бажыңга «госторг» деп күрүне садып турган. Бүгү чүвени черле караа ашты берген Сенгии углап-баштап кирипкен: Балган-оолга бир дугаарында-ла кылаң кара савыя сапык, комсол хөйлең, чүвүр, тударга кыжырткайнып турар, былгаарзыг чыттыг, кырлагар толдуг сарыг баг кур, беш-адыр чок боордан өске база сарыг өң-

нүг шериг бөрт садып алганнар. Ол бүгүнү алырга-даа, шалыны чаа-ла орту ашкан. Ча, ооң соонда ада-везинге шай, таакпы, даалымба, дунмаларыңга чук чигирлер, ойнаарактар дээш чүнү албаан дээр. Ооң соонда-даа беш хире акша артып калган.

— Ооң-биле карман дүптээр сен — дээш, Сенгин соксап каан.— Акшалыг кижиге кыстар ынак боор чоор — деп баш-тактанган-даа.

Элегес унунуң ак хадыңнарының өл будуктарың сып эккелгеш, ширбиил кылдыр бөле шарыгылааш, Балган-оолду суурнуң бичии чунар-бажыңыңга аппаргаш, изиг буска оорга-мойнун ооң-биле өө тындыр шаптай шаап тургаш, Оюн Сенгин чигей берген үнүп келген. Мындаа чаа-ла Балган-оолдуң ийи будун чылдып берээл деп кочулап турган кызыжактар Хайыраканның даа дег бедик эгинниг, кылаң кара сапыктарлыг, шеригзимээр хептиг аныяк эрни эвээш кезни элдээрти танып, чамдыктары чаны-биле кайгап эртип турганнар.

Даартазында Ховалыг Балган-оол бажың чугайлаар эртемин бажыңга шыгжааш, кошкан аъдыңга ийи шоодай чугайны чүдүргеш, Оюн Сенгин баштаан өөрү-биле байыр-лашкаш, Элегеске, Межегейге мөгейгеш аъттаныпкан.

— Барбалар чок болду, шупту иштиг, ынчангаш шоодайларда иштеп кагдывыс — деп, Оюн Сенгин чугаалааш, Балган-оолга катап-катап чагып каан.— Ам билир-ле болгай сен, баргаш чугайның кырынче суг кудуптарыңга изил, хайнып тургаш хоюп каар. Канчаар бажың чугайлаарын орус угбавыс Маруся биле оюннар кыстары айтып берген болгай. Четкен аъдыңны улаг-биле дедир чорудуптар сен. Олладыр, Балган. Оон ыңайгызын бодуң билир сен. Оруксуур менди чаагай, дунмам.

— Менди чаагай, акым.

Ам орук-чирикти ыяк билир Балган-оол Ийи-Талга чедир каш дүжүрер бодаан. Ийи шоодай чугай дижилээн аъды чер албас болган. Кургаг хову. Хүн база изиг.

Балган-оол мырыңай кежээликтей Оттук-Даштын Кара-Өдекте өртээл өөнге чедип келген. Чолдак хаайлыг Торлаа ашак дүүрөп-ле эгелээн. Шынында кижиге бачыдаар ында чүү боорлаан, кыш эвес-тир — аалчыга чылыг ижик-дөжек, аът-хөлге сиген-ширбис херек чок. Чаңгыс суму, таныыр кижизи-даа бол, Балган-оолдуң ымыраа тайып турар кылдыр кылайтыр кеттиниң алганы черле хөрлүг болгаш ону кижиге маажым сеткил-биле көөрү берге болган.

Ындазында-ла чаныксаан Балган-оол эртенинде даң бажында-ла аътаныпкан. Коштуг-комнуг кижн сериинде чер дөгүп алыр бодаан. Дал дүште, хамык чон кидин-не улаан-булуң тудуунга турда, Балган-оол орта чеде халды берген турар ужурлуг. Солун-на ужуражылга болур боор — чугай херээнге өөренир дээш чоруткан эр чугайның бодун база эккээр, ал бодун чүү дээр силер — кылаң, кылаң, сайыт-тар-ла!

Ол хүн база кааң турган. Чай эжиктедип келген болгаш, хараган баштарының сарыг чечектеринде дүктүг-арылар имилешкен. Билдирер-билдирбес салгын чаактарны суйбап турган. Ховуларның чыдының чаагайынга баш чайгаар аартап, уйгу келиксеп чораан.

Балган-оол Чеди-Саң арт кырынга шошкудуп үнүп келгеш алаң кайгап калган — өскен-төрөөн Хайыракан даа көнгүс көзүлбээн, мырыңай черде дөжелип келген кара булуттар дээрде шаштыгып алган, шавышкак чазын төкпүшаан, Улуг-Хая биле Калбак-Хадыда тудушкан кызыл доозунну Ийи-Тал ховузун өрү хайыра чок сывыртап чоктап орган.

Чүгле далажыр! Балган-оолда оон өске арга тывылбас болган. Ояр-даа, чаштыр-даа чер чок.

Балган-оол камнап чораан аъттарын ам-на сүре мунупкан. Барык-Аксынче сыр кара челиш-биле киргеш, хемни кежир даалыктаткаш, дөң кырынче үне халдып келген. Кызыл доозуннуң башкылы арын-башты элезин холумактыг дүвү-биле кам чок улдап эгелээн.

Балган-оол хат удур ыгыыйп алгаш, аъттарын кызыл сөөскен сыптыг кымчызы-биле албадап, хөрөөн мурнадыпкан ыйыдып-ла орган.

Ынчап орда-ла...

Балган-оол Ийи-Тал сумузунуң төвү кылдыр чап-чаа бадылааш, улаан-булуң тудуп эгелээн Чодураалыг-Алаактың дужунда даштыг хавак кырынга чорда, хат-шуурганы-биле катый хаара, бөдүрээден кудуп турган чүве дег, суггур чайык келген-не. Үпчү боду дораан-на кырынче суг кудупкан өрге дег, өзээнге чедир өде хона берген. Ховуда кижн хоргадапкы дег хараган безин чок. Балган-оол чайык удур чүткүдүп-ле орган. Дээр амыр-соксаал чок кудуп-ла турган.

Чайык ужундан Балган-оол баштай эскербээн, ол-ла халдып орда, соонда чедип алган аьды тывылай берген. Хая көргөн — чүү дээр ону: четкен аьдының ийи талазында чүдүрүп каан шоодайлар, чаа үндүрүп төпкен изиг хүл дег,

бурулаан, ыш-бузу шыылаан, өрт-халап үнер чыгыы апарган чораан!

Боданыр чай чок болган, Балган-оол четкен аьдынын дынын чыыра соп келгеш, хартыганың кашпагайы-биле дүже-ле халаан. Чайык суунга өрттени берген чиг чугайлыг шоодайлар доп-дораан дүжүр октавас болза, оон-даа дора хай-халап болур чыгыы апарган. Аргамчы, ком өрттенир туржук, аьт-даа өлүп болур.

Балган-оол халывышаан келгеш, аьттың бир талазынын шоодайынын дижизин адырып турда, кандыг-бир дүлей дааш чүш-ле дээн! Ийи шоодай хары угда самдараш кылынган. От-көс дег, изиг болгаш ажыг ак хүл ол чоок-кавыны хөмө алы берген. Аьттар өрү шуражы берген. Балган-оол харын-даа карактарып шимдинип четтигипкен болган. Ооң арны-бажы ажып, холдары изин-хып турган. Кудуп турган чайык удур дөгенип алгаш, чүү болганын бодап чадап, Балган-оол кезек када, ховуда даш көжээ дег апарган, сербээдей берген турган.

Бя аразында кезек чайык эрте хона берген. Дал дүштүн хүнү хайыра чок изиде берген. Улуг-Хем унунда алаакта хектер эдип, дээрде хамнаарактар ырлажып эгелээн. Чайык сооида өл черниң чыды думчукка келген. Көк-даа, сарыг-даа өнүг хек-даваннар айыраңнашкан.

Балган-оол карактарып аштап-аштап алгаш көөрге, шоодайлардан чаштына берген чугайдан кижичыып алыр чүвө чок болган. Идик-хевинден чугай адырылбас болган.

Ам канчаар, Балган-оол бар шаа-биле аштанып алгаш, Чодураалыг-Алаак кыдыынче эленнедип кирипкен. Ол аразы мырыңай ырак эвес, ийи аал аразы четпес.

Балган-оол ырактан-на улаан-булуң тудуун көрүп каан. Ийи өрээл бичии бажың. Ооң кырынче улус довурак дажыглап үндүрүп турган. Хирезин бодаарга, кижилер хей-аьттыг ажылдап турганнар, өг туткан кымыскаяктар-ла. Чайлаглаар үе келген, ооң бетинде кол тудугну доозар дээш ынчап турганнар боор. Бээшке кылыр дээрге, кышка чедир ам-даа үе бар болгай, чугайлаары дээрге, өөренип чоруткан Балган-оолдун херээ-дир.

Аьт четкен кижичыып калгып органың тудуг кылган улус дораан эскерип каан.

— Балган-оол! Балган-оол!— деп алгырышпышаан, кызыл-даван, чанагаш уруг-дарыг ону үглөп алган чоруп турган.

Улуг улустуң чамдыызы Балган-оолду баштай шуут танываан, чамдыызы мүн-не дүрзүлөп ол-дур дишкеннер.

Ховалыг Балган-оолдун арны-бажы, идик-хевн шупту ак чугай болган. Оон туржук аъттары безин ак чугай. Бажың чугайлаарыңга өөренири эки чүве-дир деп, чамдык кижилер боданган — чап-чаа идик-хеп кедер; ол-даа берге ажыл-дыр деп, өскелери боданган — үпчү боду ак чугай, чүгле ийи караа кылаңнаар.

Чүгле кырган Сонам ашак амырап чугаалаап:

— Бир оглум чугайда...

3. ХЕЛИҢ-ООЛ

*(Улуг-Хемде тутпаан бээшкеси
чок кижиниң дугайында чугаа)*

Мырыңай аал өдээнче кирип олурда, Балган-оолга таварышкан ужуралды дыннааш, суму болгаш арбан даргалаарының чамдыктары магадаан, чамдыктары хомудаан — чугай-ла харааданчыг болган.

Чугайда чүү боор. Балган-оол эртенинде-ле кылаң эр базып турган. Адаарганчыг-даа.

— Чугай дугайында карак чажы төккөн херек чок — деп, сумунуң шүүгү даргазы Ховалыг Шириң-Қарбы сүмелээн турган. — Мырыңай бо хем кежир Соғунаның Ак-Хаядан ап алып бис. Хайыраканчың чугайын бистиң ажы-төлүвүс-даа төтпес. Эң-не кол чүве Балган-оолдун чугай эртеминге өренип алгаш келгени-дир.

Шын болбайн канчаар!

Ол күзүн дут чоктай бергенде, Балган-оол бо-ла Дартай-оол, Кошкар-оол, Базыр сугларны эдертип алгаш, Бүүрзектен-даа, сөөлүңде Хайыракандан-даа чугайлап шаг болганнар. Өрттедип, чүдүрүп эккеп, бажыңнар-даа чугайлап турганнар.

Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал сумузунга эң баштайгы улаан-булуңну Ховалыг Балган-оол чугайлаан. Сөөлүңде ол бажыңны Барык-Аксынче көжүрүп келген. Суурну Ийи-Тал дээр апарган. Бодум база бир дугаар классты ол улаан-булуңга дооскан мен. Ол төөгүлүг бажың ам-даа бар.

Үжен чылдарда ындыг улаан-булуңнар — үжүк-бижиктин, хурал-суглаанын, оюн-тоглаанын, бүгү-ле культурлуг эгелээшкиннерниң төптери чүгле Ийи-Талга эвес, Улуг-Хем кожууннуң бүгү сумуларыңга туттунуп турган. Оларны Ховалыг Балган-оолдун өрттөткөн чугайы азы ооң холдары чугайлап турган.

Кызылдың каттышкан школазынга математика башкызы турган, Василий Иванович Комбу деп хүндүлээр.

— Алгебра кичээлинге чудурук дег чугай херек, оолдар — деп, ол өөреникчилеринге чугаалаар турган.— Төш чарты өл пөс херек. Самбыра чоттунгур болур.

«Алгебра адазының» (өөреникчилери ону ынчаар адаар чораан) чагыын ёзугаар дежурныйлар бүдүн аржыыл өттүргеш, чудурук дег эвес, кижжи бажы дег чугай белеткеп каар.

Василий Иванович сан бодай бергенде, чүгле самбыра шаккылаар. Өл пөс-биле улай-улай чодуп-ла турар. Кичээл соонда кижжи бажы дег чугайдан довук дег тогланчы артып каар, «алгебра адазы» төш чарты өл пөс-биле самбыраны аштап каапкаш, изигленген тевиинден оозу-биле дазыл тавак дег тас хаваанда дерин база чоткаш, карманнап алгаш базып үне бээр. Бичии болганда чугай кургай бээрге, Василий Ивановичиниң улуг хаваа база агарып кээр. Оозун эскербес-даа, кара хөк.

«Алгебра адазынга» ол чугайларны база-ла Балган-оол белеткеп турган чадавас.

Ховалыг Сонам оглу Балган-оол шевер холдарлыг, Тывага чаа төрүтпүнүп эгелээн ажылчын ангының эң баштайгы төлээлекчилериниң бирээзи кижжи.

Ховалыг Балган-оолдуң Улуг-Хем кожууннуң сумуларында чугайлаваан бажыңы чок.

Көдээ черлерге культураның одаа болуп турган улаан-булуңнар бажыңнарын баштайгы үеде кыжын демир суугулар-биле чылыдып турган. Ооң кедизи ындыг-ла улуг эвес дээрзин амыдырал бадыткай берген — дүрген изиичел-даа бол, соочалы аажок. Бажыңга черле бээшке херек, бир одап алган соонда хондур-даа от салбас.

Ийи-Тал суурнуң улаан-булуну чүгле ол эвес, ликпункт деп чаа хүлээлгени база күүседип эгелээн. Ол дээрге барык-ла школа. Араттарның ажы-төлү кыштадыр өөренип турар апарган.

Улаан-булуңнуң ишти арыг-силиг, чугайлап каан. Ону Балган-оол кылган. Бээшкени канчаарыл?

Ол үенин-биле алырга, база кончуг чугула херекти Хелиң-оол сегирип алган. Ол кым-даа эвес, база-ла Ховалыг Сонам ашактың бир оглу-дур, үстүнде адаанывыс чугайжы Балган-оолдан бичиизи.

Ховалыг Хелиң-оол изиг бээшкени кызыл холдары-биле дораан-на сегирип албаан, аңаа чедир амыдыралдың бичии эвес оруун эрткен.

Кижжи амытанның төөгүзү бодунуң янзы-бүрү үе-чадала-

рында шитилелдин мурнунга чүглө анаа таарышкан болгаш чүглө аңаа чугула айтырыгларны идип үндүрүп кээр. Тывага улусчу революция тиллээн соонда аныяк күрүнениң корум-чурум тударынга шагдаа ажилдакчылары болгаш кызыгаар шеринге албан эрттирер кижилер херек апарган. Адак-бышкаа чийк-сергек, хып дээн от-көс дег аныяк эрлер. Үениң нгелдези-биле оларның аразында Ховалыг Хелиң-оол база барган турган.

Бодунуң күш-ажылчы намдарының эгезинде Хелиң-оол Улуг-Хемни куду салдап бадар ужурга таварышкан. Москва, Ленинградче чоруп турган сургуулдар дег өөренип-даа эвесс, сөстүң ылап утказы-биле алырга, ажилдап. Шагдаа-лаары ол.

Соокка додуккан дег кара шырайлыг, бедик мага-боттуг, мөге-шыырак, шалып-кашпагай эр шагдаа албанынга тааржыр-даа болган. Хаваанда кызыл беш-адырлыг бөрт биле шагдаа хевин кедиптерге, Хелиң-оол улам көрүштүг апарган.

Шак ынчаар Ховалыг Хелиң-оол Үс суурга шагдаалап эгелээн. Ол ажил аныяк эрге ёзулуг школа болган.

Уска чүүл-бүрү омактыг кижилер чурттап турганнар: тывалар, орустар, хакастар, татарлар... Көдээ черге чүглө тыва чонунуң аразынга өскен кижини интернационалчы найыралды бир-ле дугаар көргөн. Кижилер бир баг болуп алып болза, оларга сөөк-язы деп ылгал шаптык катпас дээрзин билген. Ол ылангыч орус улустуң амыдыралындан хөйну билип алган. Аныяк Хелиң-оол чуртталгазының күш-ажылчы оруун ылап-ла Устан, орус чондан ужуктап алган.

Улуг-Хем унунда суурга ийи чылдың нүүрү болуп чорда, шериг дылы-биле чугаалаарга, Ховалыг Хелиң-оолду Тыва Арат Республиканың мырыңай мурнуу кызыгаарынче октапкан. Эрзинниң Эрзин кызыгаарынче. Эр кижилерниң Төрөөн чуртун камгалаар деп хүлээлгези ол. Эрги Тывага улус ол дугайын эр кижини адазының чуртун тудар деп чугаалажып чораан.

Кашпал иштин өрү чоктаары кончуг берге болган. Хелиң-оол чамдык черлерге хемеге олуруп, мырыңай чадаг кылаштап-даа чораан. Сөөлүнде даглар хөрөөнде «Чингис-хаан оруу»-биле аъттыг чорааш, Херемеге кирип келген. Оон ынай өртөөлдер дамчып, улаглап чораан. Өскөн-төрөөн Ийи-Тал, Хайыраканын база тавараан. Устан үнгеш чартык ай хире болганда, Хелиң-оол Моол биле Тываның кызыгаарында Эрзинге чедип келген.

Кылаң хову. Каш шериглер бичии бажың өпейтип үндү-

рүп олурганнар. Оон ыңай ийи өг турган. Хелиң-оол аьдын баглап кааш, мурнуку өгге кирип келген. Соонда өг шала аккыр боорга, ынаар киреринден сезинген. Чүгс келгениниң дугайын ыңда орган шериг кижиге чугаалаан.

— Бичин манаар — деп, ол шериг чугаалаан.— Силерниң дугайыңарны чанчынга барып илеткээйи.

Шериг кижин Хелиң-оолдуң байгы турган бижиктерин ап алгаш үне берген.

«Чанчын» деп сөстен Хелиң-оол дораан сести хона берген. Оон бажының иштинге чүс-чүс айтырыглар сынмарлажып, үндүр-киир иткилежип турган: ынчаар түрөп чорааш чедип кээрге, хүлээп алыр чанчыны бе, хүлээп албас чанчыны бе? Чанчын дээн соонда-ла кадыг-дошкун, соок карактыг болур ужурулуг. Дедир чору дизе-ле, ат болдум. Эрэин райондан Усту сактырга, чер дүвүндө ышкаш болган. «Чанчын» деп сөс дыңнаптарга, Хелиң-оолдуң бичизинде Ийи-Талдап эртип турган манчы хаанның чургааннары-даа сагышка кирген.

Кызыгаар шерин элээп үр болганда кирип келгеш, чанчын чалап тур деп чугаалааш, артыкы өгже имнеп каан. Хелиң-оол дегийт-ле үне болган. Даштыгаа ол-бо көрдүнгеш, идик-хевин, баг курун эде-хере тыртынгылааш, ак өгже дидими-биле кире халаан. Ангыр ышкаш, алдын-сарала хептиг командир дөрде чес домбу чанында шайлаан олурган. Сүрээдээнинден Хелиң-оолдуң караа шокараңнаар болган, шала аныяк боордан, ёзулуг-ла чанчын.

Шериг чуруму орта билир эвес, кандыг-чүү-даа бол, шагдаа хептиг кижин болгаш, Хелиң-оол ёзулааш илеткээн:

— Эжим чанчын, силерге албан эрттирери-биле Ховалыг Хелиң-оол чедип келди.

Чанчын далашпаан. Олудундан-даа турбаан-даа. Холунда аяан ширээ кырынга салып кааш, чыышкын баарыиче анаа-ла имнеп каан:

— Олуруңар.

Чанчын боду аякка сүттүг шай куткаш, Хелиң-оолче сунгаш, чес домбузун оон мурнунга салып каан.

— Кайыын үндүңер?— деп чанчын айтырган.

— Уска шагдаалап турдум.

— Ол экин-дир, шеригге чоок ажыл-дыр.

— Үр чордуңар бе?

— Чартык ай чеде бердим.

Чанчын элдептиг хөглүг кижин болган, харын шеригзивес. Айтырыг салыр санында хүлүмзүрөп орган. Ол чазык-чаагай аажы-чаңны, шала хүреңзимээр ак шырайны Хелиң-оол

бир-ле черге көргөн ышкаш. Шайны таваар аартап, аяк эриин ажыр чанчынче бүдүү көрүп, Хелиң-оол сактып чадап-ла орган.

— Кел чыда Алды-Шынаа тавардың бе?— деп, чанчын улам чымчак айтыргаш баштактанып каан.— Хайыракан ол черинде тур бе?

Даг ол черинге турбайн канчаар. Хелиң-оолдун бажынга ам-на чык дээн: чанчын дээш коргуп-сүртеп оран кижизи Көк-оол ышкажыл! Ат-сураглыг Долчан-Хам кадайның оглу аан. Хелиң-оол ону пат-ла билир болгай, нешкилер Хайыраканниын Алды-Шынаага чурттап чордулар. Чанчынның ону айтырып олурганы анаа эвес болган-дыр. Сураа хувискаал мурнунда Өвүр-Торгалыгже көже берген болганнар. Арат чазааның ачызында Адыг-Түлүш Көк-оол ам кызыгаар чанчыны апарган көстүп келгени ол-дур.

— Мен сени кирип кээринге-ле танып кагдым — деп, Көк-оол чугаалаан.— Ачаң ашак кандыг олур?

— Ада-ием эки чурттап чорлар. Таварааш келдим. Ам Сенекте чордулар.

— Эки болган-дыр — деп, кызыгаар шериниң командири Көк-оол уламчылаан.— Кады албан эрттирер бис.

Шак ынчаар Ховалыг Хелиң-оолдун кадыг-дошкун чанчын деп коргуп-иргип орган кижизи барык-ла кады өскөн эжи Көк-оол болган. Амгы номчукчуларга баш удур чугаалап кагза эки боор: ол алдын-сарала чанчын дээрге, ынчан Эрзин районга кызыгаар шериниң командири турган, сөөлүндө келгеш Тыва АССР-ниң улустун артизи, алдарлыг «Хайыраан боттун» автору Виктор Шогжапович Көк-оол ышкажыл.

Төрөөн черинден шагдаа ажылынче чоруткан Ховалыг Хелиң-оолдун кызыгаарга шериг албаны Көк-оол чанчынның удуртулгазы-биле ынчаар эгелээн. Кызыгаар шоочалыг деп чугаалажыр, бүгү болуушкуннар ол ёзугаар болуп турган болбайн аан: таңныыл, хайгыыл, эрттирилге хыналдазы, кызыгаар эргиири...

Бистер номчукчуларга Ховалыг Хелиң-оолдун амыдырал-чуртталгазының өске талазын сонуургадыр бодаан болгай бис. Ам ынаар кирип көрээли. Ус биле Эрзин бо чурумалга көзүлдүр-ле салдарлыг болган, ынчангаш ол ораннарны өжөгээр эргидивис.

Кызыгаарга кыш дүжүп орган. Эрзин районга таңныыл албаны эрттирер казанак бажыңга салыр демир суугу безин тывылбаан. Көк-оол командир көзүлдүр-ле дүүреп эгелээн.

Черле чадап кааш, кандыг-чүү-даа бол, орус чон аразынга чурттап каапкан кижидир, ол кандыг-бирни чугаалаар боор дээш, Ховалыг Хелиң-оолду келдирипкен.

— Кыш келди канчаар блс?— деп, Көк-оол кандыг-даа чанчын шинчи чок, эш-хуузу-биле чугаалаан.

Хелиң-оол боданып туруп-туруп, ийи шериг эжеп бээрин дилээн. Оон-биле кады Уска хилис чурттап турганынга хомудаан: «Оода чадаарда, ол бээшке деп чүвениң иштин чүге бакылап көрбээн нопшу боор мен?»

Думчукка тулганда бызаа сугжу дээн дөргүлүг, Хелиң-оол ийи эжи-биле кады ажылдап кирипкен. Ол шагда тууйбу деп чүвениң сураан дыңнаан боордан, бодун безин көргөн эвес, ол чоок кавының тейлерин кезип тургаш, калбак даштар чыып алганнар. Терге бар эвес, аъттарга артып үүлезин барааннар. Ол-даа арамның чүве-дир, малгаш тыппайн шынап-ла үш түрегни көргөннер. Эрзинниң ховулары чүгле элезинден бүткен. Амгы үеде ышкаш алебаstra, цемент деп холускаалар чокта, ол тудуг материалы болуп шыдавас. Довуракты мырыңай Сарыг-Булуңдан артыр жуурга таварышканнар.

Ындыг ажыл кылып чораан эвес, кандыг бээшке тударын Хелиң-оол бодунун бажының иштинде бодап чораан. Улус-биле-даа сүмелешпээн (кым санал кадар боор), элдеп-езин шыйыглар-даа кылбаан.

Хелиң-оол ийи эжи-биле малгашты хоюткаш, калбак даштарны эптей салып тургаш, турган кижиниң хөрээнден бедивес бээшке хевирлиг суугуну кылган. Оон бедидер арга чок болган, чүге дээрге аар даштарны быжыглаар холускаа чок, малгаш тудуп шыдавас. Хоолайны база калбак даштар-биле казанактың дээвириңче өттүр тутканнар. Эрги бөдүрээлер үрөп тургаш, бээшкениң ыяш салыр аксын база боттары кылганнар. От салыр чер адаанга хүл төктүр, агаар киир салаа демирлерни черге октаттыган эрги илиир бистеринден бодап алганнар. Ону тывар дээш Бай-Тал, Мөрөндөн бээр чоруп турганнар.

Бичии бажыңга эң баштайгы отту салыр деп баарга, бээшке деп хуулгаазын этти көөр дээш, кызыгаарның бүгү шериглери Көк-оол чанчын баштаан чедип келген. Хелиң-оол мөгүдеп турган: бээшке агаар тыртар бе, ыяш кывар бе, хоолайдан ыш үнер бе, бажың ишти чылыыр бе?

Хелиң-оол үне халып, кире халып, от салган оолдарны далаштырып шаг болган. Кургаг ыяшты салгаш, кылымал демир аасты хааптарга, кыпкан кезектер дызырткайнып, бээшке хөөмейлеп эгелээн. Шериглер холдары-биле тудуп

көөрге, бээшке бүлөрөп келген. Соок бажың ишти чоорту чылый берген. Көк-оол чанчын баштааш даштыгаа үнө халчып кээрге, хоолойдан чалбыштыг ыш бургурткайндыр үнүп турган. Чаа амыдыралдың бир тиилелгези!

Чежемейиниң-даа кызыгаар чер болза, Көк-оол чанчын дөстүнмээн:

— Чыскаалын-аар! Дайынчы ланчылыарның үш-үш октары-биле! Бирээ! Ийи! Үш!

Демниг дааштаашкыниар ыржым дээрни үш катап үттей өрүмнегилепкен.

Ховалыг Сонам оглу Хелиң-оолдун ажилчын аңгының хүрээленинге эң баштайгы «сагыл четтиргени» ол болган.

Оол бир чыл хире үе ажып чорда, Эрзин районга чаа шериглер четкилеп келген. Көк-оол чанчын безин Хем-Белдириңче чорупкан. Өөрү-биле кады Хелиң-оол шеригден халашкан.

Каш-ла хонганда ам эрги-шериг апарган Ховалыг Хелин-оол Хайыракан үстүндө Ээр-Теректе чурттап орар ада-иезиниң аалынче чанып келген. Ээжээндө шынгыраан шпоралары, быктында халаннаан селемези чок боордан, Хелиң-оол бүрүн шериг хептиг болган. Бир катап ооң акызы Балган-оол Элегестен чаа идик-хептиг ээп кээрге, чон магадап турган болгай, ам Хелин-оолду көөр дээн аныяктар Сонам ашак сугже бөлүк-бөлүү-биле сөктүп чоруп турганнар.

Эрзин районга бээшке тудуптарга, Көк-оол чанчын ынчаар чугаалап каан чүве-дир, бичи херек билдинмейн барганда-ла мынча дээр: «Хей чүве-дир, Хелиң-оолдан айтырыңар»... Ол чугаа ынчан Ийи-Талга база чедип келген турган.

Ынчан Ийи-Тал сумузунуң төвү Чодураалыг-Алаак кыдыындан Барык-Аксының адаанда даштыг хавак баарынче көже берген турган. Улаан-булуң бажының база ынаар эк-келген.

База-ла, аанакайын, бээшке айтырыы туруп келген. Сургуулдар өөренир черни кыштадыр канчап чылыдарыл? Ооң-биле кады улаан-булуң чанында сургуулдар чурттаар тудуш оруннарлыг бичи бажың база тудуп каан. Ону база чылыдары негеттиниң келген.

Нам болгаш суму даргаларының бажы ыжып-ла турган.

Ынчан Сонам ашактың база бир оглу Мандыл-Шываа халдып келгеш, даргаларга кожаннаан:

— Хей чүве чугаалашпаңар, Хелиң-оолдан айтырып алыңар.

Оюн-сылдаг-биле-даа согажалап каан болза, ол чугаа

огулуг болган. Даргаларның илеткели-биле алырга, Уска орустар аразыга болгаш Эрзин районга кызыгаарга албан эрттирип турган Хелиң-оол бир-ле шиитпирни тыптар аргалыг болган. Ынчалза-даа баштай тодарадып алыр айтырыллар бар. Бирээде, материал тывар — тууйбу. Ийи өрээлдиг улаан-булуң бажыңы дээрге Эрзинде бичип казанак эвес болгай. Ийиде, ёзулуг бээшке кылырын билир улустан айтырың алыр херек. Ындыг кижилер Шагаан-Арыгга бар — Байкаловтар, Кураевтер. Ынчан кожуун төвүнге эвээш-биче-даа бол, тууйбуну база кылып турган. Порну аъттар-биле хоюдур бастырып турган.

Суму даргалары беш тергеге ийи-ийи аътты кошкаш (ынчан үгер-тергелер база читкилей берген турган), Ховалыг Хелиң-оолду эдерткеш, Шагаан-Арыг кайы сен дээш бадыкканнар. Бүгү херек бүткен.

Соок дүшкелекте Ийи-Тал сумузунуң улаан-булунунга, сургуулдар чурттаар бажыңынга чылыг бээшкелер туттуна берген. Оларны биеэги Элегес сургуулдуг Балган-оол маңган ак кылдыр чугайлап каан.

Оон эгелээш Ховалыг Хелиң-оолдуң бээшке кылыр атсураа бүгү кожуунга тарай берген. Ооң бээшке кылып турганын бодум безин Шагаан-Арыгга көргөн мен, ооң чылыыңга амырап, дөгеленип өөренип-даа чораан мен.

Ховалыг Хелиң-оол чоокка дээр, бурганнааже чедир чонга буянның ажыл-херекти кылып берип, бээшкелери-биле, бодунуң чүрээ-биле арат чонун чылыдып чорду.

Ховалыг Хелиң-оолдуң — ажылчын аңгының төлээзинин Улуг-Хем районда тутпаан бээшкези чок. Буянның херектир.

Ийи дугаар оглунуң чаа ажыл тып алганынга өөрээш, кырган Сонам ашак улам амырап чугаалап чораан:

— Бир оглум чугайда, бир оглум бээшкеде...

4. ДУҢГАР-ООЛ

(Улуг-Хемде кырынче үнмээн адагажы чок кижиниң дугайында чугаа)

Чаа Тывада чаа амыдырал чыл бүрүде чаа чүүлдерни төрүп, чаа кижилерни чаа ажылдарже кыйгырып турган. Үжен чылдарның эгезинден Тыва Арат Республиканың кол-кол кожууннарының Кызыл хоорай-биле аразыга телефон харылзаазы тургустуна берген.

Ийи-Тал сумузунда Барыктың кыстарының аразындан

Дажыма уруу Норжунмаа, Байыр уруу Чактар-Сүрүң суглар найысылалга кээп, «узун-кулактар» апарганнар — телефонистер болу бергеннер. Оларның дугайында чон ортузунга ана тоол-домак чоруп турган. Норжунмаа биле Чактар-Сүрүң Кызылда олурар хирезинде бүгү Тываның чер болганда кижилерниң чугаазын дыннап орат, «узун кулактыг», харын мырыңай «чер кулактыг» апарганнар-дыр деп чугаа тараан турган. Мен ынчан шору апарган мен, хой кадарып албас дээрден, анай-хураган бажынга өй. Ынчан кижиде даңгаар эр апарган оолдар өттүнер боор чүве болгай, оларның кожумактарын бо-ла химирени берген чоргулаар. Кызылда «чер кулактыг» кижилер тыпты берген деп чугаа тарай бээрге, таныыр угбалар дыннап каар, кижини кочулай бээр дээш, анай-хураган кадарып чорааш үй-балай кожамыктар химиренмес, чүгле «Төп-ле сургуул», «Онза хурал», «Солун чаагай Совет чурту» дээн ышкаш хувискаалчы ырлар ырлаар апарган мен. Оларны харын «узун кулактыг» угбаларым эки дыңназын, мени мактазын дээш катап-катап, уламулам дыңзыг бадырып чораан мен.

Тывага телефон харылзаазын Улуг-Арбак деп кижиде эгелээн чүве-дир. Кызылга-даа көөрге, кожууннарга-даа баарга, адагаш бажында Улуг-Арбак олурар. Аныяктар ынчан «Чагы бажы чандыр хонмас чараш ала саасканны» деп улустуң ырыи мынчаар өскертип алган:

Чагы бажы чандыр хонмас
Чараш Арбак акывысты.
Урук бажы чандыр хонмас
Улуг-Арбак акывысты.

Улуг-Арбак чүге-ле чааскаан адагаш бажы үнүп турган деп бодаар силер, ындыг эвес, ооң эш-өөрү, өөреникчилери база көвей турган.

Дөртөн чылдарда, Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыгерге үезинде, Тываның сумулар, суурлар аразынга телефон харылзаазын тудуп эгелээн. Чагыларны бүгү чон терге, шанакка сөөртүп, тускай сургуулдуг кижилер — Улуг-Арбактың өөреникчилери оларны черге кадааш, демир удазыннарны шөйүп турганнар.

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур тулушкан маадырлыг Кызыл Шеригге дузаламчы херээн күштелдирер дээш, Тываның арат чону ол үеде хайнышкынныг ажилдарны чорудуп турган. Найысылал, кожууннар, сумулар аразынга саат чок харылзаа негеттиниң келген.

Чогуур үези чедип кээрге, амыдыралдың арнынга ам Сонам ашактың оолдарының оолдары көстүп келген.

Эң баштай Дунгар-оол — Ховалыг Хелиң-оолдун оглу бут кырынга тура берген. Адазы ынчан бээшке тутпушаан.

Дунгар-оол Шагаан-Арыгның харылзаа белдиринге чедип келген. Ону, Сагаан-Толатайга адазын ышкаш, кандыгдаа чанчын хүлээп албаан, ол черниң даргазы, Улуг-Арбактың сурукчuzu Монгуш Энчек-Кулак шинчилеп көргөн. Ынчанмайын канчаар, адагаштар кадаары, чагы бажынче үнери, оларның аразынга демир удазын шөйери Хайыраканның туругларын кырлаарынга четпес боордан, оюн эвес болдур ийин. Ынчангаш харылзаа ажылынга окпан-чикпен эрлер атыр херек. Шинчилевес арга чок.

Чолдаксымаар мага-боттуг, чүгүртүлөннээш орлан карактарлыг аныяк оол Энчек-Кулак даргага аажок таарышкан.

— Телефон монто́ру кылдыр өөредип алзывысса, чөпшээрежир сен бе?— деп, дарга айтырган.

— Менээ кандыг-даа ажыл дөмөй — деп, Дунгар-оол харыытаан.

Ол чугаа болгандан бээр 40 чыл ашкан. Ол хүннү Максим Хелиң-оолович Дунгар-оол ам-даа утпаан — 1943 чылдын майның 17-ниң хүнү.

Тываның харылзаа ажыл-агыйының хоочуну Монгуш Энчек-Кулактың ат-сураа ынчан-на бүгү Тывага тараан турган. Ол Чөөн-Хемчик чурттуг кижини. «Алло-алло-ла дээр, аксы-боску-даа катпас, Кызыл-Кызыл-ла дээр, кымны кый деп чыдар чүвези» дээш чонга тоолдадып-даа чорду. Ам солуннардан Энчек-Кулак деп фамилиялар база номчугулаар-дыр мен, олар черле хоочун ажилдакчының салгакчылары турган боор.

Орлан-шоова, адазы дег ажыл-ишти Максим Дунгар-оол дораан-на бодунун херээнге мергежий берген. Энчек-Кулак дарганың удуртулгазы-биле эң-не баштай Улуг-Хемниң улуг суурлары Чаа-Хөлге, Торгалыгга, Баян-Колга телефон харылзааларын тургускан. Оон соонда — Арыг-Үзүү, Чааты, Эйлиг-Хем, Хайыракан, Ийн-Тал... Хендерге биле Шагаан-Арыг аразынга мырыңай рация-биле харылзажыр турган.

Тываның харылзаа ажылының эң хоочуннарының бирээзи Максим Хелиң-оолович Дунгар-оол ам хүндүлүг дышта — пенсияда. Ынчалза-даа ол ынак ажылын кагбаан, Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурнуң харылзаа белдиринде ажилдавышаан. Чоокта чаа оон өг-бүлезинге кирип, аяк шайын четтирип хөөрөшкен мен. В. И. Ленинниң төрүтүн-

генинден бээр 100 чыл болганын таварыштыр шаннаткан болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарын, социалисттик чарыштын тиелекчизи, беш чылдарның мурнакчызы деп дептерин болгаш хөй санныг мактал бижиктерин меңээ көргүстү. База бир эң солун чүве болза — ооң күш-ажыл дептеринде чүгле дың чаңгыс демдеглел бар — Максим Хелиң-оолович Дуңгар-оол бүгү назынында өске черге ажылдаваан. Кайгамчыктыг туруштуг кижил!

Максим Хелиң-ооловичиниң амыдыралының дугайында бижиглелди мооң-биле доозуп каап болур. Ынчалза-даа ооң дөртен ажыг чылдар дургузунда харылзаага монтерлап келген үезинде аңаа кандыг ужуралдар таварышпаан дээр, оларның оода кезик-чамдыын маңаа чугаалавайн баар ар-га чок.

Бир катап Кызыл биле барыын кожууннар аразынга телефон харылзаазы чиде берген. Тодарадып көөрге, Ийи-Тал сумузунуң девискээринде болган. Үрелиишкинни эдерибиле Максим Дуңгар-оол чорупкан. Ол шагда харылзаа черинге тускай машина-чычаан турган эвес, «бадылап» чорааш, аныяк монтер Ийи-Тал сумузунга хап келген. Суму даргазы Кыргыз Хойтпак-оол бодунуң бора аьдын дүжүп берген. Ону пат-ла билир кижил мен, ужур чок мал-ла болгай, хат-салгын-биле дөмей, хажагай, эмдик хевээр, аьттанырга бөөлденир, далашпас болза, кижини болган чок-ла эзер соонга олуртур. Эң-не бак аажызы — өске кижил чагдатпас. Суму даргазы Хойтпак-оол биле суму секретары Дартай-оол бора аьтты кастыннап тургаш, Дуңгар-оолду кырынга олуртупканнар. Телефон, хер-херексел суккан ыяш хааржаан чүктээн монтернуң соонга кызыл доозун туруп калган. Ынчан изиг хүн турган чүве-дир. Шак-даа четпээнде күжүр бора кырында кижил чок, куруг эзериниң төрөпчилерин далбайтып алган суурга эстеп кирип келген.

Телефон удазыны Даштыг-Тейге ийи адагаш аразында үстү берген чытканын Максим көрүп каан. Серемчилел чогу-биле ооң кырынче хөме чорта берген. Даваннарынга сывырган демир дээптерге, хажагай мал доран мөөп эгелзэн. Оозу буттарынга ораажы берген. Аьт дывылап турда, Максим база черге баргаш, астып алган ыяш хааржаа-биле ылдыртынып калган. Черде кижини күжүр бора ийи адагаш аразынга хайыра чок сөөрткеш, үзүлген удазын төнерге, ам-на адыра халый берген. Изиг ховуга Максим туруп чадап каан. Каан дээрже көрүп алгаш, ыт чок чыткан, буттары шимчевес болган.

Бора аът чааскаан халып кирип кээрге, Хойтпак-оол биле Дартай-оол сезингеш дораан аъттанганнар. Ол аътты бодум безин билир мен, сан чок мал чүве. Каш-даа катап октаткан мен. Бир катап салбас деп оралдашкаш, узун-дынга холум иштин сывыра соктуруп алган мен. Канчаар дээр силер, кызыл анай чоор, адыжым ишти карашкылай берген, терек чөвүрээзи-ле, ай ажыг болганда экирээн. Ол хевээр бора аътка чоокшулаваस्ताан мен. Сөөлүндө Хову-Аксының байлаан ажыткан, ССРЭ-нің Күрүне шаңналының лауреады боорга, бистиң киживис дээш геологтар Кыргыз Хууракович Хойтпак-оолду ынаар аппарат, анаа бажын-балгат үндүрүп берди. Уруг-дарыы ам-даа ында хевээр.

Сумунуң ийи даргазы Дунгар-оолду дораан тып алган. Улуг-Хемден суг эккеп тургаш, арай боорда онгарып алганнар. Кончуг аът октадыпкан кижиниң буттарының спирилерин шөе сөөртүп каапкан болган. Оозу каш хондур изип-хып келген. Ынчан ону суурга Саргыжык эмчи эмнеп турган. Баян-Колга турган Серецмаа эмчи база кээп чораан. Ол үени-биле алырга, ховар ажил-херектиг, телефон монтёру Максим Дунгар-оолду Тываның эң шыырак эмчилери эмнеп турганы ол-дур.

Дунгар-оол онгарлып кээрге, даргалар чоруул дээрге ынаваан. Ол аскаңайнып тура, ийи эштиң дузазы-биле телефон удазынын хере тырткаш, үзүк черни улааш, харылзааны катап тургускаш, монтёр эр чүгле ынчан чоруткан. Дунгар-оол ажил дээнде ужур чок кызыл кижини боор, бодум безин билир мен.

Бир чазын бистерни, кезек оолдарны, удавас шеригже кыйгыртыр деп барганы-биле белеткээр дээш Шагаан-Арыгже аппаратан. Ам сактып олурарымга, Дамдың-оол, Сүгежик, Дакпа суглар бис. Сөөлгү эживис чаңгыс безин класс дооспаан кижини, ынчалза-даа орлан, эрези кончуг, аътка шаап турда суг шуут-ла уजार, эзир-куш-ла. Шагаан-Арыгга сумулардан оолдар база каттыжып келген, чээрби шаа кижини бис.

Бисти Көк-Чыраа чурттуг эрги-шериг Эдер-оол башкылап турган. Ооң өөредир эртеми чүгле чыскаал сургуулу турган. Чүү дээр боор, ол үени-биле алырга, бистиң аравыста он, солагай талазын билбес-даа оолдар тургулаан. Бистиң башкывыс каш борбак «шерин» хүнзедир тепседип кээр, санаарда «айт, два, айт, два» дээш дедирленип алгаш чоруп бээр. Оон турникке харадыр, угдунмас оолдарны база катап шошкудуп-ла бээр. Бисти, чеди-сес класстыг

кезек оолдарны, удавайн чорудупкан. Ниитизи-биле ынчан Шагаан-Арыгга чеди хире хонган бис.

Бистер, Барык чурттуг оолдар, таныш-көрүш, ха-дунма аайывыс-биле Дунгар-оол сугга хонуп турган бис. Ол кыл-бас чүвези чок, тывызык, солун кижидир деп чүвени ынчан билген мен. Ол шагда Шагаан-Арыгның «пөдүлээзи» кежээ он шак четпээнде-ле өже бээр чүве болгай. Ынчан Дунгар-оол бичии батареялардан сайгылгаан кыпсып алгаш, орай дүнеге чедир элдеп-эзин чүүлдер адырып, эптеп, дунзаалап келир. Ам бодап чоруурумга, радиоприемник-даа кылып турган чадавас. Ону орай дүнеге чедир сонуургаар, магадаар, көөр турган мен. Өске өөрүм шагда-ла удугулап каар, ооң ужурундан эрги-шериг Эдер-оолга кончудуп-даа турдум. Мен ынчан дайынчы ланчыының чеди кезээн, ооң тонааның чеди кезээн беш салаам дег билир, багай эвес спортсмен турган мен. Ынчангаш ол өөрөдилге менээ чүнү-даа бербээн, хуусаа бетинде чана берген мен.

Максим Дунгар-оол Эйлиг-Хемге бир ужуралга таварышкан. База чайын болган чүве-дир. Телефон бажында ак донгада ээрип каан телефон удазыны адырлы берген. Ону эдер дээш, Дунгар-оол диштиг демирлерин буттарынга кеткеш, чагы бажынче ыттан дескен дииспей дег үнүп каан. Ак донгага чүгле четкелек чорда, улуг чагы черге барып ушкан. Дөзү ирий берген адагаш болганы ол-дур. Чаяан бооп, Дунгар-оол чагының кырынга кээп дүшкен. Адаанга барган болза, амы-тындан чарылбас харык кайда боор.

Ол-даа анаа чүве-дир. Максим Дунгар-оол чагы бажынга бажы куду кылдыр база астынып чораан. Өлүмге чедир каш-ла секунда арткан турда, бодунуң угаангыры, эрес-кашпагайы-биле тынныг арткан.

Ынчан бежен чылдарның ортаа үезиниң бир-ле чайы турган. Шагаан-Арыг биле Арыг-Үзүү аразынга харылзаа үстү берген. Максим совхоз машиназынга олурупкаш, Ээр-Хавак ховузунга дүжүп калган. Монтёр кижиниң чаңчылы черле ындыг, удазыннар шөйгөн адагаштар эдерип базып-тар. Үр-ле кылаштап келген.

Максим бир-ле адагаш бажында ак донганы көрүп турарга, сезиктин кончуг болган. Ораап каан удазын адырлы берген бе азы кошкак долгаттыңан бе? Ону ыяап хынаар херек. Ында үр чүве чок, үне халааш көрүптер — ол-ла.

Монтёр ынчалган. Серемчилелче сагыш салбаан. Камгалаал илчирбезин дээктенип албайн, буттарында баглап алган аткактыг демирлери-биле чагы бажынче маннап үне берген. Донгада ораап каан удазынны холдары-биле тудуп

көөрге, быжыг болган. Шак ол өйде (кааң-на хүн турган чүве болгай) кайда-чүде — Чаа-Хөл чүве бе, азы Арыг-Үзүү чанында чүве бе — телефон чагыларының бирээзинге чаңнык дүжерже, Дунгар-оолдун холу сирлеш диген. Монтёр меней бергеш, ийи холун аткаар октапкан. Ол уу-биле камгалал илчирбе чок кижиниң бажы ойтайгаш, буттары адагаштан адырылбайн барган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Дунгар-оолдун бажы куду кылдыр астына берген. Өлүм мыя бо келген!

Дунгар-оолдун арны-бажы дыңзыгып, бүгү ханы ынаар куттулуп келген. Карак чивеш аразында ийи будун адагаштан адыра тепкен. Оода чаңгыс катап, оода чаңгыс холу-биле чагыдан туттунуп четтигер херек. Оон башка баш куду кылдыр дүжер, өлүм чайлаш чок. Дунгар-оол ынчаар кылып четтигипкен. Буттар кудулааш, баш өрүлээш, чагы дөзүнге ол олура дүшкен. Кааң хүн Максим Дунгар-оолче каттырып турган.

Телефонга монтёр болуп ажилдаары солун-даа, чамдыкта айыылдыг-даа болгулаар деп, Максим Хелиң-оолович амдыгаа дээр чугаалап олурар. Ооң чамдык чижектерин номчукчулар үстүнде чугаалардан билип алганнар боор. Бир катап чоокка чаңнык дүжерже, монтёр дүлейлээр часкан чери бар. Чайын черле чаннык айыылындан доктаамал кичээнмес болза хоржок деп, хоочун монтёр аныяктарга сагындырып олурар.

— Кыжын бергелер турар бе, Максим Хелиң-оолович? — деп, оон айтырган мен.

— Турбас боор бе — дээш, ол тайылбырлады. — Кыштын соогунда адагаш бажы үнери анаа эвес херек. Кабельдер часпарлаар ужурга база таваржыр.

Бир катап январьның чыккылама соогунда мындыг ужуражылгаа таварышканын Максим Хелиң-оолович харын хөг эреп чугаалаар болду. Херек кырында ында кижик каттырар чүве-даа чок, харын айыылдыг херек болган чүве чорду.

Ийи-Тал ховузунга болган чүве-дир. Ам көзүлбестей бергени ол-дур, ынчан ында хараганнар, терезиннер аразына тевелер бо-ла чоруур ышкажыгай.

База-ла харылзаа баксыраан ужурундан Максим Хелиң-оолович Ийи-Тал ховузунга дүжүп калган. Кандыг-даа бүдүмелдер изээнде херлир, сооганда чыырлыр деп, физиканың дүрүмүн телефон удазыны шөйгөн улус сагывайн, чайын телефон удазынын хөлүн эрттир дыңзыдыр херип каан боор, үстү берген чыткан. Оон ужун узадыр улааш, Максим чагы кырынче үне берген. Ол аразында январьнын

кончуг соогунда киргиндилээн буура маң-биле келгеш, чагы адаан долганьп туруп берген. Чолдак кудуруу-биле ийн быктын дожаңналдыр шаптанып каапкан, карактарының оттары чалбыраашталып, аксындан ак көвүк шурап, адагашка өгенип, дүрбүнүп, аайын тывынмай-на турган. Киргиндилээн бууралар дугайын Максим дыннап шаг болган. Аьттыг, чадаг, шанактыг оларга шаптырып, амы-тынын-даа кижилер оскунуп тургулаан таварылгалар бар. Улустун тоолдарында болза, тос тостун дошкун соогунда киргиндилээн буура бир кончуг дижир болгай, аьдын чийин бе, бодун чийин бе деп шаап кээр, оон кедерезе кижиниң чүс сөөгүн ончалап, чүс катап дызырт дээрин санап тура уу базар.

Бедик адагаш бажында кижичүден коргар боор, Максим башгай ужурну херекке албаан. Харын бодунуң ажылын кылып, ак донгага демир удазынны чыпшыр ээрип, адаанда шавар буураны чоогундан магадап орган. Адагашты чеже дескиннерил, аштаар хырынныг, могаар боттуг амытан чоруй-ла баар ыйнаан кылдыр бодаан. Ындыг чүве кайда боор, ак шаң апарган буура чагының дөзүн карартыр дескингеш, адагашка чөлөндир чыдып алган. Максимниң аксы ам-на ангайып калган.

Кышкы дээрниң кылчайган соок оду — хүн кулакталып алгаш, Хайыраканнын сүүрлеринче дүргени кончуг чавызап бадып каан. Ийи-Тал ховузу ажык болгаш, ажыг чыварын үрүп-ле эгелээн. Монтёрнун ийи буду шынап-ла сыраланып эгелээн, холдарын үрер-чаярга-даа дуза бербээн.

Чагы дөзүндө чыдып алган буураны тургузур сывыртап чорудуптар дээш, Максим кандыг-даа хемчегни алган. Кускуннап, алгырып, кышкырып, ыт-куш өттүнүп, ээрип, шакырып-даа шаг болган. Шимчевээн. Чоокшулап бады келгеш, будунда энмек демири-биле ооргазынче, ак хыраа апарган мөгөннеринче тепкилээн-даа. Ол харын айбылдыг херек болган. Буура тура халааш, Максимниң будундан чандыр-соора ап тургулаан. Шаккан буураның диштери шаккылаар. Максим донганындан ээлбес холдары-биле кылаң чагыдан чандыр-соора туттунуп, адагашты өрү халбактанып, буура аксындан тын менди чайлап четтигип турган. Чеже-даа оралдажырга, оон чүве үнмээн. Киргиндилээн буура ам мырыңай чагы дөзүндө туруп алган. Аксында ак көвүү улам шуурап, чыварга донуп, черже үстүп дүжүп, карактарындан чаш дамдылап, сидинн кудуруу-биле ооргазынга улам дошталдыр шаптап, коргунчуу кедереп-ле турган.

Чагы бажында кижичү «чараш ала сааскан» эвес-ле бол-

гай. Ужуп чоруй баар харыы чок, удуп орар аргазы чок. Доцуп эгелээн. Буттары сыраланып, холдары көжүп кагылаан. Ийи-Талдың ховузунун ажыг чывары Максимнин арны-бажын камнаваан, думчук, чаак баштары агарып чаштагылай бергилээн. Үпчү боду сириңейнип, диштери шаккыңайнып эгелээн.

Ам черле кандыг-бир сөөлгү хемчегни алып үе келген. Азы чыткан тевениң кырынга олуруптар бе? Бутта демирлерни баш удур адыргаш, хеп-хенертен дүже халааш маңаптар бе? Дөмей-ле өлүм.

Ховуда элеш дээр кижини көзүлбээн. Кускуннаанның ажыы чок. Бел орук-биле чаңгыс-даа машина эртпээн. Ол шагда ындыг хуулгаазыннар черле ховар турган, бир хүн чаңгыс машина халыза халыбыр, ийи-үш хонукта безин сураг баар.

Кышкы хүн Хайыракан бажынга олуруп, соогу мырыңай дендеп келген. Чывар чолдак тонну өттүр шаап турган.

Максим Дунгар-оол эң сөөлгү идегелче кирипкен. Ында база улуг ынаныш чок турган. Ол үенин чаагай чепсек-херексели турда, кайда-чүдө, чернин черинде адагаш бажында кижиниң үнүн кым дыңнап каар боор, дыңназа-даа ындыг дүргөп шаап кээр, машина-чычаан бар эвес. Эң чоок дээн Хайыракан сумузунун төвү безин ырак болдур ийин, амгы турар черге эвес, мырыңай-ла Улуг-Хем эринде, Хайыракан дагнын башкы сүүрлериниң баарына турган. Каш борбак «бот» бажыннар чүвө.

Максим телефонун демир суурганга улааш долгаарга, өш-биле дөмей, ырак черлер кээр болган. Чок болза Шагаан-Арыг азы Баян-Кол, харын мырыңай Кызыл безин шугумга дыңналып келир. Ол оранда улус чыткан тевени канчаптар боор.

Үзүк чокка Максим Хайыраканче долгап орган. Чүгле Хайыракан дүргөн дуза чедирип болур турган. Ийи-Тал безин ырак, оон үнгөн кижини шаап олурда, карак агарып каап болур.

Хайыракан сумузунун конторазы харыылаваस्ताаш туруп берген. Мал-маган, сизген-ширбис, ыяш-даш дээш кыжын ажыл үстүр эвес, суму даргалары аалдар, коданнар кезээш чоруп бергеннер боор.

Тевениң доңмазын Дунгар-оол кара чажындан билер. Қайы шагда аштавас, суксавас, кажаа-даа, чыдын-даа хергелевес амытан, чыварлыг ойнуң аксынга, хачал дагнын бажынга барып чыдып алып. Ооң-биле кижини месилдежиш шыдавас.

Чагы кырында кижиниң буттары билинместеп, холдары көжүп, дидирээри харын чидип эгелээн. Баш аартап орган, уйгу-даа кээр сагыштыг. Максим чиктиг кылдыр боданган: эрги Тываның чугаазы-биле алырга, эр кижини хана баарынга төрүттүнер, хая баарынга өлүр дижир, чагы бажынга база өлүр чүве-дир аа?

Ам бир каш долгай каапкаш дыннаарга, Хайыракан харыылай берген.

— Кымыл?— деп, Дунгар-оол айтырган.

— Серээжикпей-дир мен. Суму даргазы.

— Дунгар-оол-дур мен. Ат болдум. Дүрген хак! Ийи-Тал ховузунда адагаш бажында олур мен. Адаамда шавар буура чыдып алган. Донуп өлдүм. Дүрген...

Дунгар-оол оон ынай чүнү чугаалаанын боду безин дыңнаваан. Телефонун оскунупкан. Оозу баанда халаңайны берген. Телефон соок агаарга эдип-ле турган. Чагы бажында кижини адагаштан кускактаныпкан, андарылбазын бодааш, так сырбактаныпкан. Чеже хире үе эрткенин ол билбээн.

Ынчан Дунгар-оол деп атты бүгү кожуун эвес-даа болза, албан черлериниң, арбан-сумуларның ажилдакчылары дөгерге билир турган. Оон чогум кайда адагаш бажында олурарын билип алыр дээш, Серээжикпей телефонга алгырып, үрүп-чайыл шаг болган. Имир база чоокшулаан. Херек айыылдыг-дыр деп чүвени билгеш, аъттыг чораан бир-ле душкан кижини эдериңкеш, суму даргазы суурдан каракулак чок халдып үнүпкен.

Аъттыг кижилер кыйыын дургаар телефон чагылары чыскаалып чоруй барган бел-орукка үзүргедип келгеннер. Хайыракан уунче көргөн, бараан-даа чок. Ээр-Терекче углаптарга, терезинниң хову ортузунда чагы бажында хожутку көзүлген. Ол-дур!

Серээжикпей эжи-биле нелээ чагы адаанда чыдып алган шавар буураны, баанда конгуртайлыг уруктары бар эвес, ыргай сыптыг кымчылары-биле улдап тургаш, Дөлем-Дагнын баарында өөрүнче сывыртап чорудупканнар. Оон адаандан кыйгы салганнар.

— Дунгар-оол! Бистер бис! Бээр дүш!

Чагы бажында кижини харыы бербээн. Шимчевээн-даа. Ол хевээр донуп өлүп калган деп бодааннар.

Ынаар үнер арга бар эвес, алгырып-ла турганнар.

— Дунгар-оол! Буура чок! Дүжүп кел!

Чагы бажында кижини адак соонда шимчей берген. Аъттыг эрлер амыраш-ла дээннер.

— Кымнар силер?— деп, Дунгар-оол иштинде чугааланган.— Бууралар эвес силер бе?

— Серээжикпей-дир мен. Дүжүп бады кел. Буураны сывырып чорудуптувус.

Дунгар-оол шимченип чадап шаг болган. Телефоннуг ыяш хааржаан эммелеп чадап олурганы ол-дур. Чүгле оозун бүрүн чүктеп алган соонда, Дунгар-оол калгып бадыйкан. Чеже-даа катап андарлыр часкан. Хол, буду ээлбестей берген болган.

Донган кижинин үжээн хол-будун, арны-бажын хар-биле дүрбээш, ону аътка ушкарып чорааш, Серээжикпей суглар суму төвүнге арай деп эккелгеннер. Бүгү чүве арамныг болган.

Улуг-Хем кожуунга сурагжаан харылзаа монтёру Дунгар-оолдун адагаш бажынга чанныкка соктуруп, бажы куду кылдыр астынып, ооң-биле кады черге кээп дүжүп, шавар буурага кедеди, донуп өлүп каар чазып турганын улус билир. Эң ылангыя шавар буура соонда Дунгар-оол телефонун октаар боор деп, чамдык кижилер шуут-ла бүзүрөп турганнар. Оон чүү-даа болбаан, ынак ажылын ол кагбаан. Бүгү назынында.

Чоокта чаа-ла Максим Хелин-оолович Дунгар-оол сугга чордум. Улуг-Хем районнун Арыг-Бажы суурда чурттап орар болду. Ажы-төлү өзүп, база уруг-дарыглыг апарган, Шагаан-Арыгда чурттап чоруурлар.

— Бо шаг магалыг-дыр — деп, Максим Хелин-оолович хөөрөп орду.— Адагаштар быжыг, үргүлчү хынап турар. Чамдыкта ооң кырынче кижини хербектенип-даа турбас, машина үндүр көдүрүптер. Тевелер...— дээш, хоочун телефонист хүлүмзүрөп кагды.— Ам Ийи-Тал ховузунда чангыс-даа үш баштыг амытан чок. Малдын багы бар эвес, турган болза солун-даа, көрүштүг-даа чүве-дир ийин...

Хоочун телефончу монтёр Максим Хелин-оолович Дунгар-оол ам-даа чыскаалдан үнмээн.

Бир эвес Улуг-Хем районда Ховалыг алышкылар — Балган-оолдун чугайлаваан бажыны, Хелин-оолдун тутпаан бээшкези чок болза, оларнын дараазында салгалдың төлээлекчизи Максим Дунгар-оолдун Улуг-Хем районда кырынче үнмээн чагызы чок.

Бир эвес кырган Сонам ашак дириг чораан болза, Максим Дунгар-оолду көргөш чүү дээр ирги?

Чугаа чок-ла мынча дээр турган боор:

— Бир оглум чугайга, бир оглум бээшкеге турган, бир оглумнун оглу телепинде...

5. БАЛЧЫР-ООЛ

*(Анаа приценциктен инженер, директор
четкен кижиниң дугайында чугаа)*

Павел Ховалыгович Балчыр-оол-биле амыдыралым иштинде үш катап ужурашкан мен. Үш болур дооста утун-дурбас.

Ам сактып чоруурумга, 1946 чылдың чазы турган чүве. Тыва хөй националдыг совет улустун найыралдыг өг-бүлезинге каттышканындан бээр үр үе эртпээн. Ынчан Совет Тывага коллективизация массалыгы-биле эгелевээн турган. Чер болганга МЧАЭ-лер (мал болгаш чер ажылының эш-телгелери) колдаан турган. Олар көшкүн чораан араттарның колхозтарже шилчирирге шиитпирлиг ужур-дузаны ойнааннар. Чижеглеп чугаалаарга, коллективтиг ажил-агыйның эге-чада школазы болган. Ол үеде Ийи-Тал сумузунга үш МЧАЭ турган: Сенекке, Барыкка, Оттук-Дашка.

Тывага турган күражыл-агыйлар, сөөлүнде совхозтар биле МЧАЭ-лер мал болгаш чер ажылын эргелеп башкаарыңга кол угланышкынны берип, аныяк совет черге экономиканы хөгжүдеринге өзек болуп турганнар.

Ол чылдарда Тывага МТС-тер (машина-трактор станциялары) тургустунуп эгелээн. Олар Тывага чер ажылын сайзырадырыңга улуг эргилдени кылган. Ылап чугаалаар чүве болза, ёзулуг-ла революцияны болдурган.

Бистиң Барык деп бичии хемниң унунга турган МЧАЭ, Сенек, Оттук-Дашка турган ындыг ажил-агыйлар ышкаш, бүдүрүлгениң чепсек-херекселни (андазын, илиир, шанак, терге, тараа болгаш сиген кезер машиналар, тыртар күш — аът, шары) каттыштырып алза-даа, чер ажылын кедергей бөдүүн, харын-даа чыдып калган аргалар-биле чорудуп турган. Ыяш азы озук андазын-биле чер андарбаан мен, ону канчаар ажыглап турганын мырынай бичимде көргөн мен. Тал бөле шарып алгаш, азы дазылындан туруп каан харан-биле андарган чер илииртеп шаг болган мен. Шөргө-биле база тараа кезип чордум.

Ол чылдарда черни аът, шары кожуп алгаш, чангыс бистиг андазын-биле чарар турган. Бир хүннүң нормазы: ангыс болза чартык гектар, ширик болза улдуң гектар. Тараа, сиген кезер машиналарны база аът, шары-биле сөөртүр. Мынчап кээрге, чер ажылының культуразының, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң дугайында кандыг чугаа турар боор?

Ынчан школаларга өөредилге колдуунда-ла май 1-де доостур турган. Шагаан-Арыг сургуулдарын ада-нелери,

дөргүл-төрелдери барып чедип алып. Ол келгеш, сургуул кижини үр болбас чүвө болгай, ийи-үш хире хонук өөнгө ойнаар, ада-иезин, ха-дунмаларын сагынганын чидирип аалдар кезирип, оон соонда тарылгаже кириптер. Ол шагда бичини уругларнын аът, шары бажы мунар деп ажылы турган. Тарылга дээрже барык-ла алды айның бирээге чедир үргүлчүлээр, чажып каан тараа кулак тыртып, мал-маган шааш-кактап эгелээрже, аалдар тараа бастырбас дээш тайгалап үнүптер.

Бир катап май ай орту эрте бергенде МЧАЭ баштаар чери менээ онза даалга берген: Кургаг Баян-Колда трактористерге аъш-чем чедирер.

Ынчан Шагаан-Арыгга МТС тургустуна берген турган. Чаа тургустунган колхозтарның, МЧАЭ-лернің чер ажылы керээ ёзугаар ол кылып берип турган: черин тракторлар-биле андарар, дүжүдүн комбайннар-биле ажаар.

Баштайгы үеде МТС тракторларны, комбайннарны ырак черлерже чорудуп шыдавас турган. Кол-ла чылдагааны оларның эвээш турганында боор деп билир мен. Ынчангаш МТС чүгле Шагаан-Арыг долгандыр чоок черлерни шиңгээдип ап турган.

МТС-тин чаа, күштүг чепсек-херекселин ажыглаар сорулга-биле бистин Барык МЧАЭ-зи Баян-Колдун Калбак-Чыраа деп черге элээн шөл алган турган. Ынаар бригада база чоруткан, кол-ла сорулгазы чер суггарар. Кывар-чаар материалдар сөөртүр дээн чижектиг өске ажылдар база тургулады ыйнаан.

Мен МЧАЭ даргаларынын даалгазын улуг өөрүшкү-биле хүлээп алган мен: Барыктан өске черлерге баары база солун болгай, МТС деп ат-сураглыг черниң машина-тракторун көөрү база оюнчук бе, ынчан чеди класс доозупкан, эр апарган кижиге бүгү-ле чүүлдер чаа кылдыр сагындырып турган.

Барыктан эртежик аъттаныпкан мен. Менээ үш аът кожуп берген — бир аъттың барба-савазында дүлген эът, ааржы-быштак, далган-тараа бар, ийигизининде — даңгаар чиг эът, куткан хан, үшкүзүнүүнде — шуптузу көгээржитер, ыяш көңгүлдер.

Аъш-чем үрели бээр, далажып чоруур деп, даргалар менээ чагып каан чүвө. Калбак-Хады эдектелдир дорт оруктап, Сенекти өрү чоктааш, чагыг ёзугаар ылгын чоруп орган мен. Эртен үнген кижини чүү боор, хүн чаа-ла кудулап чорда, Баян-Колдун Калбак-Чыраага чеде бердим. Бистин Нара-

мандыптын чаңгыс өө тур. Кызыл тук, лозуннар, көргүзүг самбыралары аскылап каан.

Эккелген бүгү аъш-чемни бригаданың удуртукчузу Нарамандыпка хүлээди бердим. Эрес, шалып чедип келген дээш мени кым-даа мактавады. Арагалыг көгээржиктеримни, ыяш-даа, демир-даа көңгүлдеримни кым-даа сонуургавады, ында кара сугга суккулап кагды.

Өг чанында үрелген трактор тур. Хөрээн чазып каан. Шала-соора тывалаар орус тракторист эр ынаар бажын суп алган, кастынган, чушкутунган, ээртинген тур. Далажып турары-даа коңчуг, чүгле алгыраарыга өй.

— Павел, ийи дүлгүүр эккел!

— Павел, беш дүлгүүр эккел!

Идик-хеви, арны-бажы, хол-буду үс-чарга былчашкан, чамдык черлери мат кара апарган орус тракторист эрнин айбызын долу арынныг, кыдырык карактарлыг аныяк оол күүседип маңнап турду. Шевергин болгаш ындазында черле дыннангыр, кежээ оол деп билген мен.

Трактористин үнү черле үзүктелбеди:

— Павел, он чеди дүлгүүр эккел!

— Павел, маска эккел!

Мен ынчан демир андазын-биле тараа тарып шаг болган турган мен. Ынчангаш дүлгүүр деп чүвениң ужу-кыдыын база багай эвес билир мен деп бодап чораан мен. Ынчалза-даа ээрилге уштур дүлгүүрлер дугаарлыг болур чүве-дир деп чүгле ынчан билип алган мен.

Дүлгүүр дажып халып турган оолдуң адын Балчыр-оол деп, база ол тракторда прицепчиктеп ажилдап турар деп, ында Барык чурттуг өөрүмден билип алган мен. Хирези Балчыр-оол деп атты адаарга берге боорга, орус трактористер ону боттарыны-биле Павел деп адап алганнар хире. Ат ол хевээр барган.

Ол кежээ бригадага даарта эртен Хөртей деп дарга кээр деп чар дынналы берген. Улустуң далажып, дүүрөп турары пден. Хөртей деп атты дыннааш, кедергей улуг мага-боттуг, мөге-шыырак, улуг ижинниг тыва дарга келир деп бодап турган мен. Хамык херек ындыг эвес болган.

Чай казапчада келген. Чаагай, чылыг хүннер эгелээн. МТС тарылганы доозуп турган, ынчангаш мени аъш-чем чедирери-биле ынаар чорудупкан чүве-дир.

Даң бажында-ла бригадага «виллис» дээр чолдак машина маңнап келди. Дайын сөөлүнде чылдарда даргалар сөөртүрүңге ындыг дайынчы машиналар колдаан турган чүве.

Шериг өднүг, соо-мурну ыйбак-шойбак. Солдаттар ышкаш, дайыга киржип каапкан эттер турган боор.

МТС-тиң трактористер бригадири, ынчан ат-сураглыг механизатор турган Маковкин (ат-шолазын уттуп алган-дыр мен, ооң-биле кады улусту долузу-биле хүндүлээр чаңчыл ам-даа тывылбаан турган үе чүве) база бистиң бригадири-вис Нарамандып суглар машинада-ла бардылар.

«Виллискадан» хөртегер-даа эвес, тыва-даа эвес, шил-гедек, харын арган деп болур мага-боттуг, бажының дүгүн санап-даа болур чыгыы тарамык, мунган машиназы ышкаш, чыкпак ашакчыгаш дүжүн келди.

Тывалар ында бүдүү сымырашкан турдулар:

— Хөртей дарга келген. Хөртей дарга келген.

Маковкин аныяк эр-ле болгай, машинага барган дораан Хөртей дарганың холундан алгаш, бүгү ажыл-агыйын илет-кээн тур:

— Экин, Дмитрий Антонович. Бөгүн тарылганы доозар бис. Аяк-шайдан амзааш чоруур силер — дээш, трактористер даргазы менче айытты.— Бо оол Барыктан аыш-чем база чүдүрүп эккелген. Бүгү трактористерге четчир.

Мээң амыраанымны чүү дээр силер, буттарым черге дээр-дегбес халып турдум. Бүгү назынымда орус даргаларга бир-ле дугаар мактатканым ол.

Хөртей дарга мээң бажымны суйбай туткаш, чандыр-соора тывалай-дыр:

— Сени кым чоруткан?

Ол хире улуг дарга менден чүве айтыра бээр деп бода-ваан болгаш, сүрээдей берген мен.

Дегийт-ле:

— Ачам чорутту — дидим.

— Кым, кым?— деп келген дарга катап айтырды.— Сен кым оглу?

— Кудажынын.— Ам-даа билбес ирги бе дээш, база даргага билдингир болзун дээш орус аян-биле немеп кагдым.— Барык. МЧАЭ дарга.

Хөртей дарга мени шагдан тура таныыр чүве дег, хөг-лүг каттыргаш чугаалай-дыр:

— Молодец! Сээң ачаң мен күш таныыр. Эки дарга. МТС-те өре чок.

Ол шагда чер ажылын кылып бергени дээш, ажыл-агыйлар МТС-ке төлевир бээр турган. Натура-биле-даа, акша-биле-даа. Күш-шыдалы кошкак болганындан аңаа өрелиг черлер көвей, оларның саны чыл тудум өзүп турган. Ол чорук күрүнеге-даа, МТС-ке-даа, ажыл-агыйларның ботта-

рынга-даа ажык чок турган болбайн канчаар. МТС дээрге күрүне чери-дир, ажыл-агыйлар бодунуң-на күрүнезиниң мурнунга өрөленип, ажыктыг эвес болурга канчап тааржыр. Хөртей дарганы-биле алырга, бистиң Барыкта МЧАЭ багай эвес ажылдап турганы ол-дур. Канчап өөрүвес боор.

Оон ынайгы чугаа-соотка мен киришпээн мен. Тарып каан черлер мырыңай өг чанында чүве болгай. Хөртей дарга, Маковкин, Нарамандып суглар ынаар кылаштажып чоруй бардылар. Бараанын көрүп турарымга, тараан чериниң хемчээлин тодарадып турганнар боор, холдары-биле Баян-Колду өттүр, кежир айтып чугаалажып турдулар. Олуруп-даа алырлар, хөзүннү холдары-биле казар-даа, тараан черниң шыгын хынап турганнар боор.

Оон соонда, дүш эртип чорда, Хөртей дарга хову турлаанга база катап көстүп келди. Кызыл тук аскан чангыс өг чанында көк талдар аразында ногаан шыкка трактористер болгаш бистиң бригадавыстың кежигүннери чыгып келген. Хурал даргаларына стол белеткээш (буттарын ширикче кадап каан калбак ыяштар-дыр ийин), кырын кызыл пөс-биле шып каан болду.

Часкы тарылганы кыска болгаш бедик агротехникалыг хуусаада дооскан хунге тураскааткан байырлыг хуралды МТС-тиң трактор бригадазының даргазы эш Маковкин ажытты. Ынчан «механизатор» деп сөс амыдыралга ижикпээн турган.

Маковкин бригадир, Хөртей дарга ышкаш, орус, тыва сөстөрүни дангаар холуп чугаалап турду. Ажыл-херекте чедер болгаш четпес чүүлдерниң дугайын элээн изидир чүшкүрүп кааш, трактористер бригадир чарлады:

— Ам Шагаан-Арыг МТС-тиң директору эш Дмитрий Антонович Гордей сөс алыр-дыр.

Оон-моон адыш часкаашкыннары дынналды. Чедингир болзун дээш, Дмитрий Антонович бодунуң чугаазын орустаар черинге орустап, тывалаар черинге тывалап турду: «Хөрдей дарга» деп атты шагда-ла дыңнаан мен, Дмитрий Антоновичиниң фамилиязын шыны-биле «Гордей» дээрзин ынчан билип алган мен.

Дмитрий Антонович Гордей дээрге чүгле Улуг-Хем районунуң эвес, бүгү Тываның экономиказын көдүрер херекке бодунуң үлүүн харам чокка киирген, көдээ ажыл-агыйнын ёзулуг хуулгаазыны, билдилиг удуртукчу, изиг патриот, шыңчы интернационалист киж чораан.

Эш Гордей чүгле бодунуң удуртканы МТС-тиң эвес, бүгү районунуң ажыл-херээнин дугайын чугаалап турду. Ам

бодап чоруурумга, Дмитрий Антонович көдээ ажил-агыйны хандыр билир, чүглө ол хүнче эвес, даартагы хүнче көрүп ажылдаар, херекти хол дашты-биле эвес, эьдинге кирип кылыр удуртукчу мүн болду. Ам чаа чашкан тараа кулак-талбаанда-ла, Дмитрий Антонович комбайнерлар дугайын, күскү дүжүт болгаш күрүнеге тараа дужаар дугайын чугаалап турду. Ол тыва кижилерден трактористер, комбайнерлар белеткээрин онза чугула деп демдегледи. Ынчан тыва трактористер бүгү Тывага безин кончуг ховар турган, ол үеде Шагаан-Арыг МТС-ке тыва тракторист барын дыңнаваан мен.

Эш Гордей бодунуң чугаазының төнчүзүндө МТС-тин мурнакчыларыни адады. Оларның аразында Павел Балчыроол деп атты база дыңнадым.

— Павел амдыызында чүглө прицеппик кижидир — деп, Дмитрий Антонович чугаалааш уламчылады. — Оон ёзулуг тракторист үнүп болур. Павел ышкаш төрөөн черинге бердинген кижилерни өөредип алып бис.

Павел Ховалыгович Балчыроолду эң баштай көргеним ол. Оон адын сөөлүндө элээн каш чылдарда солуннардан үргүлчү номчуп турган мен: «Мурнакчы тракторист Балчыроол», «Мурнакчы комбайнер Балчыроол». Колдуу-ла ындыг хевирлиг эгелер чүве. Дмитрий Антонович Гордей хоочун чүвең, бодунуң сөзүн ээлээн-дир, Павел Балчыроолду машина-тракторга өөредип алган-дыр деп билген мен. Оон соонда Павел Балчыроолдун адын чидирипкен мен.

...1966 чылдың чазы чүве. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң даалгазын ёзугаар Тес-Хем район Советиниң сессиязын эрттиреринге киржир дээш Самагалтайга чеде берген мен. Райкүүском даргазынга ынчан Серенмаа Маңзырыкчиевна Байыроол турган. Район Советиниң сессиязынга малды кыштан хүр-менди ажыраар дугайында кончуг чугула айтырыг чугаалашкан. Хүлээнген күштүг дээн ышкаш, районнуң чамдык ажил-агыйларыни кезээш, сессияга бичин сөс-даа чугааладым.

Мээң соомда ол сессияның даргазы кылдыр сонгуткан, ынчан СЭКП-ниң Тес-Хем райкомунуң бирги секретары турган Федор Иванович Дажы чарлады:

— «Тес-Хем» совхозтун директору, депутат Павел Ховалыгович Балчыроолга сөс бээр-дир.

Чаа оратор индирге үнүп кээрге, ону бир-ле черге көргеним ышкаш болду. Долу чаактар, бажының кара дүгү, кыдырык карактар, угаанныг кижиниң чараш арын-шырайы, ажил-ишке дадыккан тырың мага-бот. Сактып чадап-ла

олур мен. Хенертен бажымга чык диди: «Павел, бир дүлгүүр эккел! Павел, сес дүлгүүр эккел!» Санап олурарымга, оон бээр мугур чээрби чыл эрткен болду. Чээрби чыл!

Ынчан Д. А. Гордейниң удурткан МТС-инге Маковкинниң бригадазынга дүлгүүр дажып маңнап турган прицепщик оол ам районнуң бир улуг совхозунуң удурткучузу апарган, депутат, райкомнуң бюро кежигүнү кижиге болгаш, чүгле бодунуң удурткан совхозунуң эвес, харын бүгү районнуң мурнунда тургустунуп турар улуг херектерниң дугайын партийжи болгаш күүрүне туружундан сагыш човаашкын-биле чугаалап, четпестерни чайладырының оруктарын аятып турду.

Ол дүлгүүрлерден эгелээш, бо бедик индирге чедир мугур чээрби чыл болган-дыр. Кыска эвес хуусаа! Тываның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң идепкейжилериниң, хоочунарының бирээни Павел Ховалыгович Балчыр-оолду ийи дугаар көргөнүм ол.

Чээрби чыл дургузунда Павел Балчыр-оол каяа чидип чорааныл? Маңаа харыны номчукчуларга бээр апаар. Илерээни болза:

1946 чылдың чазынында, Павел Балчыр-оолду мээң бир дугаар көөр үемде, ол чүгле үш класс дооскан турган. Үндезин чок чылдагааннарның ужурунда Павел өөредилгезин ара каар журга таварышкан. Ажыл-ишке карак кызыл оол ынчан Шагаан-Арыг МТС-ке прицепщиктей берген. Ооң кежээни Дмитрий Антоновичниң дуржулгалыг карактары дораан эскерип каан.

Павел баштай Шагаан-Арыг МТС-ке трактористер, комбайнерлар курузун доозуп алган. Ооң адының солуннарга үнүп турганын ынчан номчааным ол-дур.

Аныяк механизатор ук төөгүзүндөн ажыл-ишке чүткүлдүг кижиге дээрзин номчукчулар ам билдирлер боор. Ооң акылары Тоткан-оолдуң, Балган-оолдуң, Хелин-оолдуң, Дунгар-оолдуң дугайы мурнунда эгелерден билдине берген. Ам оларга дараазында салгалдан Балчыр-оол каттыжып келди. Оларның ажыл-херектери шупту аңгы-аңгы, бот-боттарынга дөмейлешпес, ынчалза-даа оларның бир мөзүлөш шынары бар — күш-ажылга ынакшылы.

Трактор, комбайн башкалары-биле Павел кызыгаарлаттынмаан, ол ынчан район төвүнге аныяктарның кежээки школазын ажылдавышаан доозуп алган. Ооң соонда Тываның эң хоочун тракторизи, ыр-шоорда кирген «Элегеске маадыржаан эрес-кежээ» Чавыдак-биле доннажы берген.

Ийи өднүк Глазков хоорайга чеде бергеш, 1951 чылда көдээ ажыл-агый техникумун доозуп үне бергеннер.

Павел Балчыр-оолдан өске кижии болза, ооң-биле соксап болур турган: чедер болгаш артар, чегдирип-даа болур чүве-дир он, артар болгаш чедер, ачыладып-даа болур чүве-дир он.

Павел Балчыр-оолдун чүткүлү ындыг кыдыра эвес турган: ол 1958 чылда Москвада Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязынче өөренип кирип алган. Аныяк эрниц ол базымы анаа-ла таварылга эвес. Үениң негелдези-дир.

1947—48 чылдарда Совет Тыва коллективизацияже калбаа-биле кирипкен. Баштайгы үеде мурнунда МЧАЭ-лер таваанга бичии күштүг, үүрмек, колхоз аттыг ажыл-агыйлар тургустунуп эгелээн. Эгезинде частырыглар-даа, будулгаазыннар-даа тургулаан. Мал-маганны ниитилештирер дээрге, оон хууда эт-севин дестиргеш, назы четпээн ажы-төлүн өг-леп-баштап, оларга хойну, инекти, чылгыны кодан-коданы-биле үзүп берип, хуу өнчүзүрек байдалдан чарлыр хөөн чок чоруктар база тургулаан. Феодалдыг ниитилелдин харын-даа эге-чада туруштарындан социалистиг ниитилелче дорт шилчип турда, кижилернин угаан-медерелинде хуу өнчүнүң психологиязын ажып эртери эң берге моондак болган. Бо талазы-биле СЭКП обкомунун удуртулгазы-биле бир дугаарында партия организациялары, ооң соонда совет, комсомол, профсоюз органнары кончуг бергелерни ажып эрткен. Орта школа, пионер организациязы болгаш ажылчы чоннарның өске-даа хөй-ниити черлери деннелге туруп шыдааннар.

Көдээ ажыл-агый артели дээрге изиг күзелин илереткен кижилернин элен-халаң бөлүү эвес, ол дээрге хөй адырлыг бүдүрүлгелиг, ажыл-херээн эртемге үндезилеп чорудар, нарын организм болур. Колхозтарга күштүг машина-херекселдер, оларны башкарар инженер-техниктиг (!!!) кадрлар херек.

Аныяк Совет Тываның хөгжүлдезинин шак мындыг шийтпирлиг үе-чадазының үезинде Москвада Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязын аныяк инженер доозуп келген — Павел Ховалыгович Балчыр-оол! Бир эвес школаның бүгү класстарын эргек базып санап чораан кижии дээди сургуул доозуп келген болза, ында кижии кайгаар чүү боор. Павел Балчыр-оол «Тимирязевканың» мурнунда анаа школадан ангыда, амыдыралдын школазын база дооскан: оон ажыл-ишчи холдарынга машина-тракторнун-даа, эртем-

билигин-даа дүлгүүрлери холуштур кыңгырткайнып чораан.

Көдээ ажыл-агый инженериниң дипломун алган соонда Павел Балчыр-оолдуң база бир чаа шынары көстүп келген: ол кандыг-даа ажылдан далдаравас, каяа-даа барып ажылдаарындан түвексинмес.

Академия соонда Павел Балчыр-оолду Тываның эң тараалаң-хадылаң чери болур Чедерже кол инженер кылдыр чорудупкан. Аныяк инженер анаа каш чыл улаштыр ажылдаан. Ооң соонда ону Тываның база бир улуг ажыл-агыйы — «Сүт-Хөл» совхозтуң кол инженеринге томуйлаан. Ында ажыл берге, девискээри безин бүдүн район. Дуржулгалыг инженер ажылдан оспаксыраваан, бүгү күжүн, билгин харманмаан.

«Сүт-Хөлдүн» соонда Павел Ховалыгович Балчыр-оолдуң улуг арга-дуржулгалыын, дээди эртем-билгин барымдаалааш, «Тес-Хем» совхозче октапкан. Бо удаада — директор!

1966 чылдың чазынында ооң-биле ийн дугаар көрүшкеним ол-дур. Ол сыныш чок, өөредилге дээш чүткүлдүг, бергелерге торулбас, барган уун өскертпес, эн-не кол шынары — шилип алган ажылынга чилинге чедир бердинген кижиниң — Павел Ховалыговичиниң чырыткылыг үлегер хевирин мээң угаанымга бүгү назынымда артып калган.

«Тес-Хемден» чоруткаш, Павел Ховалыгович Чөөн-Хемчикте «Тыва» совхозтуң директорунга ажылдап турду. Ооң соонда Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозту удурту берген. Чону дээш чуртталгазын, кадыын, назынын харамнанмайн чораан ак сеткилдиг эштин эң сөөлгү ажылы ол болган. Бир эвес Павел Ховалыгович оон-даа хэй чурттаан болза, оон-даа хэй ажыл-агыйларны удуртуп болур, чонунга оон-даа улуг ажык-дузаны чедирип болур турган.

Кырган Сонам ашак дириг чораан болза, оглунун оглу Павелди көргөш чүү дээр турган ирги?

— Бир оглум чугайда, бир оглум бээшкеде, оолдарымның оолдарынын бирээзи телепинде, бирээзи инженер азы директор — дээр турган ирги бе?

Азы телефон, инженер, директор деп чаа сөстөрүн адап албас турган ирги бе? Азы оолдарым оолдары «харылзаада» азы «дарга» деп бөдүүнү-биле чугаалаар база турган чадавас.

1979 чылдың апрель 20 — Павел Ховалыгович Балчыр-оолдуң амыдыралының эң сөөлгү хүнү болган. Час дүшкөн. Ээгиде хүн дегген. Ховуларда шык базырылгазы кидин тү-

лүк. Тарылга думчук кырында келген. Көк-Тей ховуларынга чүгле тараа чашпас, ногаа база олуртур. Мал чеми — сиген, кукуруза. Совхоз директору Павел Ховалыгович уйгу уду-вастан, олут орбастаан. Чазын кандыг-даа удуртукчу ындыг. Частың чангыс хүнү бүдүн кышты чемгерер джир.

Кызылче баар чугула херек бар апарган. Ындыг ажылдар тарылга бүдүүзүндө директорда чүс-чүс. Павел Ховалыгович Каа-Хемнин дожун даң бажында чолаачызы-биле кырлап кеже бергеннер. Ажырбааннар.

Директор биле чолаачы дүште дедир эеп келгеннер. Кааң болгаш чылыг хүн. Хүн караанга удуп-даа болур. Алаакта кушкаштар тааланчыг ырлажып турган. Совет Ты-ваның көдээ ажыл-агыйын сайзырадыр дээш бүгү күжүн харамнанмайн чораан кижиге оларнын эн сөөлгү хөгжүмнү ырлап берип турганын ынчан кым-даа билбээн. Павел Ховалыгович боду-даа.

Частың кааң хүнү кидин-не чөвек кырынга турда, ийи кижини Каа-Хемнин кылаң дожун маңнажы аарак, чоок-чоок базымнар-биле кырлап кежипкен. Күскү дош быжыг, часкы дош хээрер. Олар, билдингир-ле, серемчилелдиг чорааннар, сестип чорааннар.

Ынчап чорда-ла...

Ынчап чорда-ла, ийи кижини дошче ойлоп дүже берген. Чолаачы ол-бо каш карбангылааш, кылын мөзү эринден туттунупкаш, дош кырынче карбактанып үне берген.

Улуг-Хем оглунуң эштири кончуг-даа бол, Павел Ховалыгович ойлу берген сугнуң дал ортузунга таваржы берген болган. Туттунар дээрге доштар база үүрмек. Кышкы хеп өткеш, сооп-даа, аартап-даа келген. Сөөлгү идегел оскундурганын Павел Ховалыгович билген боор, чолаачызынче алгырган:

— Андазынын тракторларны бөгүн дораан ховуларже үндүрер силер!..

Директорнуң эн сөөлгү айтышкыны ол болган.

Павел Ховалыгович сөөлгү тыныжына чедир партиянын, чоннуң мурунуга хүлээлгезин утпаан. Ону өлүм-даа чарт угаанындан үндүр шаап шыдаваан.

Ооң чоок кижилериниң сагыжынга улустун ыры артып калган:

Улуг-Хемим эртинелиг,
Ушта чалгып каар боор оң.
Уруг эжим эриг баарлыг,
Утпайн, кагбайн чору боор оң.

Павел Ховалыговичиниң сөөгү ол чайладыр тывылбаан. Қадайының-даа, ажы-төлүнүң-даа, ха-дуңмазының-даа карактары кургап калган. Ооң мага-боду чүгле сентябрьда тыпты берген. Қайын деп бодаар силер?

Улуг-Хем, билген ышкаш, Павел Ховалыговичиниң сөөгүн ооң өскөн-төрээн чуртундан — Хайырақандан үндүр шаапкан.

Ол-ла-дыр, кижини өлүр дээнде чүдөн белен, кургап будук сый базыпканындан дора, дырс-ла дээр. Кижини өлбөс дээнде аңаа чүү-даа дынымас, согарга-даа, кагарга-даа тоовас. Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү дургузунда бирги шагындан эгелээш сөөлүпкө чедир шыйбак чок үнгүлөөн азы он-чээрби-даа катап балыглангаш, төндүр чаалашкан кижилер бар болгай.

Павел Ховалыгович-биле үш дугаар ужурашканым бодур. Ак саазын арнынга. Бо база чаагай сеткилдиг кижиге — Павел Ховалыговичиге тураскаал боор деп идеялар мен.

6. ОРУС-ООЛ

(Чалымы назынында-ла он муң операция кылып четтигипкен кезер эмчи кижиниң дугайында чугаа)

Бо эгениң адын «10.000 операция» дээн болза дыка-ла тааржыр деп бодаар мен. Бир-тээ тоожунуң ады «Алышкылар», эгелериниң — «Тоткан-оол», «Балган-оол», «Хелиң-оол», «Дуңгар-оол», «Балчыр-оол» болганда аяны үрели бээр, номчуурга эпчөк апаар, ынчангаш «Орус-оол» деп адап алдым. Оозу дээр боор, адаарга-даа, дыңнаарга-даа эптиг, аялгалыг ышкаш.

Константин Орус-оол дээрге Ховалыг Сонам ашактың бир оглунуң оглу-дур, Павел Балчыр-оолдан бичизи.

Ниитилелдин үе-чада бүрүзү ажыл-иштиң бодунга эргежок чугула хевирлерин идип үндүрүп кээр деп, эгезинде-ле демдеглөөн болгай бис. Тодаргай чижектерин ам безин билер бис: Балган-оол — маляр, Хелиң-оол — печник, Дуңгар-оол — телефонист, Балчыр-оол — инженер. Орус-оол кым болганыл? Хирург! Ол база амыдыралдың негелдези-дир. Ол үеде аныяк Совет Тыва республикага кезер эмчилер онза херек турган.

Ынчангаш ам таныжар киживис — хирург Константин Орус-оол.

Константин Орус-оолдуң эрткен оруу акыларынындан

сыр өске болдур ийин. Чаа шаг, чаа байдал. Белең-даа ыш-каш сагындырар. Шагаан-Арыгга он дугаар класс дооскаш, улаштыр Томскиниң медицина институтунга кирип алган. Кас оруу каалама, өдүрөк оруу өткүт джир, олзуг-даа. Шынында, эртемде чагыларлыг делгем орук чок. Ол дуга-йын Карл Маркс шагда-ла чугаалап каапкан.

Ховалыгларның Сонам ашактың үре-садызы угундан мө-зүлүг улус. Бир эвес оларның дугайын бижиир дээр болза, ында ам-даа төлептиг кижилер бар. Оларны чангыс чогаал штинге долгандыр дөгээлээри болдунмас-тыр. Келир үениң кижилериниң демир-үжүүнге база арттырып каалы.

Константин Орус-оол, акылары ышкаш, аныяк чылда-рында-ла хөй-ниитиниң ажыл-херээнге киржип эгелей бер-ген. Аңаа мындыг чижекте чугаалаарга-ла четчир.

1954 чылдан совет улустун төөгүзүндө чаа эпопея эге-лээн — кур черлерни шингээдип алыры. Ол маадырлыг ажыл-ишке чүүл-бүрү назының кижилери киржип турган. Ол дээрге бүгү партияның, бүгү улустун херээ апарган. Хамааты дайынның, баштайгы беш чылдарның, Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында, дайыга үреттирген улус ажыл-агыйын катап тургузарының үзинде ышкаш, кур чер-лерни шингээдип алырының алдарлыг, харысалгалыг бол-гаш аар үүргезин колдуунда совет комсомол болгаш аныяк-тар чүктөпкөн. Оларның аразында Константин Орус-оол база бар болган. Ынчан Томскиниң өөредилге черлериниң муң ажыг студентилери чайгы дыштанылга үзинде Соңгу-Казахстан областың карак четпес ховуларыга чаа суурлар тутчуп, оруктар кылчып, кур черлер аңдаржып турганнар. Оон бээр ам үжен чыл эрткен. Ол чаагай херекке кириш-кен дугайында шынзылгазын Константин Ховалыгович Орус-оол эш-өөрүңге чоргаарал-биле көргүзүп олурар.

Өөредилге дээрге кижги бүрүзүңге чаяттыңан, чазаг-лыг орук эвес. Ол дээрге дүн-хүн, уйгу-чыдын чок күш-ажыл. Ынчангаш 1962 чылда Томскиниң медицина инсти-тудун Тывадан барган 10 кижиден чүгле 5 кижги доозуп үнгөн. Өөредилге деп адаар белең эвес ажыл-ишке — кың-чыктырбас чижек.

Номчукчуларга чалгааранчыг-даа болза, борта бичии сан-чурагайлардан көргүзүп көрээли. Ол чокка кижиниң амыдыралын долuzu-биле көргүзери берге.

Ам эмчи апарган Константин Ховалыгович Орус-оол бодунун күш-ажылчы оруун Сүт-Хөл суурдан эгелээн. Ын-чан аңаа оң акызы Павел Балчыр-оол совхозтуң кол инже-неринге ажилдап турган. Чаа ажилдап эгелээн кижиге

акызы тендирзе чөленгиш, ушса даянгыш-даа болур болгай.

1963 чылдан Орус-оол эмчинин хууда ажыл-пжи эгелээн — Бай-Тайга, Мөнгүн-Тайга, Танды... Ооң соонда ийи чыл өөрөнгөш, Иркутскиге ординатура доозуп алган. 1967 чылдан Константин Ховалыгович Орус-оол кезер эмчи апарган. Хирург!

Эмчи кижинин дээди сорулгазы — чүгле чонга бараан болуру. Аарыг болган соонда анаа кандыг-даа кижин дөмей — ажылчын-даа, тараачын-даа, хойжу-даа, малчын-даа, аштакчы-даа, дарга-даа, сайыт-даа... Орус-оол эмчиге ажылдап келгенин чылдарында кандыг ужуралдар анаа таварышпаан дээр. Оларны дөгөрезин маңа санаары берге. Бүгү Тывада ооң барбаан чери чок деп, хөөремче чок чугаалап болур. Машиналыг, самолеттук, вертолеттук, аъттыг, чадаг-даа кылаштаар ужурга таваржып чораан. Чүге дээрге Константин Ховалыгович хамыктың мурунда эмчи кижин, ооң ол ажылы, ол хүлээлгези ыдыктыг. Эрте-бурунгу эмчи Гипократтын даңгыраанда мындыг одуруглар бар. Оларны эмчи кижин бүрүзү амдыгаа чедир сагып чоруур.

«Дараазында даңгыракты болгаш хүлээлгелерни бодумнун күжүмнүн база арга-мергежилдеримнин шаа-биле шыңгыы сагырымны Аполлонга, Эскулапка, Гигеяга, Панацеяга, бүгү бурганнарга болгаш дарийгилерге даңгырагладым... Аарыг кижилерге бүгү таарымчалыг байдалдарны күш чедер шаам-биле тургузар мен».

Константин Ховалыгович Мөнгүн-Тайганың Мугур-Аксынга ажылдап турда, мындыг таварылга болган. Үш дүнүнүн ортузунда аът четкен ийи кижин шаап келген: божуур деп барган аныяк херээжен кижин тын кырында чыдар.

Эмчи кижиде өске кандыг-даа чылдагаан чок. Чүгле чоруур, аарыг кижинин амы-тышын алыр. Орук-чирик берге болган бе, аштап-суксап чораан бе, донуп-дожап чораан бе — ол дээрге чүгле соонда, айыыл-халап эрте бергенде чугаалажыр айтырыглар-дыр.

Үш аъттыг кижин караңгыда-ла Мугур-Аксындан сыр-кара маң-биле чизиредип үнүпкен. Дораан-чаян ат-сураглыг Саадак арттын кадыр дөжүнге моднааннар. Тоолайлыгже үнүпкеннери ол-дур. Ол дээрге чүгле Мөнгүн-Тайганың эвес, бүгү Тываның эң ырак булуңнарының бирээзи-дир. Ыр-шоорда кирген Тоолайлыг:

Аргар турлаа Тоолайлыгга
Аштап өлзе, анай шорук.
Аштып чыдар агы-каңгы
Аксыңдыва боду кирбес.

Чунма турлаа Тоолайлыгга
Чудал өлзе, чуттуг шорун.
Чуглуп чыдар согуназы
Чучаандыва боду кирбес.

Анаа эвес ырлап каан, Тоолайлыг дээрге чалгаа кижилерниң ораны эвес. Ырак-узак, кадыр-берт, соок-хачал — аңаа чүгле кежээ кижилер аас-кежиктиг чурттап болур. Тываның улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун «Саны-Мөгө» деп шүлүглелинден Тоолайлыг дугайында мындыг одуругларын борта сактып кагза, черле артык эвес боор деп бодай-дыр мен:

Каргы бажы Саадак арттан харап кээрге,
Кадыр туруг шорааннардап шурап чыдар,
Карак четпес кашпал ишти Тоолайлыг
Кажая кыштаг, улуг чуртум болу берген.

Тонум эдээн астып алгаш, хоюм сүргеш,
Тоолайлыгның сыннарынга үнө бээр мен:
Эрес ала эзир безин ужуп келгеш,
Эдек адаа ырак куду ужуп эртер.

Аъттыг эрлер эмчниниң дангаар-ла ийи талазынга чо-рааннар. Берт черге аът мунуп чаңчыкпаан кижилерни кам-галаарлары ол. Үүрмек сайлыг кончуг кудургайларга аът-тар ийи буттарының кырынга олурупкаш, чунгулап бадып турганнар. Ындыг органы Мөңгүн-Тайганың чүгле өөрөнгөн аъттары ажыглап шыдаар.

Эртенниңде дүш чедип чорда, аъттыг улус бир-ле аалга келген. Өглерни кадыр ийде тиккилеп каан. Өөрөнмээн ки-жи кежээ дөрге чыдып алгаш, эртен эжик кастыңыңга оттуп кээри мыяда. Ол черниң улузу пат-ла чаңчыккан болгаш, удуурда баарыңга кова салып алыр. Оон башка ол чернин кижилери безин бөмбүк дег чуглуп бады баар.

Баарда-даа, кээрте-даа могоп турупкан аъттар шимчей албастай берген. Оон ынай черниң кадыры мырыңай кедерей берген. Аалдың ээзи үш сарлык ыңгыржактап берген. Константин Ховалыговичиге, догана дег, дээрбек мыйыстар-лыг, өзенде саглагар дүктери черде чедип турар шары таварышкан. Сарлыктарның ээзи тургаш, эң чаажы, эң угаан-ныы ол диген.

Удатпаанда аарыг кижиниң аалыңга чеде бергеннер. Эмчи хүлээлгезин Константин Ховалыгович күүседип каан. Дун оглун өгнүң ээлери эмчиниң ады-биле Костя деп адап алганнар. Оң-биле эмчи далашпаан. Божаан херэежен кижини дыңзып алгыже, ол аалга чеди хире хонук турган.

Константин Ховалыгович аңаа хилис дыштанып орбаан. Ол аал каш хонук иштинде медпункт кылдыр хуула берген. Тоолайлыг кавызының чону эмчи чедип келгенин дыңнап кааш, ынаар аъттыг, чадаг, сарлыктыг сөктүп-ле турган. Эмчи эртен даң бажындан орай дүнеге дээр ажылдап келген.

Константин Ховалыговичиниң Тоолайлыгга чораанынга тураскаал кылдыр ооң-биле атташ аттыг оол өзүп турар. Ам Тываның ырак-узак черлеринде чеже-даа Костялар бар. Тыва ёзу-биле алырга, Константин Ховалыговичениң хинин кескен ажы-төлү-дүр. Магалыг буян! Аныяк хирезинде!

Иркутскиге кезер эмчиниң ординатуразын дооскаш, Шагаан-Арыгга Константин Ховалыгович чедип кээри билек мындыг таварылга болган. Ол хүн ооң угаанынга артып калган: 1971 чылдың май 1. Чүгле совет чуртта эвес, бүгү делегейде ажылчы чоннарның улуг байырлалы. Кижиниң бүрүзүнүң байырлаар ужурлуг хүнү.

Хенертен дүүренчиг медээ келген. Айыылдыг эндег болган — коргулчун ок аныяк эрнин чүрээниң чаны-биле эрте берген. Эмчи дангыраанга шынчы Константин Ховалыгович бажында эш-өөрүн, байырлал столун каапкаш, ол-ла дораан эмнелгеже бурт дээн.

Айыылга таварышкан кижиниң амы-тыны хыл кырында чыткан. Баштай доп-дораан хан кудары негеттинген. Бир дугаар бөлүктүү. Ындыг хан эмнелгеде база чок болган. Өлүм эжикти артап кирип орган. Барып-барып байырлал хүнүнде кайыын хан тыварыл? Ындыг хайыра чүгле Константин Ховалыговичиниң бодунда бар. Ону ол боду билер. Аныяк эмчи боданмаан-даа. «Кады өскен эжим сенээ ханым шанчып бээр мен бе?» деп, тыва улус ырлажып чораан. Бодунуң ханын үш танывазы кижиге Константин Ховалыгович «аксып» берген. Ол-даа эвээш чүве-дир. Донор кижини ханын берген хүнде дүрүм ёзугаар дыштаныр ужурлуг болгай. Константин Ховалыговичиде ындыг шак-үе чок болган. Изиг шай аартай каапкаш, операция столунга турупкан.

Балыг ханы болгаш берге болган. Чүрекке дээр болза айыылдыг. Айыылга таварышкан кижиниң амы-тыны дээш аныяк эмчи Константин Ховалыгович үш шак ажыг үеде бут кырынга туруп келген. Ооң кадында ам чаа хөй ханын база берген.

Чүгле айыыл-халапты чайлаш чок эрттирип кааш, арны-бажы ак тос дег, агара берген Константин Ховалыгович операция өрээлинден тендирип үнүп чыткан. Ону хирург боду эскербээн, өске эмчилер, сестралар көрүп кааннар.

— Кандыг-дыр силер? Бажыңар дескинмейн-дир бе?— деп, өөрү дүүреп айтырган.

— Анаа, анаа — дээш, Константин Ховалыгович шаг чок, аас-кежиктиг хүлүмзүрүп каан.— Аарыг кижги чурттаар!

Ол кижги ам шагда-ла каң-кадык апарган Константин Ховалыговичини төрөөн акым дээр. Эмчи кижиге оон дээди шаннал турар бе?

Назы-хар талазы-биле аныяк-даа болза, Константин Ховалыговичини медицина ажылдакчылары хүндүлээр. Ам безин республиканың шыырак эмчилеринниң санында барган В. П. Насюрюн, А. К. Кыргыс, В. М. Потылицын, А. В. Чимдан суглар болгаш өскелер-даа Константин Ховалыговичини дагдыныкчывыс деп хүндүлээрлер. Биргээр чугаалаарга, башкывыс дээни ол-дур. Оон туржук Тываның хоочун хирургтары А. И. Канунников, Л. М. Козлова, В. А. Верещатин суглар безин К. Х. Орус-оолду эн шыырак болгаш дуржулгалыг эмчилериниң санынга кирип турар.

Бир күзүн «Тере-Хөл» совхозка анчы кижини адыг ууштап каапкан. Константин Орус-оол санавиация вертоледу-биле ужуп үнген. Агаар баксыраанындан ооң хүртү чалгынныг хөлгези чүгле Кунгуртуг суурга четкен. Манаар арга чок. Ам канчаарыл деп айтырыг думчук кырынга халаңайнып келген.

Иви!

Константин Орус-оол аът, шарыны кара чажындан билдир. Шарыга үстүртүп, аътка тептирип-даа чораан. Мөңгүн-Тайгага комнуг сарлык-даа мунган. Ол дээрге анаа чүведир он, ыңгыржаандан туттунуп алган соонда, кадыр-бертке-даа тоовас, кайнаар-даа кирип чорта бээр сен.

Иви дээрге кара кайгамчык амытан болган. Кежи бош, эзерниң колун-чиримин тыртпаан-даа ышкаш. Константин Ховалыгович баштай аъттангаш, ивиниң ажыргы чартыынга чайлып кээп дүшкен. Чаажы-ла амыр амытан болган, шимчевээн-даа, хойбаан-даа. Саар инек-ле, манап турган. Ооң соонда узун ыяш тутсуп бергеннер, херек болза ол-бо даянып туттунар, чок болза чары ылгын кылаштазын дээш, ооң-биле соон шиштеп азы дүрбүп каап чоруур. Бистин черге болза кымчы-дыр ийин.

Хат-шуурганга ужур шаптырып каггы дег чорааш, балыг кижиге эмчиниң чедире бергеннер. Агаар аяскыже Константин Ховалыгович чер чадырдан үнмээн. Ону кандыг чаглак дээр боор, чадаң одаг-биле дөмей чүве-дир ийин. Балыглат-

кан аңчы чүглө бут кырынга туруп кээрге, Константин Ховалыгович чанып келген.

Константин Ховалыгович бир дугаарында эмчи кижини, чүглө ооң соонда — эриг баарлыг ада, өг-бүлезиниң ажил-ишичи ээзи, ногаачы, чолаачы...

Арат чоннуң кадыы дээш, кижилерниң амы-тыны дээш кезер эмчи Константин Ховалыгович Орус-оол хөй чүүлдерни кылган. Ол ам-даа аныяк, ооң терге-даа, теве-даа мунары, парашюттан-даа шураары мурнунда.

— Аарыг болгаш оон сегээн кижилерниң эмчилерге хамаарылгазы кандыг болур-дур? — деп, оон айтырган мен.

Константин Ховалыгович кезек бодангаш харыялады:

— Янзы-бүрү.

— Чижээлээрге?

— Улустуң улуг нуруузу чаагай сеткилдиг болур чүве чорду. Кижини кажан-даа утпас. Каяа-даа чорда, бир-ле үш танывазың кижини маңнап келгеш, холуңну дыңзыг тудуп, харын мырынай ошкап-чыттап... «Четтирдим, эмчи!» дээр. Тыва ёзу-биле чугаалаарга, изинге безин тейлээн турар. Аарыг кижилер хөй болгай, чежезин сактып алыр боор, ат-шолазын-даа, арын-шырайын-даа уттуп алган боор сен.

— Дөгөрези бе?

— Чок — дээш, Константин Ховалыгович билдирер-билдиртпес хүлүмзүрүп кагды. — Чамдык кончуг таныырын кижилерни кезип эмнеп каарынга, аарыгның түлүү-биле сени эскербейн барган кижини бооп билбээччеп, чаның-биле оода эки-менди-даа чок эртип тургулаар таварылгалар база бар. Кажан аарыы каданнай бээрге, азы база бир чыргага таваржы бергенде, кижини дораан «сактып» келген боор-дур. База катап-ла «эмчи, эмчи» деп чедин кээр.

— Ындыг «уттуучал» кижилер көвей бе?

— Мырынай эвээш. Эргек басып санап болур — дээш, Константин Ховалыгович бичии бодангаш немеп кагды. — Мээң бир дугаар хүлээлгем — эмчи, улустуң кадыын экижидери. Чоннуң кадыы дээрге, күрүнениң эртинези-дир. Менээ кижилерниң кандыг-даа хамаарылгазы хамаан чок, дөмей-ле эмнээр мен.

Константин Ховалыгович Орус-оолдуң кезер эмчи практикаы мырынай улуг эвес. Он беш чыл четпес. Ол кыска хуусааның дургузунда хирург К. Х. Орус-оол 10.000 ажыг улуг-биче, аар-чиик кезишкипнерни кылган. Константин Ховалыговичниң амыдыралында кезишкени кылбайн баар хүн барык-ла чок. Куруг эрткен болза, оңу аас-кежик деп санап чоруур. Кижилер-ле кадык чоруур болза, аңаа оон

дээди таалал чок. Медицинаның келир үези профилактикага хамааржыр деп, ам хоочун хирург Константин Ховалыгович Орус-оол, өске бүгү эмчилер ышкаш, ынчаар санап чоруур.

Бо чүүлге лириктиг кирилге база арттырыксап тур мен. Ол дугайын чугаалавайн баар аргам чок. Константин Ховалыгович 10 муң ажыг кезнишкиннерни кылган диштивис. Ол кижилерниң аразында мен бодум база бар болдур мейинин.

Бир катап солагай холумнуң ортаа-салаазы ыжа берген. Тывалаарга, хартыгаш-тыр ийин — панариций. Дораан-на Константин Ховалыговичке чеде бердим. Чаңгыс көргөш-ле чугаалады:

— Кезер!

Ам хамык чүве эрте бергенде ындыг белен, чаңгыс салаа аарыыры база белен эвес чораан. Өш-биле дөмей, хүндүс аарывас, дүне шыдаар арга чок саргыдып кээр. Уйгу кайда боор, ону үрүп-чайып турунда, даң агарып, кушкаштар мыжырткайндыр ырлажып кээр. Даңны атсы карак шиммес сен.

Салаамны канчаар кезерин эмчилер чугаалавадылар. Меңээ долу наркоз бээр дижип турлар. Ону шыдавас мен деп удурландым. Ынчалза-даа мээң чугаам хей чүве-дир, эмчилер билир болгай.

Хирург Валерий Петрович Насюрюн баштактаны-дыр: — Акывыска өөренип алган эртемивисти ам-на көргүзөр болган-дыр бис.

Билир-ле болгай мен — Константин Ховалыгович Иркутскиге, Валерий Петрович Москвага ординатуралар доостулар.

Берге үеде эмчилер аарыг кижибиле баштактанып чугаалажырга, база сагышка эки чораан. База бир эм.

— Мен силерниң дуржулга кылыр тоолайыңар эвестир мен — деп, удур баштактандым.

— Кижиде болзуңарза, тоолай-даа болзуңарза, ам силер биске кестирер апарган кижидир силер. Оон башка чаңгыс салаа ужундан амы-тыныңардан-даа чарлып болур апаар — деп, Константин Ховалыгович чугаалааш, Валерий Петрович Насюрюн биле хирургия сестразынга дужаап кагды. — Аарыг кижини операцияга белеткеңер.

Ол аразында Константин Ховалыгович үне берди. Мендаа операция столуңуң кырында чыдыр мен.

— Долу наркоз бербес бис — деп, Валерий Петрович мени оожургадып чугаалады. Чүгле кезер холуңну билин-

местедип алыр бис. Ол талазы-биле мен Москвага тускай сургуул эрткен кижн мен.

Мен ийн хирургтуң кайызынга-даа бүзүрөп турдум. Валерий Петрович база белен эвес кезер эмчи болгай. Ону чажындаи тура билир мен, черле орлан төл, аът мунуп-канда Барык биле Ийн-Тал аразында ырак-даа чок.

Валерий Петрович мээи билээмче шприц кадааш, эм сыкырткан санында айтырып турду:

— Кайда сырт диди?

— Бичии салаам бажында.

— Эки-дир. Часпаан-дыр мен. Ам кайда барды?

— Ортаа салаам бажында.

— Ам кайда?

— Айтыр салаамда. Улуг-эргээм бажында.

— Ам он беш, чээрби минута манаар бис.

Ол хире үе эрткен соонда, Валерий Петрович кылаң мас-ка-биле салааларымны соктагылады. Чүү-даа билинмес. Оон сестрага бир-ле чүве чугаалады. Оозу үне маннады. Ам-на кончуг эмчим — Константин Ховалыгович кирип олур. Мөге-шырак хевиринде, ак шырайында бичии-даа дүүрэн хевир көрбедим. Биеэ хевээр — оожум, далаш чок, карактары бүзүрөлдиг.

Константин Ховалыгович кезип кирипти. Холумнуң аарышкылыын бичии-даа эскербедим. Хире-хире кезер эмчинин кыска сестерин дыннап чыттым:

— Марля!

— Ханны чодуңар!

— Кыстырыңар!

— Хачыдан!

— Ине!

— Даараңар!

Шагым көрүп чыткан мен — беш минута четпеди. Константин Ховалыгович үнүп чоруй барды. Валерий Петрович биле сестра бичии када ол-бо чүүлдер кылган соонда, болган деп бо-ла-дыр. Кайгап калган мен! Ол дүне-ле холум ыжыы сене берген.

Кезип турда, Константин Ховалыгович ат болган төл чораан. Холунуң чиигин канчаар, хоюг болгаш чымчак. Аныяк кыстарныы-ла. Анаа хеп даараар суг болза, чүү кончуг шевер кижн ыйпаан! Кыс кылдыр төрүттүнгөн болза, чеже оолдуң чүрэн тудар ирги?

Бир-ле кезер эмчиге тураскаадып мындыг шүлүк бижээн кижн мен. Ам бодап олурарымга, Константин Ховалыговичиге база бүрүнү-биле тааржыр ышкаш-тыр:

Бодум безин ийн катап
Бодуцарга кестирген мен.
Холуцарныц хоюг, чылыын
Хойлап алган чоруур-дур мен.

Чүгле силер кезер болза,
Чүрээмни-даа чөпшээрээр мен.
Нарыыдавас, кортпас-даа мен,
Наркоз чокка чыдып бээр мен.

Шыным ол харын. Кым-даа ындыг боор. Константин Ховалыгович ышкаш, чник, шевер, хоюг, чымчак холдуг кнжи наркоз чокка-даа улусту аартпас-тыр ийин.

Константин Ховалыгович — республикада эц шыырак дээн кезер эмчилерниң бирээзи.

Кырган Сонам ашак дириг чораан болза, чүү дээр турган ирги:

— Бир оглумнун оглу хирург...

«Хирург» деп сөстү адап албас, азы анаа-ла «кезер эмчи» дээр турган ирги бе?

Ховалыг Сонам ашактын оолдары шуптузу солун улус чүве. Бижиир дээр болза ам-даа ховар салым-чолдуг кижилер бар. Дөгезин чуруп күш четпедим. Оолдарынын ажы-төлү база ындыг болганнары ол-дур. Бир-ле база мергжилдиг, эртем-билиглиг. Оларнын ажы-төлү база ындыг болур дээрзинге бүзүрээр мен. Хол изин бут изи чандыр баспас. Тыва улус ынча деп чугаалажыр.

ТООЛ-ДОМАКТЫҢ МИНЧИЗИ

Бо хүннерде Улуг-Хем районнун бүгү девискээрин бодап көөрге, тудуг шөлү ышкаш сагындырар. Аймыырлыгнын, Хендергениң, Сенектиң суггарылга системалары, Чаа Чаа-Хөл, Хайыракан суурларнын, Чаа Шагаан-Арыг хоорайнын тудуглары. Ол бүгү чаартылгалар тоол-домакта кирген Хайыракан дагны долгандыр болуп турар.

Совет Тывада болуп турар бүгү хөгжүлдe бистиң башкывыс болгаш баштыңчывыс Владимир Ильич Ленинниң ады-биле холбашкан. Бүгү ажыл-ишчи херектер Саян-Шушенская ГЭС-тен эгелеп турар. Орта база чораан мен. «Далай» деп сөс тыва дылга анаа-ла туугай дыңналып чораан. Дириг эвес, чүге дээрге Тывада далай чок. Улустун аас чогаалында ындыг сөс бар. Саян далайны караам-биле көрген мен. Ындыг чараш, ындыг көк далайны мынчага дээр билбес мен. Чер-ортузунун далайын ынча дижир бистинге четпес чораан.

Долгандыр турар чаа тудугларга хаажылаткаш, бурунгу буурул Хайыракан дагның чаражы дам барган. Аныяксый берген. Көрүксенчин дам барган.

Хайыракан чүгле солун эвес, ажыл-ишчи даг. Одар-белчириин чонунга үе-дүптен бээр хайырлап чораан. Чугайын база харамнанмас. Удавас ооң чанынга улуг завод туруптар. Ооң бетону-биле Тывага чаа, чараш тудуглар кылыр. Өвүрнүң дузу биле Хайыраканның чугайы холужуп алгаш, тараа шөлдериниң хөрзүнүн болбаазырадыр. Кижилер улам тодуг-догаа, каас-чараш чурттаар.

Хайыракан дагны долгандыр чүгле тоол-домак эвес, чон чурттап турар. Ажыл-ишчи, аас-кежиктиг, угаанныг, чараш. Оларның дугайында чогаалдар ам-даа бижиттинер.

*Салим
Сүрүң-оол*

НОГААН ОРТУЛУК

Тоожудан эгелер

Кажан шагда туткан чүвс, даштындан көөрге-лс, элендизи эртип турар, чинге, кырлаң бажың. Ийи аал ишти чурттаар кылдыр тудуп каан. Бир чартыында ол-ла эмнелгениң ажылдакчылары ийи бот уруг чурттап турар. Сашаны эмнелге эргелекчизи оларның кырынче киирер бодаан, харын-даа чугаалаан, мында бир бажында ийи уруг бар деп, уругларны-даа көргүскен. Оларның аксын дыңнааш-ла, Саша ынаар кирер туразы чок болган. Олар база мында чүвези-дир. Өпей-оолдан дыңнаан.

Бажыңның бир чартыында чолаачы Өпей-оол.

Шоочаны ажиткаш, Өпей-оол кирип келген. Саша до-раан-на думчуун дырыштырган.

— Пу, чыт-бузун. Чуттуун!

Бир бичии, бирээзи шору улуг ийи өрээл квартира. Ындыкы бичии өрээлде Өпей-оолдуң орну. Оон өске чүү-даа чок. Бетикизинде чарык-чирик орус печка, бир стол, чаңгыс сандай, шала кырында демир-хуун, ооң иштинде хымыш. Печка кырында көк хөнек, ооң чанында бир шаажаң, хөнек-биле өннеш стакан. Ханада кадаглар каккаш, тон-тан, чүвүр-чавыр — чүү-хөө азып каан.

Мында шынап-ла бот оол чурттап турар, ындыг боорда, чудуул кижичи чурттап турары черле илден.

— Сегидип алыр болза, чурттап болур бажың-дыр. Кадай алыр болза, эки-дир, Өпей — деп, Саша өрээлдерни эргип, өрү-куду кайгап туруп-туруп, чугаалаан.— Та кажандан бээр чугдунмаан шалалар бо. Хирин көрбөспө, бир илиг бар. Мынчаар канчап чурттаар боор, таанда чудуруун чудук алдынче суккан эвес — дээш, элээн үзүктөлгөн. Оон:— Адыр, бо уругларның бажынын көрүптөй — дээш, үнө халааш, үр-даа болбайн дедир келген.— Оларның-биле хей. Кижини шала кырынга удуур эвес. Оон ангыда улуг, биче кижилер долу чүве-дир. Та ада-иези, та дунмалары — дээш, Саша карактарын Өпей-оолче көдүрүп келген.— Че, чүл? Сөзүң сөглөм. Дугурушканывыс ол бе? — депкеш, боду-ла командылап кирипкен.— Мен, чүү-даа болза, кыс кижини, бичини өрээлден чыдып алайын. Сен моон удуп тур. Аравыска көжөгеден азып алгай бис аан. Бажың иштиң чурумчудуп аарда, чүү боор. Мээң кылып билбес чүвөм чок-тур ийин: чугайлап-даа билир мен, будуп-даа шыдаар мен. Каш хонгаш, көөр сен, кылаң турар. Ындыг-дыр аа? Холуң эккел — дээш, холун сунуп келген.

Өпей-оол тутпаан, өскээр база берген.

— Азы тураң чогул бе?

— Кадайымны каяа чыттырар мен.

— Па, кадайлыг кижини сен бе? Чоп чок дижит сен.

— Кадай алыр болза эки-дир дидин. Тыпты бээр ыйнаан.

— Ооң тыптыры та кажан. Тывылгыже чурттаай-ла мен...

Ынчап турза-турза, Өпей-оолду Саша холга кирип апкан. Бүгү-ле чүвени бодунуң планнаанын ёзугаар кылган: ол-ла кежээ бажың иштиң ширбип, кактап, чугган. Өпей-оолдун орун-дөжөөндөн эгелээш, хеп аймактыг бүгү-ле чүүлдерни үндүрүп, агаарлаткан. Сава аймаан база-ла кылайтып каапкан. Чаа сургуул дооскан уругда орун-дөжөк чүү боор, оларны эмнелгеден эккелдирип алган. Та кайыын чугай тып алган, каш хонганда, печкадан эгелээш, долгандыр ак-чайт кылдыр чугайлап каапкан.

Баштайгы хүннерде Өпей-оол дыка бергедээн. Чааскаан турда, буга коданынга чоргаар дээн ышкаш, чүнү-даа канчаары ээзиниң туразы-ла болгай. Орун-дөжөөнгө идик-хевин-биле-даа ойда, доңгая дүжүп чыдар сен. Шай шурадып алгаш, хлеб, чигир-биле-даа тодуп ап болур сен. Дүне, хүндүс-даа дөргүл-төрелин, эш-өөрүн эдерттип эккеп, хондуруп-дүжүрүп-даа болур сен. Ам ынчаар харың чок.

Оон-даа дора чүве — дүне удууру. Саша сөглээн аксын

ээлеп, ийи өрээлдин аразында эжикти көжөгелеп алган, ынчалза-даа пөс көжөгө чүгө дуза кадарыл. Кайызы-даа столовайлап азы кайы-бир черден чемненип алгаш, удуур өйде четкилеп кээр. Оон чыткылап алыр. Уйгу кээр боор бе, кара өлүм. Бирде бирээзиниң орну кыжырт кынныр, бирде бирээзиниң орну шыгырт кынныр. Бирги дүндө Өпей-оол шуут карак баспаан. Демгизи база-ла ыпчанган.

Эртен туруп келгеш, Саша кыжыраан:

— Хөлчок-ла уйгужу кижидир сен ала, Өпей-оол. Бо дүне мындаа кадарчыныи өөндөсүндө-даа артыкка хаарыктады, думчууң хос-тур. Оттурарымга, дам баар чордуң — дээш, быйыргын диштерин агараннады каттырган. — Мындыг кижиде чашыңга удувас болза, эки-дир ийин. Өпей-оол бук дивээн.

Каш-даа хондур ынчаар чурттап келгенер. Оларның дугайын кожаларыңдан өске кым-даа билбээн. Ынчалза-даа эки-даа чүвө, бак-даа чүвө чыдар эвес, черле тарай бээр. Өпей-оол биле чаа келген Саша дээр уруг олуржуп алган деп чугаа суурга дыргын апарган. Чамдык кижилер харындаа оларның холун тудуп, байыр чедирип, кажан куда болурун сонуургап турар апарган. Бир чамдыктар бүзүрөвейн, ол бажыңга албан-биле кээп, кожазы уруглардан айтырып, караа-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап алгаш, ам кээп шыныгып турганнар. Ол хамаан чок, ол дугайы Өпей-оолдуң кайы ыракта суурда чурттап олурар ада-незиниң кулаанга база чедө берген. Сашада черле чай чок. Божуур кадайлар үстүр эвес, бир хонукта үш-дөрт, чамдыкта беш-алды-даа чедир божуптар. Оон ангыда оон-моон чалалга база үзүлбөс. Өпей-оол-биле кады ынай-бээр тутсуп-ла турганнар. Ооң мунуп турган машиназы акушерка эмчииниң хууда машиназы-биле дөмей апарган дизе-даа ажырбас, а Өпей-оолду ол кыңчыктырбас:

— Че, Өпей, хап ор — дээш, бир-ле черже айыткаш, оон-биле кожа олуруптар. А Өпей-оолда ойталаар харык бар эвес, тутсуп-ла турган. Ол ыпчап тургаш, хөй эвес хонуктар эрткен-даа болза, бот-боттарының аажы-чаңын билчип, бот-бодунга улам чоок апарган.

Бир хүн Өпей-оолдан Саша айтырган:

— База катап харыылап көр: аксы-сөзүң берип каан, манап чоруур уруун бар бе.

— Чо-ок — деп, оозу шөс аарак харыылаан. Ында шынап-ла ындыг уруг чок, ооң кандыг-бир кыс-биле эдержип алгаш, базып турганын кым-даа көрбээн. А анаа туралаар кыстарны чок деп болбас, ону ооң боду-даа эскерип турар.

Ооң чаңгыс бажында кожалары безин ону дыка ээлдирик-сеп турган. Өпей-оол оларга ижигер хире сылдак бербээн. Ону ындызы дээш, кым чемелээр боор. Ындыг оолдар чаңгыс ол эвес-ле болгай. Ол хамаан чок, дөртен хар ажыр бот чоруур эрлер тургулаар.

— Ам чүнү манап турар кижиге сен? Манап, күзеп чорааның уруг боду-ла бажыңдында кирип келген ышкакжыл — дээш, Саша са-ла каттырган.— Бо мөзүң-биле чоруур болзунза, кажан-даа кадай тыппас сен.

Манап чоруур кижизи азы таныжы бар бе дээр дугайын олар бот-боттарындан бо хонуктарда каш-даа катап айтырышкан болдур ийин. Кайызы-даа чок дээр. А олар кайы кайызынга-даа эки-ле бүзүрөшпейин турганнар. Ам ону Өпей-оолдан Саша база катап айтырган. Оозу биеэги-ле, аксында баглап каан дег, чаңгыс сөзүн чугаалаза-даа, Өпей-оол, мен чоонган мен деп бодап, ындыг айтырыгны демгизинге удур салган.

— Чок-чок, Өпей, чок.

А Сашаның ак арнынга, чүгүртүлөннээн ала-ала карактарынга, ооң дөстүнмес, уштулаңнааш, өде-чара аажы-чаңгыс дыка хэй оолдар ынакшып тургулаан. Ынчалза-даа оларның чаңгызы-даа ооң-биле бырашпайн барган. Ынчангаш ам-даа чааскаан. Мынчап кээрде, олар ийиниң кайызының-даа өг-бүлө дугайын боданыр үези келген. Саша бодаарга, аңаа харын Өпей-оол дег аажылыг кижиге херек-даа ышкаш...

Ынчап дегжип чадап турза-турза, олар ашак-кадай болчуп, кады чурттай бергеннер. Ам оларда эгенчир, доора чондан бертсинер чүве чок. Аңаа удурланып кым удурланыр деп. Харын кулак ужу-биле дыңнап турарга, шупту-ла долгандыр эш-өөрү амырап, оларга аас-кежиктиг чурттаарын күзеп турганнар. Ынчап чоруй ЗАГС черинге барып, кандыг-даа херечи чокка бадыланчып алганнар. Куду-хувуй-даа кылбаан, шайлалга-даа тургуспаан. Олче Өпей-оолду аанайтың, Сашазы чыгапкан.

— Өпей!— дээн-дир.

— Аай?

— Барып бадыланчып аалы — деп, Саша санал кириген.

— Кай ындыг дүрген бе?

— Ам чүнү манаар.

— Аа, куда...— депкеш, Өпей-оол ара соксап каан.

— Хей — дээш, демгизи холун чаңгаан,— хей, артык ажыл-дыр. Хамык улус шүүдедип. Аңаа үндүрер хамык

акша-көпөөк-биле идик-хеп, дериг-херексел саттынып алганы дээр. Ындыг аа?

Өпей-оол эктин кысқан.

— Бичии балдыр дыңзып алгаш, ада-нелеривисти, эң-не аргажок дээн чоок эш-өөрүвүстү эккел алгаш, шайлалга аттыг чүведен эрттиргей бис аан.

Өпей-оол удурлаанмаан.

Сашаның угаанпысы оон безин илдең ышкажыл деп бодап каан. Ооң даанган ажылынга кызымаан Өпей-оол баштайгы хүннерден-не эскерип каан, чамдыкта боскунче чем ижерин безин уттуптар таварылгалар тургулаан. Бажың ажылынга база ындыг. Ол черле анаа олурап ужур чок: чугдунар, даараттынар, чүү-хөө аргып турда, мырай амыр. Аъш-чем кылыры болза-даа дендии. Боду ындыг деншик болгаш, Өпей-оолду база-ла олуртпас, ону кыл, мону кыл, дөө садыг бар дээш, айбылап-ла турар.

Өпей-оол бодунуң бодалы-биле алырга, эки кадайга чединген, аас-кежиктиг чурттай берген.

Олар олуржуп алгандан бээр чартык чыл чеде берген. Кыш шагда-ла дүшкен, декабрь чоруп турган. Даштын акачайт — хар. Бир кежээ оларнынынга бир оол кирип келген. Боду-даа келбээн, Саша эдертип эккелген. Узун-кысказын алыр болза, оортан чавыс тур боор, бир эвес Саша шиш ээжектиг туфель кедиптер болза, элээн кыска кылдыр көс-түр, ооң бодунуң-на үези аныяк оол. Арны-бажы кызыл, бажының дүгү сарымзык, сыгырзымаар карактарлыг. Кеттигениниң каазы кедергей.

— Ойт, Өпей-оол — деп, Саша кирип ора-ла алгырган, — Өпей, бо аалчы кижидир! От-көзүң сегит! Таныжып ал! Борбак-оол — ады ол. Мээң кончуг өңнүк!

Өпей-оол хол тутчун мендилешкен.

Аъш-чем-даа белен турган. Кады шайлааннар. Та арай эгенип олурап чүвези, та черле бүткен бүдүжү ындыг, Борбак-оол хөй чүве чугаалавас кижидир болган. Ол анаа үр болбаан, ийи шаажаң шай аартапкаш, ийи бе, үш бе печенье чипкеш, чорупкан.

— Ол чүү оолул? — деп, демгизи үнс бээр билек, Өпей-оол айтырган. — Төрелиң бе?

— Чугааладым чоп: мээң кончуг өңнүк деп. Оон-даа тодарады чугаалаарга, мээң кижим-дир ийин. Мээң баштайгы ынакшылым-дыр — дээш, Саша каттыргылаан. — Чок, Өпей, ындыг эвес, а мен ооң баштайгы ынакшылы чораан мен. Мен дээш, өл часкан, амы-тынын бээринге-даа белен турган. А мен аңаа хөңнүм чок. Чүгө дээрге, билир сен бе?

Чүгө дээрге ол менден чолдак. Эр кижн кадайындан кыска боорга, чүдек-ле болгай.

— Ол чылдагаан эвес-тир — деп, Өпей-оол удурлангыр бодаан.

— Чамдык кижилерге ол чылдагаан болбас, а меңээ чылдагаан — деп, Саша база-ла сөглээр сөстөрнн тып алган.

Ол ийиниң мурнунда анаа эвес турганын билип каары берге эвес ышкажыл. Харын-даа ам-даа орта эвес чадавас. Өпей-оолдуң бажынга ындыг бодалдар киргилээш барган.

— Ол чоп мында чедип келген?

— Ажылдаар дээш. Культура килдизиниң чүзүнге чүвөл? Боду эки оол чүве. Ону беш салаам-биле дөмей билир мен. Танцылап турда, канчаар сен! Ана ужугар, ийи буду черге дегбес. Уран чүүл училищезин дооскан чүве, клуб салбырын.

— Өглүг бе?

— Өглүг, кадайлыг. Мени чадап-чадап кааш, өске уруг ан алган. Ам арта мээң районумдан, хөлчок чарылбас эжмни... Чуртталгага чүү-даа турар-дыр ийин, Өпей — дээш, Саша демги-ле сөстөрнн катаптаан.— Танцылап турда, канчаар сен, ужугар!

Өпей-оолду бир-бир бодаарга, хөлүн эрттир томаанныг, харын-даа илбей-даа ышкаш, дек белен чүвеге сеткили анчыгзынмас. «Аныякта, бот-бозун чорда, чүү-даа турар-лайынаан. Кевин-херек чок чүве дээш, ажынып чораан херээ чок».

Кежээлерде кадайының кайнаар барып турарын ашаа билбейн канчаар. Саша — божуур бажында кижн-дир. Ооң ажылы барык-ла норма чок, ону дүн ортузунда-даа оттуруп аппаар таварылгалар эвээш эвес. Оон аңгыда дежурный-лаар хүннер база таваржы бээр. Ооң ындызынга Өпей-оол чаңчыгып калган, ынчангаш бажыңыга чааскаан орат. Чааскаан хонары-даа удаа-дараа. Сашаның чаңы ындыг: эртен-даа келгенде, дүне-даа келгенде, ашаның мойнундан куснактаныптар, оон ошкаар азы чаактарын демгизиниң чаактарынга өгээр, ындыг янзы эргеленир. Ындыг кадайынга бүзүрсөвейн, ындыг кадайынга ынак болбайн канчаар.

Ындыг-даа болза, сөөлгү үеде, Өпей-оол эскерип турарга, кадайының чидип турары мырыңай дендеп барган. Дүне дыка орай келгилээр. Ол дээрге, чүгле Борбак-оолдуң көстүп келгениниң соонда эвес, ооң мурнунда-даа тургулаан. А ол көстүп келген соонда, мырыңай кедерээн. Дүнеки ажылдардан хостуг-даа үелерде ындыг. Өпей-оол айтырар:

— Чоп кончуг читтин?

— Билбес эвес сен, бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүндө бижидип каан ышкажык мен — деп, харыгыны бо-ла дыңнаар.— Баштай танцы өөренип турдуvus. Оон ырлаштывыс. Оон нинти танцылар ойнадывыс. Твист — дээш, эгиннерни чайгылааш, буттарын дырбаннаткылааш, ашаан ошкап каар.

Ийе, Өпей-оол билир, ооң бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүндө киржип, район төвүнге, кайы-бир совхозка өскелер-биле кады ойнап чоруп турганып караа-биле көргөн. А нинти танцы дээр чүвезин сонуургап база чораан, ана музыка ыйтылаар-кыйтылаар, аныяктар чиндинээр, буттар адыраңнаар, холдар карбаңнаар чүве болчук. Саша ында бир оол-биле тепкен туржук... Хамаан, танцылап-ла турар ыйнаан! Ол дээрге, чүгле хөглээшкин эвес, хаң-дамыр сайзырадыр, эът-кеш сиредир күш-культура-дыр. А аңаа сылдап алгаш, бажың-балгадын уттуп бар чыдары — ол черле таарышпас.

Өпей-оол ынчалдыр иштинде бодаза-даа, анаа ында-кайда айтырар боордан башка, айтырыгны чогуум шыңгызы-биле тургуспайн келген. Ыттап канчаар боор, бодунун багын, чоп мынчага дээр танцылап, ырап өөренип албаан. Ол талазы-биле шуут тик кижидир ол. Твист-даа харын ындыг, тенек улуска тааржыр дижик, оода вальс безин билбес. Бо шагда онт билбес болзунза, хей, аныяктар аразычче бажың сукканынның ажыы-даа чок. Ол хамаан чок, алган кадайың-даа алзвыдып болур сен.

Өпей-оолдан Саша бажыңга бир дугаар кады хонган кежээзинде-ле алгырып айтырган:

— Танцылаарың кайы хирел, Өпей.

— Билбе-эс.

— Таанда?

— Ылап.

— Музыкага кайы хире сен?

— Дүлей.

— Таанда?

— Ылап.

— Ындыг болза аскак кижидир сен — деп, бирээзи утказы арай билдинмес сөстөр чугаалаан.

— Кандыг аскак?

— Аскак болбайн канчаар, ол ийини билбес кижини кандыг культурлуг кижидээрил. Азы культурадан чыдып калган кижидир сен бе?— деп, Саша улам кадалган.

— Та.

Ооң соонда Саша оозун сени өөредийн дээш, радиога

сала бергилээр музыка аайы-биле тырыкылап-даа тургулаан, а демгизи шынап-ла эгли албас, ыяш чүвүр кедип алган-биле дөмей. Өпей-оолда өөрениксээр-даа хөөн чок дээрзин Саша билип каан, ол хамаан чок анаа клуб бараалы дээрге-даа ынавас, чүглс кино көөрүнге туралыг болган.

— Шоруң, Өпей. Кадайын өскс эрлерге хунаадыптың — деп, оюн-баштакты холуп тургаш, каттырып-каттырып, Өпей-оолду бодунче чыыра тырткаш, эрнинден шойт кылдыр ошкааш, Саша, шураан элик дег, кожангырлаар чыгыы чизирт ыңай боор.

Саша оюн-хөглээшкип чок болза, чурттай албас-тыр, ылаңгыя ташы ооң тышы-дыр деп чүвеге Өпей-оол чоорту бүзүрэн. Ам канчаар, кижинин өөренген чаңын өртээр эвес, баглаар эвес. Өртөөрге-даа, баг тыртар аът ышкаш, кандыг-бир арга-биле дөмей-ле ушта соп алгаш баар-ла болгай.

Ынчалза-даа Культура бажыңыга ыры-шоор, танцы хүнүн бооп турбас-ла болгай. Ында тургустунган бөлгүмнер ажылдаар хүнүг, шактыг. Чамдыкта кандыг-бир чылдагаан-биле каш-каш хонуктарда болбайп-даа баргылаар. А Саша дөмей-ле чоруп каар, дөмей-ле чиде бээр. Оон аңгыда оларның кожолары уруглар база-ла ол бөлгүмнерде хаара туттунган.

Бир кежээ Өпей-оол даштыгаа үнүп кээрге, оларның бирээзи — Саара демир-хумунда хөмүр көдүрүп алган бар чыткан.

— Сен чоп мында сен? — деп, Өпей-оол айтырган.

— Ам каяа турар киж и мен? — деп, оозу удур айтырган.

— Клуб чоп барбаан сен? Кичээлдеп аан? — деп, Өпей-оол улам тодараткан.

— Бөгүн кандыг-даа бөлгүм чок — депкеш, демгизи эрте кылаштап бар чыда, тура дүшкеш, ылавылаан: — Саша ынаар чоруй барды бе?

— Ийе.

— Ооң бөлгүмү бир ангы ыйнаан — деп, Саара чиктиг сөстөр чугаалаан. Кадайы кээрге, Өпей-оол чүве ыттаваан, оозу боду-ла чаа ыры өөренип турдувус дээш сумказындан саазын уштуп, сөзү бо-дур, орус ыры. Номчуур сен бе дээш, ашаанче сунган. Оозу тутпаан.

— Орус хамаан чок, тыва ырың утказып билбес киж и мен.

— Тьфк, кулугурну. Билир чүвези чок.

Бир кежээ Саша эмнелгеге дежурныйлап хонар-дыр мен,

эжимниң уруу аараан дээш чоруткан. Ооң-биле барык карыштыр сестра уруг ону сүрүп келген.

— Силерже чорутту чоп, эмнелгеже.

— Ында барбады. Эргелекчи келдирип тур.

— Канчаары ол?

— Та. Ында машиналыг улус-ла келген чорду. Чалап келген боор ийин... Ам кайыын тывар чоор? Азы клубта кижиге боор бе — деп, демги уруг үнүп чыткан. Өпей-оол ону доктаадыпкан.

— Адыр, ында чүү бар ийик?

— Чүү-даа чок — депкеш, демги уруг Өпей-оолче кылчаш кылынгаш, бурт дээн.

Өпей-оолдуң сеткилинге бир-ле дугаарында анчыг чүве кирген. Демги уруг-биле та каяа каржы берген, ап-каам четпээнде, Саша бо кире халып келген.

— Аштаарымны, Өпей — депиже-ле бо-ла.

— Сени эмнелгеден сүрүп келди. Дүрген бар.

— Ой халак, ам чүзү канчап баржы ирги. Чоп телефоннаарымга онза чүве чок диди — дээш, Саша уштуп чыткан тонун катап кеттине берген.

— Кайыын долгап чытканың ол?

Оозу харыы-даа бербейн, тонунуң өөктерин чоруй өөктенип, караш диген. Ол таварылга ашаан база бодандырган.

Өпей-оол ынчап анчыгызынып, бодатгынып турда, суур иштинге «дидир-дидир» шагда-ла эгелей берген. Ол болза Өпей-оолдуң кадайы өске кижиге-биле холбажы берген дээр дугайында чугаа. Ол чугаа ынчап турза-турза, ооң бодунуң кулаанга база чедип келген. Ону кым-даа эвес, ооң бодунуң-на авазы дыңнаткан. Ооң ада-иези совхоз төвүнге чурттап турганнар. Оглу кадай алган соонда олар уругларынга каш-даа чоргулаан. Уруглары-даа ында-кайда баргылаан. Ачазынга та кандыг чүве. Өпей-оолдуң авазынга керни дыка таарышкан.

— Кижини кижиге чаңгыс көргөш, эндээр боор бе. Шымбай уругга таварышкан-дыр сен, оглум: чазык, хөглүг — деп, баштай душкаш-ла мактаан. Ада-инениң хууда малы-даа арбын, теvedен өскези бүрүн, чүзүн-чүзүн. Уругларынга олар эът, сүт-даа үстүрбейн турганнар.

Ийе, авазы кернин мактаан, а бо келгеш, оглунуң хөңүн хөмүрээртипкен.

— Сен, оглум, кадайың-биле чүү болуп турарын билип тур сен ыйнаан? Чүнү бодап ор сен? — деп, авазы кезжээ, Саша чокта, айтырган. — Чоп үеннеп турар кижиге дигирил?

— Үеннеп? Канчап үеннеп? Кым ынча дидир?— деп, оглу удур шорулган.— Кадай кижиги ындыг-андыг чүвени чоп чугаалап чоруур чүвөл?

— Харын, оглум, шын чүве-дир. Улус ынча дижиб тур. Мен ол дугайын дыңнааш, келдим — дээш, шай аартап орган авазы аяан тургузуп кааш, аксын адыжы-биле дуй туттунгаш, чөдүргүлээн.— Кым дишти? Борбак-оол диди бс? Башкы ашаа ол чүве эвеспе он. Оозу мында келген, ам оозундан чарылбастаан. Чай аразында ында турар дижиб тур. Бир эвес ындыг болза, эрте дээр чарлып алганың эки боор. Амдан эгелеп ынчап турар кижиги сенээ кайын кедилг эш боор. Черле халымак бүдүштүг уруг ышкажыл, хөөредир болза, отче-даа халый бээр чыгыы. Чүрээ кинскимээр болгаяан он.

Өпей-оол кадайыңга болушкан:

— Көк меге-дир, авай. Саша ынчанмас. Черле аажызы ындыг кижиги ышкажыл: клуб, ыры, танцы чок болза, чурттай албас.

— По-ок, бо-даа оолду, чаңы ындыг деп. Чоннуң караа көрүнчүк-биле дөмей, чүү-даа көстү бээр. Сени, элегер кижиги боорунга, ажыглап турар херээжен ышкажыл: бодунну ол тырыкылап апкан, бажының ол ээлеп апкан, бадыланчыыл деп, сени ол үрүпкен, а боду ол-дур, чес-холазы көстү берген. Дүрген чарлып ал.

Өпей-оол ак хар ашпайн олуруп-олуруп, даштын дыт чөвүрээни-биле саргарты будуп каан, хой кежи хөрөктээжин кедипкеш, бөргүн холунга дүре тудуп алгаш, дашкаар үнүпкен. Оон аңаа, казача кырынга, кезек турган. Чеже-даа, авазының чугаазы ышкаш, элегер болза, кижиниң бажы хире-шаанче ажылдап-ла турар болгай. Башка хөй-ле чүве кирген. Олар авазының чугаазы-биле холбашкан. А оон: «Дүрген чарлып ал» дээни кажан-даа болдунмас. Сашаны бажыңдан канчап-даа тургаш, оон үндүрүп шыдавас. Чүге дээрге бо болза, кыштың соогу. Ийи талазында, хойлу херээжен кижиниң талазында. Айтырыг көдүрген, чаргы кылган дүжүү-даа чок. Чарлып алыр деп бодаар болза, бодунуң-па үнүп бергени дээр. Ол бүгүнү Өпей-оолду билбес деп болбас. Ынчап турда, кожазы Саара үнүп келгеш, дүрген-дүрген эрте кылаштап бар чыткан.

— Кай баарың ол, Саара?

— Клуб — дээш, оозу тура-даа дүшпээн.

Канчаар-даа боданып кээрге, Саша таан ындыг халымак эвес ышкаш. Авазының сөзүңгө шынзыгарының барымдаазы амдызыңда ында чок. Чүү-даа чүвени каш катап хынап

тургаш, шынын тьвар. Ында клуб баар хөөн чок турган, ынчалза-даа буттары боттары-ла алгаш чорупкан. Культура бажыңында кижн бажы кизирт. Аныяктар твист тепкен турганнар. Эргин кастыынга шала чаштынып алгаш, бүдүү харанырга Саша-даа, Борбак-оол-даа көзүлбээн. Саара озалдап барган болгаш, кымга-даа чалатпааны ол боор, коказын көрүп кааш, маңнап келгөш, Өпей-оолду улус ортузунче кири сөөрткен. Оозу дедир тепкен.

— Ойт, чүдээни. Кыс кижн чалап турда, канчап ойталаар сен — деп, Саара бир талазында, коказы боорга, өске талазында, чаңгыс коллективте болгаш, туразында аажылап турган. Ынчаарга-даа Өпей-оол дөмей-ле дедир чүткээн.

— Билбе-эс, Саара, билбе-эс.

— Ой таанда. Ол хире танылаар кадайлыг кижн канчап билбес чүвөл?

— Билбе-эс.

Саша маңаа келириниң мурнунда, Саара олче чоокшулап турганын Өпей-оол билир. Ол күзелинден ооң ам-даа ойталаваанын эскерип каары база-ла берге эвес. Сашаның сөөлгү үеде бир янзы чаңнап турарын Саара кайын соора көөр. Ол дугайын Өпей-оолга чоп чугаалаар деп, хопчу кадайлар эвес. Ооң кандыг херээл, та канчап турзуннар. Ынчалза-даа элдээртпес аргажок апарган боор.

— Азы Сашаң манап тур сен бе? Ооңну хей-ле манаар сен. Ооң орнунга өскээр хайдын.

Өпей-оол чырыгын чыртайткан.

— Бүзүревес болзунза, көргүзүп берейн бе — дээш, Саара ооң холундан дашкаар, бурундуктуг буга ышкаш, чедип алгаш үне берген. Культура бажыңының ынды ужунга баргаш, Саара демгизиниң холун салыпкаш, чырып турган соңганың ийинден бүдүү бакылаан. Ол болза артистерниң хеп кедер, будуттунар, сцена үшериниң мурнунда белеткенир өрээли, Борбак-оол ында орун салдырып алган, ында чурттап турар. Саара бакылай каапкаш, дедир чывыжаш кылынгаш, турган черинге Өпей-оолду үзээлеп аппараткаш, ынай көр деп холу-биле имнээн. Оозу соңгаже үзейген соонда, база-ла аткаар ойталаш кыгаш, ол-ла хевээр кылаштап чоруй барган. Саара соондан халып баргаш, ооң шенээнден сегирип алгаш, доктааткан.

— Ойт, чоп далажыр сен, аңаа тур. Ам биллип алдың бе? Далдаарга ынчап баар чоор, мелегей.

Өпей-оол холун аяар адырып алгаш, ийи холун кармаңарынче супкаш, дүште чок басып чорупкан. Бажыңыга кээрге, авазы чок болган. Ооң аңаа хонмазын Өпей-оол бил-

ген. Оон мында төрелдери-ле хөй. А Саша дыка орай клген. Келгеш, орун кырында олурган ашааның мойнундан куспактааш, эриннеринден ошкап каан.

— Бо кежээ улуг үүле бүдүрүп алдым, Өпей — деп, Саша мактанган.— Күзелим бүттү.

— Кандыг?

— Борбак-оолду чаа дуурайладым.

— Канчаар?

— Амыдыраар дээр болза, эр кижидер үндүрер, эшникижичаң чаннаар. Оон башка, чүнү-даа чедип ап шыдавас сен.

— Канчаар чаңнаптын?

— Оозу бодундан-на хамааржыр. Ошкаар болза, ошкаандаа болур... Оон-даа өске хөй аргалар бар — дээш, Саша каттырган.— Аас човадыр дээн эвес, ону чоп айтырар сен. Херээжен кижичүнү-даа кылып болур-дур ийин. Амыдырап билир херек, эш.

— Чүнү бүдүрүп алдың ынчаш?

— Борбак-оол аан, мээң баштайгы ынакшылым, кадайындан чагаа алган-дыр. Мында Культура бажыңының директору ажылындан үндүртүптү. Маңаа кээп ажылда, дургуржуп кагдым дээн-дир.

— Оон?

— Борбак-оолда тура чок, барбас мен деп ор-ла. Чаа көгүттүм. Чоруур болду. Оон орунга мен ажылдаай мен, массивиктеп. Ында чүү боор. Мен шыдаар — дээш, Саша хамык-ла даштыкы хевин уштуп октапкаш, көк-шокар халат эктинге каап алгаш, ашааның чанынга олуруп чыда, дедир тура халааш, шаажаң ап алгаш, изиг печканың ийинде тургузуп каан баалыңныг хөнектен шай кудуп алгаш, аартай берген.— Чүү деп бодаар сен?

— Дүү ажылың? Тускай эртемиң?

— Дакпырлаарым ол-дур.

— Кай, ол хире чай чок кижиче?

— Ажырбас. Акша херек.

Акша херек болбайн аан, бар болза, чеже-даа болза, оон кым ойталаар деп. Черле бо шагда кижиниң амыдыралы оон хамааржыр апарган. Ынчаарга Саша шын-на сеткили-биле акша ажылдап алыксап турар бе ынчаш? Анаа таарыштырып тур эвес ирги бе? Изин балаар бодап аан. Ону мелегей деп кым-даа аас ашпас, ол угаанныг. Угаанныг боорда, өскелерден дора эвес. Бодунуң чүнү канчап турарын ол билип турар-ла болгай. Бодунуң дугайында улустуң чугаа-соодун кулак уунда база дыннап турар бол-

дур ийин. А ашаа ооң Борбак-оол-биле харылзаазын ам-даа эскербейн турар дээрзинге ылап-ла бүзүрелдиг. Ынчангаш аңаа сезик бербезин кызып турар эвес прги?

Саша шай аартап-аартап, орнунда барып чыдыпкаш, сураг-ла барган. Та чүнүң дугайын бодап чыткан. Ашаа мындыг айтырыглар үндүрүп кээр деп дүжөвөөн-даа.

— Ол Борбак-оол деп кижин каш кадайлыг кижил?

«Чымыраашта чүве-ле бар, чылбай сугда байлаң-на бар» деп, Саша бодап чыткан. Айтырыг-дыр, харыы херек.

— Мени санаар болза, ийн деп билни ал — деп, бирээзи оозунуң аксын дуй шаапкан. Шынап-даа оон ыңай аас ажар арга чок харыы. Өпей-оол ону-даа касканнавайн, өске айтырыг салып дүжүргөн:

— Сээң өске ашактар ошкаксаарың кончуг б?

Саша пат кайгаан, чоңаада сөс тыппас боду ам чоп сөзү көвүдөп, чүнү оштап, элдээртип чыдыр бо деп, иштинде боданган. Харыылаары база берге айтырыг, ыңчалза-даа Саша алдырбайн барган:

— Бо үениң культуразы деп чүве-дир ийин. Өпей. Ашак, кадай эвес артистер канчап таалап-таалап ошкакжыр-дыр. Оон чүү-даа хорай бербес-ле-дир. Сен база ыңчап өөренип ал. Сени мен эртен, кежээ ошкап-ла турар, а сен кажан ошкадың мени?

Ындыг чүве Өпей-оолдун дүжүңгө-даа кирбес.

Борбак-оолду Өпей-оол шынап-ла чоруй баар деп бо-даан. Саша мегелевээ дег. А оозу ажылдавышаан, Сашаның клубче маңнаары биеэ хевээр-ле.

Өпей-оол бир хүн «Бөгүн Культура бажынынга танцы болур» деп чарлалды магазин эжиниңде азып каан турганын эрте хап бар чыда эскерген. Кежээ аңаа чеде бергеш, дуу хана дөрүндө сандайга олуруп алгаш, көрүп олурган. Баянист баштай вальс ойнаткан. Танцылаар кижилер мүн-не арбын болган. Хииктелиринге ынак аныяктар оон кайын чыдып каар. Ооң соонда балыный танец тырткан. Каш борбак-ла кижин үнгөн. Ооң соонда твисти салыпкан. Олурганнар, сактырга, хары угда шиг диди ышкаш, сандайларга чүгле улуг назылыг кижилер артып калган. Саша биле Борбак-оол теп турда, шынап-ла магадап ханмас. Хол, будун канчанмас чүве дээр! Өпей-оол бо ийиде чүс чок деп мактап орган. Теп турда, төнчү-даа чок. Катап-катап салып турганнар.

Чеже ыңчап ылыя берген олурар, Өпей-оол чылбыртып үнүпкен.

Сашазы ооң соондан дораан маңнап келгеш, эмнелгеден

сүрдүрүпкөн-дир, бо дүне келбезим чадавас боор депкеш, дедир-ле үне халаан. Ашаа черле сезингеш, элээн болганда, эмнелгеге чеде бээрге, Саара ында хүлүмзүрүп базып турган. Оон айтырган:

— Ол чоп бээр кээрил. Бо дүне божуур кадай амдыызында бисте чок — дээш, кожазын Саара чемелээн:— Кандыг кончуг мелегей кижиге сен, Өпей-оол. Сеңээ мындаа-ла көргүстүм чоп. Оон орнунга, ону сураглаар дивейн, мээч чанымга олур, шак чылзып аар-дыр — дээш, ону сандайже чалаан. Оозу кайын ынаар, ногаан карактарын чивеннедип туруп-туруп, хей чөдүл чөдүргөш, хөрөөн хозаткаш, дедир ээпкен.

Сашаның ылап-ла будулганынга, ону төөредип, кажарлап турарынга Өпей-оол адак соонда, ам кээп бүзүрөөн. Мындыг таварылгада чүнү кылыр ужурулу? Өпей-оол данчы атсы боданган. Ужурунда болза, авазының сургааны ышкаш, эрте дээр чарылганы дээр. А ында ынчаар хөөн чок, канчаар-даа оспакталдыр бодаарга, Сашага ынакшааны черле кедергей. Ынчангаш ам-даа манаар.

Саша даң бажында келген.

— Бо дүне каш кадай божуттун?— деп, Өпей-оол айтырыгны дорту-биле салбайн, куйзу аарак салган.

— Ийи.

— Борбак-оол база божупту бе?

Саша кара баары каткыже каттырган.

— Ийе, божупту — дээш, бодунуң өрээлинче долдашдалдаш кире халаан.— Ам хүннеп эгелээнин ол бе? Эмнелгеге-ле хондум. Меге дээр болзунза, Саарадан барып айтыр.

Өпей-оол аайын тыппайн барган: «Азы Саара мегелепкени ол бе?.. Чок, боду мегелеп тур».

— Сен, Саша, мээч-биле чурттаар тураң чок болза, ол Борбак-оглуңга барып олуруп ал.

— Пиш! Оон менээ херээ чок.

— Ам чүге олче маннап турар сен ынчаш?

— Ажыглап турарым ол-дур. Чурттап билир херек деп, сеңээ каш-даа чугаалажык мен. Ону хопка кирип тургаш, моон дүрген чорударын кызып турар кижиге мен. Билдин бе, мирит? Сеңээ дорту-биле, шыны-биле чугаалаар болза, оон өжөөним негеп ап турар кижиге мен. Мени ымзандырган кулугур, мегелээн. Кадайындан чаргаш, алимент төлеттирер мен. А бодум аңаа кажан-даа кадай болбас мен. Боду шалдаң артар. Чүс акшазын оп-биле аптым,

көрдүң бе бо — дээш, Саша карманындан 100 тудуш рубль уштуп көргүскен.— Оозун төлевес мен, негеп-даа шыдавас.

Өпей-оол ам чүнү чугаалаар сен чээ? «Чок, бо херээжен мегелеп тур» деп, Өпей-оол бодаан...

Мен шак ол үеде анаа чеде берген турган кижидир мен. Өпей-оол ол төөгүнү хөлчок узун кылдыр чугаалаан. Мен ону дыннап-дыннап, чүвениң алыс-ла ужурун ам-даа эки билбейн артым. Черле ынчаш, Сашаның аажы-чаңы — характерин бо ындыг кижидир деп билип аары берге болган. Ылангыя ашаан ол мегелеп турар бе, шыннап турар бе дээрзи орта билдинмес.

— Адырам, чоп, сактырымга, кадайыңны буруудадыр барымдаа чок-даа ышкаш кандаай чүвел?— деп, чүвениң ужурун база катап тодарадыксадым.

— Чок дээрге кайын боор. Будалып турар кижидир ол. Канчаар-даа мени овузуннаарга, чажырап арга чок апарган — дээш, база-ла элээн хөй бадыткалдар чугаалады.

Ам канчаар, «эжниң хөңнүнде ыглап бээр, ыдының хөңнүнде кузуп бээр». Азапкан мен. Ынчалза-даа ону кылырының бертинде, чамдык чүүлдерни ам-даа тодарадыр апар. Эмчи эргелекчизинге бардым.

— Ындыг чугаа бар, шын боор — диген.

— Аа, ол Саша ажылынга кандыгыл?

— Сагыш-ла, хөлчок кызыл. Ол дугайында ону кым-даа чемелеп шыдавас. Черле кижиди айындан эртпес...

Медсестра Саараны тып алгаш, айтырарымга, ол шуут алгырыпкан:

— Ол дээрге, суг курту-дур ийин. Ында кандыг-даа чаң бар. Шын болбайн канчаар, бо хоорайда карактыг кижиди бүрүзү-ле көрүп турар. Ашаан кижиге санапас — диген.

Борбак-оол шуут кавыдатпаан. «Көңгүс мегел!»— ооң сөг-лээр-ле сөстөрү ол. Ынчалза-даа эгезинде өске чүүлдер дугайың чугаалажып олурувуста, хөлчок хөөрөп орган боду Саша-биле холбашкан айтырыг үнүп кээрге, ылангыя ооң бодунга база дээй бээрге, арны-бажы кулактарыңга чедир хүрең-кызыл өрт дег апарган. Ону алырга, таптыг уктаар болза, чүве-ле бар хире.

Адак соонда, Сашага душтум.

— Бистиң редакцияга чагаа келген. Ону истеп чоруур кижиди мен — деп таарыштырыптым.— Силерни өг-бүлө талазы-биле будулуп турар деп бижип турар чүве-дир. Өг-лүг-баштыг Борбак-оол деп кижиди-биле холбашкан-дыр силер. Чүл бо? Шын бе?

Саша тура халып, олура дүжүп, хөлчок-ла каттырды. Оон соксап алгаш, удур айтырган:

— Борбак-оолга душтунар бе? Чүү дей-дир?

— Душкан мен. Хөрлээр кижичорду.

— Хөрлевейн канчаар, меге чүвени. Кызылга-ла таныжар турган бис, ооң-биле аан. Маңаа чедип кээрге, өннүк хуузу-биле эдержип-ле турар улус бис. Оон өске ындыгмындыг чүве-даа болбаан. Хоп-тур, хоп — дей-дир.— Кежээлерде кады танцылаар, оюн-концертке нелээн ырлажыр улус бис. Ону ынчап турарлары ол-дур, ол хопчуларныч — дээш, менче тулдур көрүп олуруп-олуруп, ылавылады:— Силер, дарга, канчаар бодадыңар?

— Бодум бодаарымга, чагааның ээзи шышныг хире ийин. Доора кижилер база ынча дижин турар чүве-дир.

— Кымнарыл ол?

— Оларның адын адап-даа канчаар.

— Мээң ашаам, Өпей-оол, чүү дээр чүве-дир?

— Өпей-оол силерге чүнү-даа чагдатпайн-дыр. Саша черле ынчанмас — дээш, аашкынар чыгы кижичорду. А өске улустар карартыр-ла чүве-дир.

— Өске улус чүү хамаан, чаңгыс Өпей-оолдун сөзү силерге херек...

Чанар деп тура, Өпей-оолду тыппайн барган мен, кадайы-биле кайы-бир суму үне берген дишчиктер.

Сашаның эдипкен сөстери бар болдур ийин: «Өңнүк хуузу-биле эдержип-ле турар улус бис» деп. «Эдержип» деп сөс, бодаарымга, бир-ле чүвениң дугайын чугаалап турар. Ол меңээ чемишти берген.

Өпей-оолга азаашкынны берипкен болгай мен, күүседир анаар. «Шагар-Арыга» шактырган мен харын. Хөй эвс сөстүг чүве, чаңгыс арын. Сөстөрүн кайын шээжилеп чоруур ийик мен, ам сактып ораарымга, чамды мындыг ышкаш ийик.

«...Районнун кижичемнелгезинде акушер-эмчи Александра Өпей-оол өглүг-баштыг хирезинде ында культура килдизинде ажылдап турар, база-ла өглүг-баштыг массовик Борбак-оол-биле өг-бүле талазы-биле будулуп, самынсадар чорук кылып турар...» дээн боор мен. Оон аңгыда сес одуруг шүлүк бар чүве, улустун аас чогаалыга үндезилээн. Ооң баштайгы дөрттүн уттупкан-дыр мен, а сөөлгүлерин утпаан мен.

«...Чагы бажын чандыр хонмас

Чараш ала саасканы,

Чаңгыс дүне чарлы хонмас

Чараш кара Борбак-оолду».

Ол дамчыдылганы дыннаан кижилер хөй болур ужурлуг. Бажыңнар колдуу радиолуг. Оон аңгыда ынчан кудумчуда чагы бажында репродуктор база азып каан, Москвадан азы Кызылдан дамчыдылгалар кайыын бээр чаңгыланып, дыңналып турар болчук. Ол дамчыдылга хөй-хөй чугааларны, бижирээшкиннерни болдурганы чугаажок.

Ол дамчыдылга Сашаның ат-хүндүзүн кудулатканы, алдар-адын бужартатканы черле билдингир. Черле ынчаш, аңаа дыка дээштиг, согуглуг болган-дыр. Көрбөспө, ол дээрге шагдагы чүвө-дир, хөөрөмчө кижин болза, кижин назыны деп-даа болур. Ол хиреде мынчага утпаан.

Өпей-оол эмчи ынчап чоруй силерден дилег кылыр мен дээн болгай. Ол чүү дилээ ирги? Шаанда мени шактырган силер, ам мээң ашаамны шактырып көрүңөр дээр ирги бе?..

(Уланчылыг.)

*Олег
Сувакпит*

СОВЕТ ТЫВАМ

Совет Тывам, ынак, байлак Тывам
Солаңгылай херелден.
Сорук күштүг, акы-дуңма чонум
Чорук-ижин чогутсун.

Хөглүг ырлар, каткы-итки чижип,
Хөрек-чүрек сергетсин!
Найыралдың болгаш ажыл-иштин
Наадымы чалап тур.

Амыдырал-чуртталгавыс байып,
Чечек-биле өңнешсин.
Аас-кежик, тайбың мөнгө болуп,
Сезиглел чок быжыксын.

Хөглүг ырлар, каткы-итки чижип,
Хөрек-чүрек сергетсин!
Найыралдың болгаш ажыл-иштин
Наадымы чалап тур.

Алдын хүннүг, аяс дээрлиг Тывам,
Ак-көк хемим чайназын.
Ажы-төлдүн чолдуг келир өйү
Артык чараш чырызын.

Хөглүг ырлар, каткы-итки чижип,
Хөрек-чүрек сергетсин!
Найыралдың болгаш ажыл-иштин
Наадымы чалап тур.

БАЙЫМНЫ КӨР

Меңгилери кылаңнашкан бедик
Мээң чуртум делгемин көр.
Чалгыглары бырлаңнажып ойнаан
Сан чок хем, хөл чаражын көр.

Ховар диген элбек дүжүт шыпкан
Хостуг черим күчүзүн көр.
Коданнарын сынышпастап өскөн
Хоор малым магалыын көр.

Чиндигир көк эзим, арга, сында
Чимис-каттың элбегин көр.
Қазып төтпес, санап четпес арбын
Каш чүзүн байлакты көр.

Акы-дунма найыралга шынчы
Ажыл-ишчи чонумну көр.
Чери делгем, чарашсынып ханмас
Чечектелген Тывамны көр.

АЖЫЛ-ИШЧИ КИЖИЛЕР

Төрээн Тывам
Дөртен харлаан
Наадым, байыр хүннеринде,
Найыралдың баштаа-биле
Ак-көк хемни алдаржыткан
Аттыг-чарлыг кижилерни
Чогаалымга мактазымза,
Чоруум чогуур, херээм бүдер.
Олар шупту
Ажыл-биле шылгаттыңган,
Арыг нүүрлүг,
Олут-дыш деп чүве билбес,
Арнын көрүп, сөзүн дыңнап,
Аралашкан улузум-дур.
(Чамдыктары пенсияда,
Чамдыктары ажылында).

* * *

— Ооржак Доржу артыы эдээн
Анай-хураган чаза базып,

Одарында сынмастаан!— деп,
 Амытан чон дойлуп үнген.
 — Орта чоор бе, кайынам!— деп,
 Чигзинерлер тыптып келген.
 — Ол шын чүве, маргыш чок — деп,
 Чиге сөглээр кижилер бар.
 — Майын-Чүрек бажын тепкен
 Магалыг-ла чайлаглыг эр.
 — «Алдан-Маадыр» адын сыкпаан
 Азарганчыг кезээкир эр.
 — Эдержилге, семиртилге
 Эки боорга, ындыг дийин.
 — Ийнстепкен хою безин
 Иштии кажая долган дедаан.
 — Турза узун,
 Тутса мөге чүвеч-дир ол.
 — «Хүндүлелдин демдээ» орден
 Анаа боду келген деп бе?
 — «Күш-ажылдың Кызыл тугу»
 Ажыл-ижин көргүспээн бе?
 ...Ол-ла ынчап хөглөп турда,
 Оон бир чугаа үнүп келген.
 — Саанчывыс Кара-Сал Таан
 Сагган сүдү «хөлдээн» дидир.
 — Таанда, эштер, хөлүн эрттир
 Таарыштыра бербенер даан.
 — Шеминин суун чыыр-даа болза
 Черле анаа четпес дийин!
 — Ынчанмайн канчаар чүвөл,
 Чеже чылда саанчылап,
 Чеже сүттү сагбаан дээрил,
 Ындыг харын, шыны-ла ол!
 — Ленин орден кадап алгаш
 Индир орта үнүп кээрге,
 Кайы хире чоргаарланып,
 Кайы хире адыш часкап,
 Чылыг хүлээп алыр ийик бис,
 Шынап маадыр — саанчывыс ол!
 Мурнакчылар ажыл-ижин
 Мурнай барып таныжар дээш
 Ол-бо черден улус чыгып,
 Оларга кээп тутсуп четкен.
 Демгилери концерт кылып,
 Деңге ырлап, жожаңнашкан:

«Хойжулар бис, саанчылар бис,
Холу чемзиг малчыннар бис.
Холба-холба, чучу-чучу, хөөг-хөөг,
Хову — шөйүл, кочал — херил, оой-оой!

* * *

Кедек сындан
Херээжен үн дыңналып-тыр:
«Кудуруунда кокпалыымны,
Кулаанайда сыргалыымны,
Аңның-меңниң бажып тепкеси
Алдын ышкаш үнелиимни!»
Өдүгенден сырын дамчып
Өвээнчи-даа чытталып кээр.
Тыва черниң чоргааралы —
Тывышчылар ырлажыр-даа:
«Тожулар бис, аңчылар бис.
Торлуш дивес эрестер бис.
Ада-чуртка бараан болган,
Ажык-олча ээлери бис».
— Ужа! — диген. Оозу: — Төш! — дээн.
Удур-дедир мендилешкен.
Аалга келген — ак чем ижер,
Аргаа кирген — саат дайнаар.
Улуг одун ужудупкан,
Ужа-төжүн дүлө каапкан.
Арга иштин чаңгыландыр
Аңчы кыстар ырлашканнар:
«Бараан Серен угбавыс дег,
Баштак чаңныг кижиге бар бе?
Баштаңгызы өлүк болуп,
Мактаттырган кижиге бар бе?
Ленин орден кадагалаан
Идегелдиг аңчывыс-тыр,
Алыс чурту — Тожу черниң
Адын салбаан шолбаны-дыр!»

* * *

— Адыр-адыр,
Арга-ыяш дагжаванар,
Аң-мең, куштар хөлзевеңер,
Акы-дуңма шуугашпаңар!

Тарып алган ыяштарын
Даамалдап базып чорааш
Арга-ыяш кадарчызы
Аскан ол-дур — дилээр-дир — деп,
Арбай-оол-даа кыйгы салган.
Хады, пөштер аразынче
Хамык улус сөктүп кирген.
Кудай-дээрни диңмиреридир
Кускуннажып, шимээргеп каап,
Дуъшке чедир дилеп келген —
Түңнел бербээн — чадашканнар.
— Орта чоор бе, канчанганыл,
Озал-ондак болган чоор бе?
— Аа богда, дадайым ай,
Адыг ирей оорлаптаан бе?
— Аас — багай, ынча дивес,
Аалдар кезип чору ыйнаан.
— Ленин орден хавыяалыг
Ирейивис ынчанмас ол.
— Оон башка канчап баарыл,
Ону кайнаар дилээр бис ам?
Уран бойдус элбекшилдиг
Улуг-Хемиң делгем деп бил!
...Аас-чугаа көвүдээнде,
Аскак хой-даа талыйганда
Элээн ырак пөштүг тейден
(Эки көргөн) кээрген эткен.
Улус чыглып, бөлдүнчүпкеш,
Угаан-куг чок халчып четкен.
Карак-ла бо, ыяшчывыс
Кара-ногаан улуг пөште
Хатка оожум чайгаттырып,
Калдар сайлыг тоорук казып,
Чырык хүнге чылчырыктап,
Сырынналдыр ырлап орган:
«Чинмис-кадым көвейин көр,
Чинер-чинер, чыггар-чыггар!
Чүлдүм Көк-оол Аракчааның
Чүрээ — ажык, буянынг төл».

* * *

— Ажыл кандыг чоруп туру?

— Чүгээр-чүгээр.

— Арбын дүжүт өстүргөн бе?

— Чүгээр-чүгээр.
— Комбайн-даа тулган ыйнаан?
— Хомудал чок.
— Ажыл-ишчи чажыдың чүл?
— Ажылдаар-ла.
— Адыр, өңнүк,
А сен таптыг хөөрөп көрөм?
— Чай чок, дарга,
Чаа, байырлыг!
...Чыткан хойну тургуспастар
Шынап черле ындыг улус.
Сөске харам хирезинде
Сөңнели — хөй, мурнакчы боор.
Чүге черле олар ындыг
Чүден онза бүдүштүгүл?
Төрөөн чуртка бараан болган
Төлөптийинде, кежээзинде,
Арыг шыңчы сеткилинде,
Амыр-дыжып билбезинде.
Доктар-бергээ торлуш дивес
Дойбан Даваа база ындыг.
Хайым ажыл дүлүгүндө
Каа-Хемге сурап четкеш,
Каш-даа катап ужурашкеш
Харызын тып чадашкан мен.
Костюм кеткеш хуралга кээр —
Хөрөөн каастаан Алдын Сылдыс,
Ленинниң орденнери
Ишчи-ажыл чажыдынын
Алдары ол чүве-дир деп
Ам-на билип алган-дыр мен.

* * *

Мурнакчы ат тыптып кээрге,
Мурнай чедер чаңчылдыг мен.
Ынчалза-даа
Ындыглар хөй — санаттынмас.
Төнчүзү чок узун тоолду
Төдү ыдар ужур-даа чок.
Амдызында
Ады үнген маадырлар дээш
Даңза барды, тыртып көргөр,
Дашка барды, өргүп көргөр!

Монгуш
Өлчөй-оол

ТЫВАМ

Саян болгаш Таңды сыннар утпаан:
Шаажылалды көрүп, кажараан.
Өгбелерден салгаан ынакшылым —
Өндүр чаагай, хүннүг ораным:

Октябрьдан чүгленип, хөгжээн
Орус черниц
Орлан хеймери,
Дадагалзаа чок
Тааржыр бүледе —
Даңгына дег Тывам!

Будулгак чок тайбың дээр адаанга
Бурунгу черивис хөндүрлүп,
Чараш болгаш чалыызы кедерээн,
Сайзыралдың бедиинче үнген:

Амыдырал чыры долдунган
Ажыл-ишчи
Араттар чурту,
Дадагалзаа чок
Тааржыр бүледе
Даңгына дег Тывам!

Партияның мерген угаанындан
Башкарылга ап — оруун часпаан,
Келир өйже ылаптыг кылайткан,
Херин базымнарга чаңчыккан:

Орденнери хөрээн чайнадыр
Онзаланып
Оттар дег кылкан,
Дадагалзаа чок
Тааржыр бүледе
Даңгына дег Тывам!

Угундан-на төрөл Россияда
Угбашкы дег, мөнгө доңнашкан,
Судалдары чаңгыс аян соккан,
Чуртталганың ырын демнешкен:

Ак-көк хемнерин дег шапкынчып,
Ам-даа улам
Алдар-сурагжы!
Дадагалзаа чок
Тааржыр бүледе
Даңгына дег Тывам!

ЭЭН ЧЕРДЕ—ЭРТИНЕ ХООРАЙ

Кодур-оол Оюнга

Хайыракан сыны ынчан
Халаажыргай көстүр чүве.
Ээреген ховулары
Ээнзиргей болганы бе?

Чайын боорга — изиг-халыын,
Кыжын боорга — хатчал, сооктуг.
Шапкан аъттын маңы четпес,
Кыпсынчыг-ла херии оран.

Элезин-не колдаан хөрзүн —
Элбек дүжүт берип чадаан:
Мугур сөөмге чедир өскеш,
Буруп, кадып — хоозурап каар...

Хайыракан сыны бөгүн
Каттырымзап турган-даа дег:
Чаа хоорай Шагаан-Арыг
Чаттылыпкан — сылдаа ол бе?

Хоодаң хову мынчаар дирлип,
Кода-хоорай апаар боор деп,
Шаандагының өгбелери
Сактып болгаш дүжеп чорбаан.

Тааланчыг кыйгы төвү —
Далай порту маңаа турар.
Дамырлар дег, орук-чирик
Далашкан дег — боже сөктүр...

«Че-ве!» дээнде кижиге күжү —
Шеверлерниң уран холу —
Ээн черни кандыг чараш
Эртинеже хуулдурап-дыр!

Эңмежок каът беднин харай
Эжим кижн хөндүрлүп кээр:
Хүлүмзүргей, берзенипкен,
Күчүтенге дөмейлежир.

Тудугжуну ол-ла хевээр
Тураскаалга сиилбип каа дег!
Бодум база: «Ындыг болган
Болзумза!» деп тургулаар мен.

*Владимир
Серен-оол*

ЧАЛГЫГ

Ээремче харап турар даглыг
Эрикче чоп шураарың ол, чалгыг?
Эргим авам сүмези дег чылыг
Элеп читпес эртине сөс — чагыг
Эрте-дээре сөглээйн деп бе, чалгыг?

Дезиг аъттың былдаары дег маңныг,
Дедир чүге ыңай болдун, чалгыг?
Сергек чаңым алгаш барган хайлыг,
Чештинместээн быжыг доң дег баглыг,
Чечээм кыска мени чедир, чалгыг!..

Сеткилимде куйлаар четкен балыг
Сене берди, душтуум тыптым, чалгыг.
Сактырымга хөрээм ишти алгыг,—
Шак бо турган өртемчейни чайлыг,
Чажырып ап болур-дур мен, чалгыг!

ХАРЖЫГАШТАР

Кулакталган хүннүн караа
Туман өттүр имистелди.
Куу талдар энчээ хыраа
Думаалай дег мөнгүннелди.

Чүм хар шыпкан бедик ак даг
Сырып каан дег хээленди.
Чүннүн ужуун кезек кыштаг
Шыырлар аргып ээргииштелди.

* * *

Көкпек кара хараганнар
Хөртүк, харга шугладыпты.
Хөнелевээн хураганнар
Хөпээн сиген долганыпты.

Кадыр мээстин хүннээреги
Часты оштап бусталы-дыр.
Кадарчының инчеэги
Салам көстүп шимчей-даа-дыр.

* * *

Овааланган чүьктүг шапак
Ойну өрү шыгырап ор.
Тоглап дүшкен сиген, хонак
Дойлаан инектер эдерип чор.

Ажыцнады үрген чывар
Чаагым ошкап баштактанды.
Чалы чүрээм оду кывар —
Ал-ла сагыш саарзыкталды.

* * *

ДАҢ ХАЯАЗЫНДА БОДАЛ

Дакпыш сеткип, дүннү өттүр олурдувус.
Дагын катап кажан, каяа
Даңны бо дег уткуп алыр улус деп бис?
Далашпайн көр, чырык хаяа.

Сагыжывыс ажытчып ап чададывыс,
Саарзык сеткил артар-дыр аа?
Чалы пазын — погаан чай дег чуртталгавыс
Шак бо дүн дег кыска-дыр аа?

Дужуп келир хүннер дагын таварышса,
Дугуржулга тургу дег аа?
Ол-ла хевээр мөңгө чарлы берзивиссе,—
Одаг оду өжер-дир аа?

ЭЭН ЧЕРГЕ ЫГЛАП АЛЫЙН

*«Эитиг чорааш ыглап аарга,
Эки дижир — бүзүрөвө.
Чаштып чоруп ыглап аарга,
Сагыш амыр, оозу дээр».*
Т. Шевченко.

Көвей бодал дойлурундан
Хөрээм ишти дакпыжады.
Кара баарым ажыырындан
Карак чажы шоргаланды.

Элек иргин келбейн көргөр,
Ээн черге ыглап алийн.
«Уян сен!» — деп, чектевенер,
Ундаралым часкарып айын.

Кудай мени билген ышкаш,
Кудук-чайык саара берди.
Чаъс суу-биле чажым аккаш,
Чаагым куду изиннеди...

Бүрүлөрдө дүшкөн дамды
Бүлденежип кылаңнашты.
Кирбиктерде мөңгүн чаштар —
Кижин хөңнү — чараш-даштар.

АЙДЫҢ ДҮННҮҢ ХАЙЫРАЗЫ

Кедек сынның кырынче
Херенген дүн солаңгызын чажыпты.
Кожогаарның артынче
Хойдуккан дег хөлөгелер чаштынды.

Чингир кудай сылдызын
Чинчилештир танды сынче чажыпты.
Дүшкөн оттуң сырызын
Дүмбей эзим чажырганзыг хойлапты.

Хемелиг Ай-шапкынчы
Херелдерин эшкиниш кылдыр карбатты.
Хензиг көс дег чаштанчы
Кем чок чораан, күжүр ботту ыстатты.

Саяннарда орукта
Чарышкан дег оттар солчур чаражын.

Даглар ынды ыракта
Далажыксап чору боор сен, чаражым.

ЧАЪСТЫГ ХУНДУС

Чайышалган ак-көк кудай
Чазык-хөглүг чаңын будай,
Булут-туман дугланыпты,
Мунгак сеткил сезик апты.

Дүдүскектиг хову шуглай,
Дүжүт үнген шөлчө углай
Дамды суглар согунналды,
Даклыш хөрөк сырынналды.

Аргамчы дег арык уннай,
Арткап өөрүн дыка мурнай
Хүниээректиг шырай келди,
Күжүр чүрээм чылый берди.

*Анатолий
Емельянов*

САЯН СЫННАР БЕДИК-ДАА БОЛ

Саян сыннар бедик-даа бол,
Шагдан тура соруу күштүг
Тыва чоннун күзелдери
Дыка бедик, эки чаагай.

Хая-дашты чире чүткээн
Хайым Улуг-Хем күштүг-даа бол,
Хостуг чоннун күчү-күжү
Хоомай эвес — чүден артык.

Часкы хаяа дээп орда,
Чаражы-даа кандыг ийик?
Часкы хаяа, чечектен-даа
Чалгынналган чону чараш.

Хая-дашты халап үрээр,
Кадыр даглар эстип-хайлыр.
Аймак хөй чон найыралы
Аажок быжыг, тендиш дивес!

Александр

Даржай

МИННИИШКИН

Сеткил-чүрээм

бөгүн чаа-ла

чимчап келди!

Сээң-биле холбашкаштың,

чүгле-ле бодум

Бодумну-ла

чарашсынып,

богда мен деп,

Болбас тенск

чораанымны

миннийн, Алдар!

Эрте дээрэ

мени каггаш,

чорупканың

Эки болду.

Тодуум кончуг багай болду.

Тенек кижээ

өңнүк-тала болбайн көр,

Дезиг аът дег,

ушта соккаш,

арлып-ла көр.

Алдар,

сеңээ таварышкаш,

ат бол частым:

Аал-оран,

ха-дуңма,

эш-өөр шупту

Уттундурду.

Чоргаар семис улуг кас дег,

Улуургактың хевин кеткеш,

базып чордум.

Дээрден дүжүп,

черден үнүп,

келген мен бе?

Тейим-биле

маннаанымның

ужуру чүл?

Хензиг хемим

сайынга-ла

ойнап-хөглөп,

Хенче-анай
 бажын дозуп,
 өсчүк мен чоп?
 Каразын-даа,
 агын-даа
 ылгавайн,
 Карактарым
 хаптап алгаш чораан-дыр мен.
 Алдар, мени эрте дээр
 каапкаш барам,
 Анаа бөдүүн
 шырай-арным
 менээ эгит!
 Арат-чонум
 артык шүүдел негевейн,
 Алдар-аттын бединдиве
 көдүрер-дир.
 Ыдыктыг ол хүндүткелди
 чүдөн арыг,
 Ынакшылдыг
 сагып көөрү
 чугула-дыр.

ЧАЗЫГЛАР

Аныяанда Хүнден чарлып, ырай берген
 Авамга мээң назы-харым чедер четти.
 Дөртөн чылдар узун дурттуг кокпа-оруум
 Төнчүзү чок чүве ышкаш сагындырды.

Хөй-хөй арттар ашкылаан мен. Ужар, саары
 Көвүктелген хөй-хөй хемнер кешкилээн мен.
 Кадыр-берттен чуукталып, ээремнерже
 Караш кындыр дүжүп-дүлнүп шаамга кирдим.

Эндерик хөй улуг-биче чазыгларлыг
 Эрткен оруум чүрээм кежир эрте берген:
 Чазыглардан өөренип, шынны дилеп,
 Сагымны арыглап ап чоргулаан мен.

Амгы бөгүн сактырымга, ак-каразы
 Адышта дег ылгаттынып көстүр-даа дег,
 Ынчалзаяк бодум билбейн, болган чок-ла
 Ынай-даа бол, чазыгларны кылыр-дыр мен.

Амыдырал — асфальтылыг орук эвес,
Онгары-даа, оргузу-даа денге бар-дыр.
Амыр-дышты артымга каап чоруп ор мен,
Оожургап, хая көрнүр харыым чогул.

Чазыглардан кижн харын кажараар-дыр,
Угаан-сарыыл чүден артык мергенжиир-дир.
Ушкан черим дөгөрезин утпайн чор мен,
Сагыжымда аңаа йөрээл салып чор мен.

* * *

Эрээ-хинчек көрүп чорааш,
Эмин эрттир муңчулар сен.
Оон үнер аргазын тып,
Ол-бо бодап шаг-ла боор сен:
Чаъстаан кудай аяспайн,
Чайны өттүр чүдөрээр бе?
Эрин ашкан дажыг хем
Эрги уунче акпас бе?
Эзер алган эмдик аът
Ээзинге туттурбас бе?
Айтырыглар харыы негээр —
Амыдыралда шиитпир чок
Артып калыр чүлөр барыл?
Чаңгыс кижн муңчулгазы,
Чаңгыс кижн хилегдели
Кызыгаар чок, төнчү чок бе?
Чок!

Эге болгаш төнчү бар!
Чорук чораан кижн ыяап,
Дуруяаның чазын катап
Тулаа-шыгын эргири дег,
Үңгөп өскөн төрээн өөнгө
Үр-даа болгаш дөмей келир.
База ол дег,

сагыш-сеткил
Башкы көккө өөрүүрү дег,
Хүннүң караа чаъс соонда
Хүлүмзүрүп чайнаары дег,
Чүдөргей бак көрбээн ышкаш,
Чүден артык хөглүг апаар.
Ынчан харын сактырынга,
Ынай чүрээң даады-ла

Ылым чашта чорааны дег,
Ыйба-хүлге борашпаан дег,
Ылап арыг кынып келир.

МАНА, САРЫЫМ

Өртемчейниң
улу-биче
сылдыстары
Өң дүндүүн бакылааштың туруп алза,
Черивистиң
бир-ле хензиг
булунунда
Сени бодап,
сени кайгап
чыдарым ол.
Сылдыстарның караан көрүп уду, сарыым,
Шырай-арным дүшке кирип хонзун, ынаам.
Чайның дүнү
удаар эвес,
даңгаар эртен
Чаагыңга хаяа ойнап, чырый берзе,
Черивистиң
бир-ле хензиг
булунунда
Сени чаптап,
хүлүмзүрүп
орарым ол.
Хүннүң башкы херелинден одун, сарыым,
Хүлүмзүрүүм шонуу ол-дур, күжүр ынаам.
Саян даглар
баштарыңга
кызаш кынып,
Чажырткайнып,
дээр-кудай динмиресе,
Черивистиң
бир-ле хензиг
булунундан
Сени сактып,
далаш-биле
үнгеним ол.
Чаап келзе, чараш чечек үнер, сарыым,
Саргаан баарлар ийи чидер, күжүр ынаам.

□

*Черлиг-оол
Куулар*

ТЕВЕ-ХАЯМ

Чиннеп чорааш
узун орук
шылаг-човаан
Хензиг када көрүптөр дээш,
чыда дүшкеш,
Олчаан көжүй берген ышкаш
элдепейлер.
Шименнедир халдын эрткен
санымда-ла,
Кертиктери эки чор деп
чытканзыг боор
Оргу баткан Чадаана ужу —
Теве-Хаям.
Кара-Даваа,
Хожукпанның,
Дизигирниң
Кадат хоюн
харап чыдар
эвес ирги?
Күжүр кертик
хүннүн-даа бол,
Хүннү манааш,
күскежикке
аштыргаштын,
Бяткаштын
кайыын көжүп
калган деп ол,
Ырак черден аалчылар
манаанзыг-дыр.
Ажыл-ижи
дүне-хүн чок
хайнып турар
Найыралчы
бичин суурум,
Теве-Хаям,
Көшкүп чораан
өгбелерим
чурту боорда,

Хөнезинде
 малын безин
 дөзээниң дээш,
Дендин хайым
 Хорезмге,
 Тегеранга,
Делиге
 сени черле
 орнаvas мен!

ДЕРЛИГ-ХАЯ

Алтай таңды чүрээңсйге
Шыгжап чыткан эртинези
Ашак кижн хаваанда дер
Сыстып келген ышкаш болган.

Дерлиг-Хая, Дерлиг-Хая,
Демдээн-биле ажыттындың,
Дерлиг-Хая, Дерлиг-Хая,
Демниг аалдың мөңгүн кудуу.

Чурттуң шыдал күжүн тудар
Шулу мөңгүн агымыңны
Үлетпүрнүн күчүзүңге
Үлей хуваар судал болдун.

Дерлиг-Хая, Дерлиг-Хая,
Демниг өгнүн баганазы.
Дерлиг-Хая, Дерлиг-Хая,
Демниг аалдың мөңгүн кудуу.

Аккан хемниң арыг алдын
Челээштелип чыдыр-ла бе.
Анай-карам турум чурту
Чечектелип чыдыр-ла бе.

Дерлиг-Хая, Дерлиг-Хая,
Дески чараш Төрээн черим.
Дерлиг-Хая, Дерлиг-Хая,
Демниг чуртум мөңгүн кудуу.

КОНГРЕССКЕ ҮНҮМ

Бөгүн тайбың дагларымда кадарчы мен
«Милитарисчи өзү кара планыңар
Билимбээже, бодуңарга өлүм-дүр!— деп,
Бөдүүн малчын конгресске кыйгы салдым.
Итальян Феллини-даа, Франсуа Диана-даа
Уйгу читкеш, хилеп чор бис дижир чорду.
Ие-Черде өлүм чепсээн диргеп турда,
Уунда-ла кым-даа канчап тайбың орап!
Мээң-даа бо дагларымны сактырымга,
Муңгак кара дүрзүйгүлээн ышкаш болур.
Мээзинде хойларым-на амыр-шөлээн
Буду-биле терең харны казып оыттаан,
Мен-не харын Феллини дег хөлзеп чор мен...
Багай удааш, дүжеп хонар дижир чүве,
Феллини бо бедик сында туруп алган
Бажын чайып скрипка ойнаан тур ийин.
Кандыг кончуг бедик кызыл хая барды,
Кандыг кончуг ыглап турар аялга боор!?.
Шуурган долган Бахтың чидиг хөгжүмүн ол
Шулбус ышкаш чаңгыландыр ойнап туру.

*Юрий
Кюнзегеш*

ЧОНУҢ АДАП, ЙӨРЭЭП ЧОР СЕН

В. Б. Сагаан-оолга

Кижн хөңнү көвей өңнүг,
Хире-хире элдеп-даа боор:
Аъкшый берген назыныңны
Алаактырып, астыктыргаш,
Алдан артты дедир артаан —
Аалында оран-дыр сен.

Эргенги хүн чайырлапкан
Эңгимелер бойлаас бажын
Мөңге чуруп алыксаанзыг,
Кыяр оътта мөңгүн шалың
Кыланайнып, сагыжыңга,
Мөндүерип көстүп келир.

Угбаларың кожамыктаар:
Чиик-адак кулунчактар
Чикти өрү дешкилешкеш,
Урук туткан опчокпайдан
Чинге хемнин шынаазынче
Чиргилчин бооп дескилей бээр.

Оолдар өөрүң арга кирер:
Хөөрүк, астың изин чураан
Ожук, шаңныг шеттер дөзү
Хөртүк харга каапкаш барган
Элээди шааң күзелдери —
Эликтер бооп огуржуп кээр.

Сыык сугда аңгыр, шилен,
Сыннар тепкен сыын, мыйгак,
Аалда мал, ойнаан өөрүң,
Аван, ачаң шырай арны
Алдан чылдың мурнунда дег
Ала-чайгаар чуруттунар.

Кулузуннуг хөлдөн ушкаш,
Кудай ченгээн куштар ышкаш —
Тооргу изи, чылгы шыыры,
Тоорук чемнээн кээрген, диин

Шүлүктерин чүгленипкен
Чүрээң ынчан билбейн чораан.

Хорум даштыг даглар эдээ
Хонажындан үнгөп үнгөш,
Алдан артты арта баскан,
Ажыл-ишчи адың алгаан,
Хоочун, буурул ирей кижн
Хоорай черде чурттап ор сен.

Үүле-херээң үрезинин
Чашкы шааңның сайларындан
Үүрмек алдын — эртине дег
Саарып, челбип, шүүревишаан,
Чонун биле Ада-чурттуң
Чоргаар адап, йөрээп чор сен.

ЧЫЛГЫЧЫ БИЛЕ ХОЙЖУ

Кежегези курлак четкен,
Төгөрүк ай карактарлыг,
Кежээки хүн шырайлыг кыс
Дөспөс чүрээм кыйбыннаткан.

Караңгыда душчуп келгөш,
Кааң хүндүс чугаалашкаш:
«Чүрөккөйүм оожургат!»— деп,
Чүгө сөглөй албас оол мен?

Алдан ала айылашкан
Алаак шыктан халдып үндүм.
Демги уруг хойлар дозуп,
Дөспөк черде ырлап чору:

— Чыраа, саяан чындыннаткан
Чылгычы оол кайда чор сен?
«Чындырымга ынак мен» дээр
Чылыг сөзүң манап чор мен.

Хайыралыг ынакшылды
Хартыга дег чалгыннангаш,
Каптагайны эргий ужаал —
Кады чурттап чоруй бараал!

Чүс чыл чурттаар салымымның
Сүлдези — кыс ырын дыңнааш,
Чүген, суглук шыңгыраан дег,
Чүрээм безин шимирт кынды.

Челер-оюм билген ышкаш,
Челин савап, тура дүштү.
Сериин салгын арным суйбап,
Сеткилимни оожургатты.

«Чүгүрүктүн маңы үнзүн,
Чүген дынын салывыт!»— деп,
Чүрээм харын дөскел чокка
Чүткүп, хөлзеп тиккилей-дир.

Молдурга
Салчак

НАЧЫН КҮЖҮМ—НАЙЫРАЛЫМ

Улуг, биче Төрээн чуртка ынакшылын
Улус, кижги бүрүзү-ле сөглөп чоруур...
Уктаар болза, биче Төрээн чуртум — Тыва,
Улуг аалым — бүгү Совет Эвилели!—
Кызыл, Москвам —
Кызыл тыным!

Ада-өгбе ызыгуурдан дылым — тыва,
Акы-дунма аразыңга чугаам — орус.
Оларымның ачызында оруум — ажык,
Ораннарның шуптузунда өөрүм — муңчок!—
Тыва, орус
Дылым — кежим!

Ровно дээштиң дайзын-биле хүрештерге
Бажын салган чуртташтарым уттундурбас:
Украинам, Танды-Тывам мөңгези дег,
Бандурамга, игилимге йөрээттирер!—
Улуг-Хемим,
Узун Днеприм!

КамАЗ, БАМ-да, Саяннарда тудугларга,
Кавказ, Памир — каяа-даа-ла чораанымда,

Ужуп үнген бичин уям — Тывам чолу
Улуг бүлөм намдарындан ангыланмас!—
Начын күжүм —
Найыралым!

□

Саая
Майнак

АЛДЫН УЯМ

Эмеген чаш кавайлыымда
Эриг баарлыг авамны-ла танаан боор мен.
Өгнүң иштин, оон дүндүүн
Өртемчей деп бодап чораан чадавас мен.

Эргин артап үнүп келгеш,
Хаяаланган чырык хүнге чылчырыктап,
Эрээн-шокар чечектерни,
Харлыг даглар, аккан хемни көргөн боор мен.

Өгден үнген орук-кокпам
Өннүктерге, школага чедип келген.
Караам чырып, номчуй бергеш,
Картадан чурууң көргеш, кайгап каан мен.

Чөөн чүгүң хүннеп орда,
Москвада караңгы дүн, удувушаан.
Сөңүн сунчур аймак чоннуг,
Бодап четпес, көрүп четпес делгем-дир сен.

Аазы-биле өстүрүп каан
Авыралдыг авам биле Төрээн чуртум —
Сеткил-чүрээм дамыр-ханы,
Чемгерикчи, хепкерикчи алдын уям.

□

Монгуш
Доржу

АК-БЕДИК

Бедик сыннар бедии-даа бол,
Менги харлар сиртинде чок.

Шугул шуурган дүржоктангаш,
Шуглак-энчээн дескештирбес.

Шиви, пөштүг эзимнерин
Шиник, каазын көөргөткензиг,
Чиргилчиннер эштип алган
Чикти куду чаржып бадар.

Киш-кулаа, көк-кат дээштин
Чигирзим дээр үнүштерин
Сыптарын ам хөндүрүпкен —
Чылыг чайның дүшкени бо.

Шала күскээр сеңээ келгеш,
Чалым баары кезек пөште
Эргим ачам тураскаалы —
Эрги одаа мени кый дээр.

Сыннар ажыр ужугуп кээр
Сыыннар үнүн дыңнап ора,
Амыргамны хынап көргөш,
Арай далаш иженир мен.

Боом чамыын үзеп ора,
Бодалдарга алзыптар мен.
— Чеже чылда туруп келген
Черим каазы — сыным боор сен?!

Археологтар, геологтар
Артын, иштин шинчип каапкан.
Чогум кандыг байлактарлыын
Чоорту тода билдине бээр.

Альпыларже көрүпкензиг,
Ак-Бедик, чоргаар тур сен.
Төөгүчүнүң дептеринге
Төөгүн кирер хүнү үнер.

Ынчан бистер база чаштар
Ыдык, чаагай сени адап,
Алдаржыдып, үнелээр бис.
Амдызында, менди-чаагай!

ЭЗИМНЕРНИҢ ЭЭЗИ

Эртен эрте омак-сергек тура халааш,
Эзимнерже хей-аът кирген басыптар мен.
Часкы шагны уткуп алгаш байырлаанзыг,
Чараш пөштер «мөнгүн хевин» солупкан боор.

Кышты таарыы үдеп кагган кээргеннер
Кыйгыржы каап, шырыш черде алгыржырлар.
Кашпал хемнер өткүт ырын ырлашкылаар,
Хаяларга чангылангаш, хөөн кирер.

Саргыл дыттар чуксуг чыды думчукка кээр,
Сайда терек мочургазын көөргеткилээр.
Аккыр хадын чулук тыртып шөлээн турар,
Аныяк кыс сагыжынга кире дүжер.

Өртемчейде эзимнер хөй, ынчалза-даа,
Өл-шык черни басып чорааш боданыр мен.
Өскен черим — өгбем чурту эзимнерим
Өөрүшкүм доюлдуруп, сорук киирер.

Аңчы чораан адам ашак одаглары
Ара өшпээн, хүлү чүгле артпаанзыг боор.
Аяс дүннүн сылдыстары болу берген
Ак-көк дээрден менче көрүп турганзыг боор.

Көккүр сула үңгүп турар хураганнар
Хөөмей-ырым чүгленкензиг ышкаш апаар —
Аккыр өөмчө бодамчалыг басыптар мен,
Аас-кежин мени бүрүн куспактаан боор.

ДАГДЫНЫКЧЫ

*Тыва АССР-ниң
алдарлыг чогаалчызы
Салим Сазыгович Сүрүң-оолга*

Алаш хемниң чалгыглары
Аьдым дууюн чүлгүдүлер.
Аныяк шаам эргилгензиг,
Аалымче чанып ор мен.

Болчаг шагын дугурушкан —
Бора хектер кыйгырышкан.

Борбак арыг — ындында эзим
Бодалдарым чүглэй берди.

Агаар, черни дөмей чылдыр
Ачылыг хүн менди эреп,
Херелдерин менче чажып,
Хептеримче синнигип чор.

Суглук, чүген кынгыраажын
Сугда балык дыннап, самнаан.
«Ооржак оглу, моорла!»— дээнзиг,
Ооруглар чиргилчиннээн.

Бөмбүрзектин бодун безин
Бөгүн, даарта эргип боор мен.
Аксым-кежиин сенде тудуш,
Алаш-хемим, ырла, чалгы.

Мен-даа база бажым дүгү
Мээм ышкаш агаргыже,
Салым-чаяан үрезинин
Салгакчымга дамчыдып бээйн.

Экер-оол
Кечил-оол

АМГЫ ТЫВАМ

Хайым терең Улуг-Хемде
Катерлер, теплоходтар
Чоннуң ижин кыла-кыла,
Солчуп-каржып эжиндирген.

Эзиминде — аны, кужу;
Ээреминде — балык-байлан.
Хову сыңмас тараазында
Комбайннар эштип чоруур.

Школалар, садиктерже
Уруг-дарыы хөглүг шуушкан.
Хамык малы чиилешкен,
Каткы, ыры динмиттелген.

Хоорай, суурлар санында-ла
Хондур чырыыр сайгылгаанныг,
Каалама оруктарда
Қараңнаткан чычааннарлыг.

Ак-көк дээрде самолёттар
Аргып-эргип ужуп турар...
Ада-өгбе бурун чурту
Амгы Тывам чуруу ол-дур.

ЧОДУРААНЫҢ СӨЗҮ

Чаңгыс өң хеп кетпес-даа мен,
Чазын оомну солуп аар мен:
Чараш ногаан болу бээр мен,
Салбак сырға кадап аар мен.

Аяс чылыг майда көөр сен,
Аккыр аржыыл шарып аар мен.
Қаш-ла хонук бүдээттингеш,
Хатка ону силгип бээр мен.

Чидиг ногаан дизиглерим —
Чинчилерим артып калыр.
Салбакталган чараштарым
Шала күскээр кара апаар.

Харын ынчан оларымны —
Қаттарымны харамнанмайн,
Қанчалза-даа дөгerezин
Хамык чонга хайырлаар мен.

□

*Николай
Куулар*

ТЫВА

Хөглүг кыстар кожаң ырын,
Хөөмейжиниң хоюг үнүн,
Дыңгылдайнын уян хөңнүн
Дыңнап ора боданыр мен;
Тывызык дег, бурун тыныш —
Тыва деп ат баажызы чүл?

Угувусту кайыын дилэйн:
Успа-Хөлдүң шынаазындан,
Улуг-Хемнин эринден бе?
Кедээр турар менги бөртүг
Хертеш сыннар кашпалындан,
Хемчик хемниң унундан бе?

Алызындан өгбелерим
Азтар, чиктер, дубо, тумат:
Турлаг, чевээн коптарзымза,
Дүржок, бужар дээрбечи деп,
Азаарганып карганмас бе,
Азы танып, төлүм дээр бе?

Азий диптин делгем хөрээ —
Карак четпес ховуларга
Алдар-чарлыг чеже төре
Каңмыыл ышкаш, хадый бержик.
Азарганчыг ынай чонум,
Канчап читпейн, артканың ол?

Сээн төөгүң — тывызык-тыр,
Чедир ытпаан бурун тоол-дур.
Амгы хүнүң — ужуушкун-дур,
Чеже чүс чыл тамызындан
Чече дээштин ушта шураан
Аъттыг арат чүткүлү-дүр.

Төнмес төөгүң мугур-сөөмү —
Дөргөн-не чыл буян-чолу
Төтпес улуг кежик шаңнаан
Акы-дунма аймак-чоннар
Алдар-чарлыг бүлезинде,
Аңгы диртпейн, хостуг чор мен.

Салымыңның эки-багай
Оруктарың дөгerezин
Топтап-шинчип, эргиксээр мен.
Чаагай өйде төрүттүнген
Оглуң көвей айтырыңга
Топтуг харың тө каап берем.

АЯЛГА

Черниц, дээрниц аразында
Челээштелген чада ышкаш,
Аялга сен, сеткил-сагыш
Аарын эмнээр чангыс таң сен.

Чүгле сен-не мөңгө аялга,
Чүрекерни чагырып ап,
Өргээ, чадыр... каяа-даа бол,
Өөрүшкүден ыгладыр сен.

Мунгаралдан сергедип ап,
Муңчулгадан уштуп аар сен.
Дидимнерге камгалал бооп,
Тирилелгеже үдеп каар сен.

Өртемчейниц кара дүнү
Өлүм безин сенээ дынмас.
Кезээ шагда ис чок читпейн,
Кезээң болуп, артар дээн мен.

Дываажандан артык эргим
Тывам аяс кудайынче
Дүндүүштелдир ужуп үнгөш,
Дүнгүрүн бооп, динмирээр мен.

*Игорь
Иргит*

АВАМ ЫНАК АҢГЫРЛАРЫ

Шак бо шөлде чангыс хады — ыдык ыяш,
Шапкан аъттың аксын тыртып, аяарлаңар.
Айдың дүне шатка, шөлге эдип орап
Авам ынак аңгырларын хоюспаңар.

Часты берген чажын өрүп, бажым чыттап,
Чассыдарга таалап, чыргап өзүп келдим.
Авам күжүр өпей ыры сагыжымга
Аңгыр куштуң үнү болуп артып калган.

Ажык ховаа тайбың чаагай тараа тарып,
Ажы-төлдүг, өглүг-баштыг ада болдум.
Каткы-хөглүг кыстарымны шөлгө эккеп,
Калган авам аңгырларын айтып бердим.

Кадыг ишке оолдарым кижизиттим.
Хаварыктыг адыштары херечи ол.
Алышкылар куспакташкаш, ырлажырга
Авам ынак аңгырлары сагындырар.

Шак бо шөлдүн кырын орта кажанда-даа
Чаа-чалбак кара ыжы диргелбезин!
Алгыг, делгем төрөөн черге айдың дүне
Авам ынак аңгырлары ырлап чорзун.

ЧАСКЫ ЧЕЧЭЭҢ ЧАСТЫП КЕЛ ЧОР

Күзелниң дег ынакшылды дилеп чорааш,
тывар мен деп, кордава-даа.
Хүмүш-алдын билзектерни шуткуп-сшилбээн
уран-шевер, дарган хол дег
Чаяакчы бол. Шынчы чараш ынакшылды
сеткилинге төрүдүп ал.
Частып үнген, күжү чыттыг, часкы чечек
салбаа ышкаш чалыы боор сен.

Бүдүргениң аас-кежиниң үнелиг эт
хээрээ дег — нарын деп бил:
Бүгүдеге мактаттынып, чарлаттынып,
чажыттарың сөглей бербе.
Ынакшылды делгеп, салып, садып болур
бараан-биле дөмейлеве:
Ындынналган ыры ышкаш сеткилинниң
эртинези — чуртталгаң-дыр.

Дүннер, хүннер, айлар, чылдар солушкулаан
үе эртип, кырып кээр сен.
Дүштериңге чуртталгаңның сөөлгү оруу
чуруттунуп, дүвүрээр сен.
Келбес чүве келген эвес — өлүм чоок дээш,
ынча дыка муңгарава.
Херелденген чырык шаанның ынакшылын
база катап сактып бода.

Кажанда-даа өңүн салбас, чемирилбес
кылаң демир — алдын ышкаш,
Хайыралдыг ынакшылың чалыы хевээр
сени кагбайн, чүрээң өөртүр.
Эргим эжин шак бо оран-делегейде
сени мурнай чок-даа болза,
Эргеледип, буурул бажың суйбай тудуп,
чыттаан дег боор.

Күзелин дег ынакшылды дилеп чорааш,
тывар мен деп кордава-даа.
Хүннүң-данның көржүп чоруур эжин нүүрүн
черле утпа.
Сагыжында кайда-чүде сенээ тааржыр
кижи бар деп аакталба.
Чаныңче көр. Шагда манаан, тоовааның часкы
чечээң салбаан чайып, частып кел чор.

Чүргүй-оол
Доржу

* * *

«Төрээн Тываң хөгжүүрүңге
Киржилгең чүл, сонуургат?»— деп,
Төрелдерим ойнай-сылдай
Хире-хире «шылгай» бээрлер.

Ындыг чугаа үнерге-ле
Ындазында шоодуксаар мен:
«Киржилге че? Чүү деп элдеп
Кижин хөөн чок коя сөзүл?!

Кадыг ишке күжүм чиртпейн
Кадым камнап чурттаай-ла мен.
Өскен чер дээш дүвүрээш чоор
Өске холдар ону чаарткай».

Ынчаар доскут бодап чораан
Ырма сынчыг чөгенчимни.
Бөгүн миннип, сагынгаш-ла
Мөгүдексеп арным кызар.

Чылдар шуушту. Шылгаттынып
Шынның оруун часпайн чор деп
Өргүн чонум өөреткен,
Өскөн чуртум мени деткээн.

Төрээн черим! Медерелим
Төрүттүнген «кавайы» сен.
Эң-не бедик бодалдарның
Эгезин сээ ужуктаан мен.

Сайзанап дег сайзыра-ла!
Чаарылганга үлүүм кирип,
Күжүм, соруум, күзелдерим
Хүннүң сеңээ бээр дээн мен.

*Зоя
Намзырай*

ДЕМНИГ ИШТИҢ БҮЛЕЗИНДЕ

Шуурган, оттан шүглүп үнген Төрээн чуртум —
Чуртталганың мөңгө чазы хүннеп туру.
Байлак үүже — нефть казып, демир каннап,
БАМ болгаш КАМазты-даа салчып тур бис.

Эрте-бурун Тыва черим аныяксаан
Эвилелдин хеймер кызы болу берген.
Хоор чонум демниг иштиң бүлезинде
Холу дынзыг, соруу бедик узанып тур.

Чаа хоорай Шагаан-Арыг, Саян ГЭС-тин
Чаагай тудуун Ленинге тураскааттывыс.
Хүрен-кызыл хаяларлыг тайгаларда
Хүлер аыттар аар чүьктүг шапкылашкан.

Чангыс не оолдары дег чалыы назын
Салым-чолун келир өйнү дарганнашкан.
Хостуг болгаш демниг иштиң бүлезинде
Коммунизм хаяа-чыры солаңгылаан.

ШАРЛАН

Арыг агаар тынып аар дээш
Алаак ишти базып кирдим.
Күдүйүпкен теректерниң
Чайгы ногаан бүрүлери

Сарыг өңге солуттунган,
Күскү салгын челбип турду.
Кедээзинде деспек черде
Келин кыс дег чараш шарлан

Хөнү сынын чазадактап,
Хөөлбекте көрүнчүктөлгөн.
Сылдырашкан бүрү даажы
Сымырашкан кыстар-даа дег,
Бойдустуң бо чараш каазы
Бодалымны доюлдурду.

*Василий
Монгуш*

БОДАН

Өөрээштиң хүлүмзүрөөн кижиге көргөш,
Өдүң чарлып, сири-кавы хорадаар сен.
Алдаг кылгаш, донгулда алган эжиң көргөш,
Амырааштын адыштарың часкаптар сен.

Каас хептиг улустарга кылың хайныр,
Қанчаптарың аайың тыппайн хинчээң көөр сен.
Шала чуггап хирлиг сугну хевиндиве
Саарыпса деп бүдүүзүңде кыжаныр сен.

Адааргавайың, кара сагыш сеткивейиң,
Анаа-ла уунда чурттап чорза кандыг чүвөл?
Бак сагыш баш эргилер дижир болгай,
Барза-барза сотка дүштүң, ону бодан.

КУРУГ КААПКАН

Қайгал-оолдуң чанып кээрин
Қадайы Ира манап орган.

Чажырбайн чугаалаарга
Шалың алыр хүнү турган.

Сес шак ашкан. Ашаа сураг.
Сестип, коргуп, дүвүрексеп,
Канчап барган кижн боор дээш,
Казапчадан харап турган.

Канчангаштын көөр дээрге,
Кайгал-оглу кудумчуда
Эрес сузу бады барган
Элегер эът базып орган.

— Халап чүве, кадай!— дээштнн
Харлыгыксап хөрээн суйбаан.—
Тенек оолдар таварышкаш,
Девидедип, ат кыл часты:

Алды кижн оруум доскаш:
«Акшаң дүрген эккел!»— деп бо.
Дезер бодааш, дедир халаан,
Дескештирбейн дораан четкен.

Кыжаныгнын херечизи
Хылыш бижээн көргүстүлөр.
Карманым үжөп тургаш,
Хамык акшам алгаш барды...

— Кандыг кончуг дайзыннар боор,
Харын тынныг үнген-дир сен.
Акшаны чоор, чигейлер аан,
Ажырбас он, чурттай бээр бис.

Ирнаны даартазында
Иргиттерге чеде бергеш:
— Чээрби хире рубльден
Чегдиргер — деп дилеп орган.

Өгнүң ээзи Өнермаазы
Өөрүшкүлүг сымыранган:
— Чээрби-даа бол, чеден-даа бол,
Чегдирер мен, акшам көвей.

Ашаам хөлчөк кажар кижн,
Акша черле муңзаар эвес.

Мөөрейлеп көзөр ойнааш,
Мөөң акша мөлчүп алган.

Кайгал-оглуң дүүн ооң-биле
Катчып алгаш, ойнаан диди.
Хөөкүйнүң карманын
Көпөй чокка кактаан диди...

КҮЗЕЛ

Магазинге садыгжылааш,
Барааннарга чилбим хайныр.
Болган-на чок бирээзин бо
Ботка халас аптар турдум.

Санажылга кылып көөрге,
Самчыгдалдыг бооп үндүм.
Ала шарым садып чыткаш,
Арай боорда төлөп үндүм.

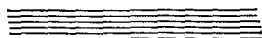
Хынакчылар белең четпес
Кыдыг суурже көже бергеш,
Садыгжылап кирип алгаш,
Сагыш амыр мөлчүп турза!..

ЧЫЛДАГААН

Арныңар чоп хапыгырыл?
Ары-даа шап турган ышкаш.
Ары кыжын турар эвес,
Арагазы «шапканы» ол-дур...

ЧАҢЧЫЛ

Чалгаа кижиге ажилдаанда
Шала кылгаш, ара кааптар.
Чазый кижиге чемненгенде
Шала дайнааш, сырыптар.

Каң-оол
Лопсан

ДӨЖҮ БИЛЕ МАСКА ЫРЫ

(Дарганның демдегелдери)

Ортумак школаны доозарының шылгалдалары тергини эки дужааттыңган. Ынчалза-даа шаннал медальга шала-ла четпейн бардым — машина чорудулгазынга дөрт апкан мен.

Бистиң клазывыс улуг эвес турган — чүгле тос кижги. Дээди өөредилге черинче мени канчап кирип аар ирги деп авам, ачамның ал-ла сагыжы ол. Школага бистиң чүрээвисти бир кижги долузу-биле хаара тудупкан турган. Ол — класс башкызы Морис Федорович Вайнберг. Морис Федорович — орус дыл болгаш литература башкызы кижги. Эки демдектер салырынга холу быжыг-даа болза, бодунуң чорудуп турар эртемин сагыш-сеткил хайныгып кээр, солун болгаш хандыкшылдыг эрттирип турганындан ооң кичээлдеринге чангыс-даа кижги багай албас турган. Чедиги класстан эгелеп-ле, ол бодунуң эртеминге бисти кайгамчык хандыкшытканының аайы боор он, доозукчуларның хөй нуруузу гуманитар угланышкынның дээди өөредилге черинге кирген. Мен база-ла университеттиң журналистика факультетинге кирер деп ыяк шийтпирлеп алган турдум.

Ынчалза-даа дадагалзалдар сагыш-сеткилди дүймедип, ара дозуп; канчалза экил, далашкан херек бар бе — амыдыралды кезек көрүп, биллип, ажыл-ишке чанчыгып, шериг хүлээлгени эрттиргеш, оон өөрөнзе чүл деп туруп берген. Ада-немниң талазындан хоругдалдар, чөптүг удурланышкыннар турза-даа, бодумнуң хуумдан үзе шийтпирлеттине бердим. Чаа-Хөл МТС-тиң директорунуң адынга дарганның өөреникчизи кылдыр хүлээп аар дугайында билдириешкин киридим.

Чүгө дарганнакай берген мен? Мээң кожам Ажы кырганнын-на салдары боор. Ол бичии сери иштинде дарганнаар черлиг чүве, чүген айы, бижек, тыва шоочалар кылыр. Аңаа дузалажып, хөрүүн базып берип пат болган мен. Өңүктөр бис: хөөрежир, шыдыраалаар, назы-харывыс ылгалы улуг-даа болза, чарылбас бис.

Дарга мээң билдиришишкимни номчааш, бажымдан будумга чедир шинчилей аарак көрдү он: арган балдырбээ-жик:

— Дарганнаар че? Демир чондурукчузу азы электрик болзунза? Эртем-билиглиг кижидир сен.

Ак хар-даа ашпайн, бажым чайып тур мен. Директор каттырыпкаш, билдиришишкимге адын салып бадылааш:

— Че, чоруул!— дей-дир.

Дааш-шимээнниг мастерскаяже кирип келдивис, угаарзыг, солярказыг чыт думчукту харлыктырып келди. Ында ажыл кидин-түлүк хайнып турар болду. Дээвиір адаанда көдүртүр кран ыңай-бээр демир-дээс дажаан, а адаанда рельстер кырында тергежиктерде — адырып каан тракторлар кезектери. Бүгү-ле чүве аай-дедир шаараңнаан, шимчээн, а мен дээрге директорнуң соондан сиртиңейнип, чандыр-соора базып, шошкуй аарак бар чор мен: кнжи кырынче демир-даа барып дүжер ийне, азы ток-даа соптар ийне деп сестирим аажок.

Дарганнаар цехте мырыңай кулак уюк. Чалынныг от хөрүкче чайнаан, дөжү кырында мыңгы кызыл демир шыйылаан, бир эр ону улуг маска-биле херлип улдаан, а өскези ол демирни кыскаш-биле аңдара-дүндере салган, ооң соонда дарган таптап турган демирин тырып каан хей күжү-биле ажылдаар күчүлүг маска адаанга салгаш, ийинде тепкиншти базыптарга, чүгле чер сиртилээр. Көрүп, магадап тур мен: аңаа-ла хевир чок демир чоорту аян кирип, кандыг-ла бир эдилел апар чыдыр.

Дарганнар-даа дүште чок, бисти-даа тооксавайн, чай кадында, таваар чугаалажып каап тур. Дарган соой берген демирни катап хөрүкче суптар аразында, мээң чанымга турган директор имней каапкан. Баартык кеткен шала аныяа бир-ле кнопкаларны баскылаптарга, чоорту шимээн чиде берди.

— Дарган болур мен дээш салдыкпас кижидир, өөреникчи кылдыр ап көрүңер.

Ийн кижиниң шала аныяа чазык хүлүмзүрээш (курзук болду):

— Ындыг-дыр, таныжаал, адым Илья, фамилиям Ново-

селов — дидир. Мээң холумну тутту — алгырыптар частым. Холунуң кадыг-быжыы бир-ле демир кыскаш-ла.

Девидээн уум-биле бодумну бакка-сокка ададым.

— Новоселов Леонид мен — деп, ийгизи ак-көк караан алараш кылгаш чугаалады. Арын-шырайы дөмей болурга, алышкылар-дыр деп билдим.

Ол хүн колдуунда чүве-даа кылдыртпадылар: көр, чаңчык. Ийи хүн иштинде улуг масканы шингээди келдим: азыгда тургузуп каан улуг төжекте соп, маска кагарынга шын турарын өөренип көрдүм. Оон каш хонукта демирни канчаар таптаарын, кески, кыскаштарны канчаар ажыглаарын өөреттилер. Оон соонда ылап ажыл эгелээн-не эвеспе: улуг маска-биле демирни тутсур сен, сөөлүндө-сөөлүндө карак карангылап, чүрек ушта халыыр чыгыы шапкыланып, балдыр сириңейип турар, а дарганның биче масказы сок-савайн, амыр-дыш чок кыңгыраар — хак-ла, хак, ам-даа күштүг! Хензиг чапсарлааш, тын алыр чадап турунда, дуьшке чедир ындыг. Бажынымга калгып келгеш, чыда тыртып аар мен. Авам бо-ла оттура бээр: «Тур, тур! Ажылыңдан озалдадын». Хүннүң-не ындыг.

Ажыл шагы төнерге-ле, таптыг солун ном номчуп, эш-өөр-биле мага хандыр хөөрежир деп бодап алыр мен. Бак чаяанныг кайда боор, база-ла могап-шылапканымдан удуй бергенимни эскербейн баар мен. Эртең туруп келгеш, эът-кештиң аарырын шыдажып эртип, сула шимчээшкиннер кылып, соок суг-биле шаптаттынып алгаш, ажылче халыптар мен. Мээң башкыларым шынгыы улус. Хөмүр белеткээр, от салыр, херекселдер чидидер — ажыл-ла хөй.

Ийи ай эрткенде, черле шору апарганымны билдим: улуг маска-даа чааш, шоолуг могап турбас-даа, кезжээлерде эштерим-биле бөмбүктээр-даа, кинолап-даа чоруп турар апардым.

Бир-ле эртең мээң шынгыы башкым Илья Новоселов мынча дидир:

— Дарган кижини маскачыдан эгелээр. Маска хап турунда, ам эр болган-дыр сен. Бергедеп турдун, билип турдум, ынчалза-даа ыттавадым. А мен он үш харлыымда-ла дөжү артынга турупкан кижини болбазык мен бе: дайын үези болгай. Ам демир таптап, соп өөренир сен.

Ол база-ла белең эвес эртем болду. Хөрүктен изиг дээрге халап чүве, арын-башты оя чип турар, а соп турар демирлер дең-дески, эки кызаан турар ужурлуг, оон соонда бирээзин кыскаш-биле быжыг туткаш соп-ла эгелээр сен. Чоорту кески, үттээш-даа кылыптар апардым.

Демирниң кысканын карак-биле көрүп тургаш, ооң температуразын билип алып. Ооң соонда ол изиг демирни канчаар кадырарын — сугга бе, машина үзүнге бе, азы шык элезинге бе, кандыг чүзүпге кадырарыл — деп чүвени тодарадыры дыка нарын болгаш берге эртем болду.

Мээң башкыларым дарганнарның улуг өг-бүлезинче мени шак-ла ынчаар чедип киирди. Бодум номнардан база немей өөренип турдум.

Кыжын шылгалда хүнү-даа келди. Комиссия мээң билимни, херек кырында ажылдарымны хынап көргөш, ийги разрядтың дарганы атты тывыскан. Ол душта бистиң Чаа-Хөл районунуң орнунга чаңгыс «Найырал» совхозун тургусту. Мен ынчан чээрби үш чыл бурунгаар МТМ-ге ийги дарган кылдыр ажылдап эгселедим. Дузалакчы кылдыр чаала шеригден келген Георгий Ряполов деп эрни берип кагдылар.

Ол хире үе дээрге, барык чартык кижин назыны-дыр, ындыг-даа бол тускай ажылдаан баштайгы хүнүмнү ам-даа утпаан мен. Бир дугаар меңээ чагыг эккелген кижин механизатор Бүрбү Монгуш чүве.

— Андазын тудазы херек, хевири бо-дур, кылып көрөм, чээн — дээш менче сунду.

Оларны моон мурнунда кылып турган мен. Ындыг-даа болза ам дээрезинде орта болбайн-дыр: бир кагарымга, үдү-даа каржы бээр, ону эдип чыдырымда, шавышкая-даа бээр. Адак сөөлүндө, болду ышкаш. Демгим:

— Ажырбас — дээш ап алгаш чоруй барды.

Баштайгы шалыңымны авамга чедире бээримге:

«Багай оглумну! Мооң дээрге ачанныындан үш катап хөй ышкажыл!» дээни ам-даа артып калган. Шынап-ла «кижин апарган» мен, МТМ-ниң хоочуннары мээң-биле күзелдиг менидележирлер де.

Дарганнаар черге таптыг-ла ийи чыл болуп чорааш, шеригже аъттаныпкан мен. Шеригге албан эрттирип турган үем дугайында чугаалап бээримге, мээң оглум ам пат кайгап:

— Таанда-ла инектер саап, хаван азырап, дарганнап турганың ол чүве бе — деп элдепсинип айтырар болгай.

Оозу-ла ындыг турган. Полктуң тыл даргазы майор Моноховка мээң хүрең-кызыл шырайым таарымчалы кончуг кылдыр көзүлдү ийик бе, чүге-ле ийик, мени ол бодунуң талазынче ээй көрүп, кезекке хамааржыр чээрби ийи боос инектерни азырап, малдаар кылдыр тайгаже инектерни сүрүп алгаш үн деп даалга берди. Ол кавы бистиң кезээ-

вистин моон сонгаар турлагжыыр чери бооп тур. Тыва кижил мал-маган көрбээн эвес, ындыг-даа болза оларны саар хамаанчок, кадарып-даа чорбаан мен.

Бичии казанакка чурттап турдум. Халазын көрүп эгеледим — ымыраа, маас, хүлчүк мал-маганны чангыс черге тургуспас, шаашкактааш тоо-быдара салып-ла бээр, шыр-гай, тайга-даскыл аразынга оларны бөлүп чадап, бодум эът-кежимни мөчөк-мөчөк кылдыр чиртип алган, дер-бузум шаанайнып, ыңай-бээр ужа-тура салып-ла тура хүнзээр болу бердим.

Ооң кадында улам чымыштыг үе келген: инектер төрүп эгелээн. Тыва ёзу-биле чаш бызааларны аазын эмзирип, бичиилеп ыдып бээр ужурлуг болгай, а мында херек көнгүс өске — бызааларны незинден чарып, аңгылап, эмискиктеп азыраар ужурга таварышкан мен. Саалдага өөренип чадап бир шаг болдум. Чоорту чувениң аянын тыва бердим. Хүн-нүң-не шупту инектерни үш катап саар. Оът-сиген сүүзүн кире берген: сүт-даа элбээн. Көнгүс бичии-даа олураар, дыш-таныр чай чок, чүгле дүне када эвээш үе иштинде могап-шылаан бот шала-була кыска дыш кирип алыр.

Ол үеде бистин кезээвис чайгы лагерин чанымда тейжигешке типкен. Бүгү-ле сагган сүдүмнү ракеталар кыварчаар чүүлүн хандыраар батареяның солдаттарынга тускай көрдүнген чижеглел езугаар берип турду.

Кезек көжүп келген сөөлүндө ажил-үүлөм улам көвүдээн — хаваннар база немешкен.

Үе ынчаар эртип-ле турган. Шериг хүлээлге эрттирилгезиниң чылдары. Бодум чергем оолдар ышкаш спортка аажок-ла хандыкшый берген мен. Янзы-бүрү хевирлерге бодумну шенеттиндим. Штанга-даа көдүрүп турар апарган мен. Ынчалза-даа мээң езулуг хандыкшылым хаак спорту апарды. Ийн чыл дарганнап дадыкканымның салдары-ла боор он, бодумдан мөге-шыырак, шимченгир, кашпагай оолдар турза-даа, шыдамык талазы-биле кымга-даа алыспас турдум. Эн-не дурту кыска, даштындан көөрге ырбаска кижил мен мен, ынчалза-даа полктун чыынды командазынын кежигүнү апарган мен. Ортузунда мөнгүн хаакчы силбип каан I деп санныг кызыл херек демдээ мээң гимнастеркам каастай берген...

Шеригден халашкаш кээримге, солдат эжим Николай Чажап-биле мени тараа ажаалдазынче чорудупкан. Ооң соонда катап-ла дарганнаар чер. Улуг дарган дужаалдыг

мен. Ийиги дарган, ийиги дузалакчы. Чай-кыйыг чок ажыл. Кыска чапсар үезинде мастерская ажылчыннары бо-ла биске чыгып кээр — сонуургап көөрлери ол. Шынап-ла, бистин мергежилвис солун. От дээрге кандыг-ла бир хуулгаазын, ол чараш, кижини бодунче чыыра тыртып, сагышты саймаарады бээр. Агарты кызыдып каан демир дүжүп бер-безин бодаар, ынчалза-даа бичини масканың кынгыраажын-га чагырткан улуг масканың согарынга шыдашпайн, тапталып, херек хевирже кирип бар чыдар.

Дарган кижини, бир эвес ол эки дарган болза, бодунун ажылынга чоок мергежилдерни база билер ужурлуг. Чес-биле ажылды, чайырлаарын ол билбес болза, демир чонар бистерни соп, дунзаалап ап шыдавас. Ама демирден чүве кылып билири база чугула. Каннап билбес дарганни канчаар боор. Электри-биле демир каннаарын билбес болза база талаар.

Бүгү талалыг мастер, хуулгаазын дарган Петр Шалимов болдур ийин. Эзир дег хаайлыг, арнын дүк бүргээн, каразымаар кижини чүве. Белинге чедир чанаштанып каапкаш, чүгле баартык кедип алгаш ажылдаарынга ынак. Ооң кылып каан эдилелдерин, херекселдерин чүү дээр боор! Чүгле завод таңмазы четпес. Ол мени аът дагалаарынга өөредип каан чүве.

Харым 23 апарган. Өөрөнмес болза, орайтаар дей берген. Дарганнаар черимни, ажыл-агыйымны, эдеришкен эш-өөрүмнү каапкаш, чоруй барып шыдавазымны билгеш, бот-өөредилге-биле эртем чедип алырын бодай бердим. Кайнаар кирери менээ мурнунда-ла билдингир — башкы институтунуң дыл болгаш литература факультеди. Күженишкинниг белеткелдин сөөлүндө, бирги шылгалданы — чогаадыгны дужаап алдым. Мындыг кончуг чымыштыг, изиг үеде хайга кире бээр боор деп кым билген боор — көк хүндүс озалондакка таварышкаш, буттуң дөңмээ сыйылганы-биле эмчи-же хенертен кире бердим. Кирер экзаменнерни база катап бир чыл болгаш дужаар эвес, ат болган кижини-дир мен — деп мунгарап, мунчулуп пат-ла болдум. Ынчалза-даа мөөн мындыг байдалга таварышканымның арга-жогун билгеш, өске шылгалдаларны эмчиге чыдырымда институттуң башкылары хүлээп алган. Өөрүнчүүн чүү дээр — бот-өөредилгелиг студентилерниң бөлүүнге санаттырдым.

Кезишкин, база катап кезишкин. Балыгны гипстеп каанының ужурунда үр үениң иштинде ажыл-агыйдан үндүм.

Каш ай эрткен соонда, гипсти ап каапкан, ыңдыг-даа

болза буттуң сыны шын эвес экирген болду. Мээң мурнумда база катап халалыг айтырыг тургустунуп келген — база катап кестиришикин, шыланчыг-даржыктыг орун, шимчеш дивес чыдышкын. А түннели та кандыг болур? Ажылымче дедир кээп шыдаар мен бе, азы дарганнаар ижим шуут соксаары ол бе? Бодумнуң салымымны база катап өскээр үзе шиитпирлээр ужурга таварыштым: холдарым бүдүн-дүр, кезишикин хелбериглиг-даа экирээн болза, чадыга берип болур-ла ыйнаан — дарганнаар ажылды уламчылаар.

Аныяк дузалакчыларлыг жылдаарынга ынак мен, олар кызымак, мөге-шыырак, сеткили чиик. Бир кезек үеде аскаңгырлап чорааш, оолдарга чүгле айтып бээринге өй турдум. Аныяктар бистиинге үргүлчү чыгыр, улуг маска-биле демир соп, дузалажырлар, ооң соонда оюн-тоглаа улажы бээр: он килограмм масканы кым хөй катап көдүрүптерил, азы бурунгу шагдан бээр-ле дарганнарның мергежилгезин кылырыл: кым ол масканы арыг «ошкаарыл», ол берге: эпчок болза эрин, диш чок артар сен. Азы азыгда салып каан турар, боттарывыстың кылып алган штангавысты көдүрер, азы эжикте быжыглап каан турникке тыртынар. Оон-даа өске күш, аваангыр чорук шенээр мергежилгелерни бодап аар бис. Бо-ла бүгү чүүлдерге, чангыс буттук халып тура, чедишикинниг киржип турдум: шеринге көргөн, өөренип алган чүүлдерим халас барбаан. Суурга аар атлетика бөлгүмүн база ажыттывыс. Аңаа электромонтер Владимир Саргов тренерлеп турду. Совхозка эки дирткен спортчулар бистиң аравыстан үндү — хаакчы Анчыкай Маады; боксер Сергей Чадамба, мөге алышкылар Сагаан-оолдар. А мен тура көдүрүп шыдавас бол, сандайга олуруп алгаш, бодумнуң дензимден бүдүн чартык катап аар штанганы хол бажынга көдүрүп үндүрүптер, чангыс холдап турникке каш удаа тыртыныптар, аскаңгырлап халып, баскетболдай бээр турдум. Ажылдын, тренировкаканың, институтка бот-өөредилгениң шак ынчаар бирикени мээң ынчаардагы бертик-безел байдалымны билдиртпейн турду, черле ынчаш ботка чөгенир чай-даа турбаан.

Башкы институтунун бот-өөредилгелиг чылдары — өөөредилге номнарындан карак-кызыл доктаадышкыннар, шээжилээшкыннер, чаа-чаа чүүлдерни шиңгээдип алыры. Белен эвес-даа бол, аас-кежиктиг үе. Эң-не үнелиг болгаш уттундурбас чылдар деп улустуң санаары-даа чөп. Эш-өөр-биле эп-найыралдын, каткы-хөглүг, хаая-даа бол, туруп кээр хараадалдарлыг, орай дүнеге чедир уйгу чок маргылдажыг-

бисти кочулаксап-даа турган ышкаш. Мен ынчан ооң оозунче сагыш салбайн барган мен. Виктор биле бис ийи демги чагыгны күүседип шыдавайн бардывыс. А Жильцовтуу тергийн эки деп үнелеткен. Чүгле элээн каш чылдар эрткенде, чазыымны билген мен. Баштайгы башкым дарганның өөрөткөн чүүлүн шингээдип албаан болдум: дарганнап, каңнап, сырыладырынга чүгле эвээш углеродтуг каң алзыр, а бедик легировкалыг канга ол болдунмас. Демги өзек дээрге езулуг каң турган-на болгай. Меңээ «эки сүме» берген Степан ону билир турган.

Совхозтуң кол инженерн Олег Иванович Галочкиннин: «Эрте дээре дүрген эмнедип ал, бут чок калзыңза канчаар сен!»— деп чугаазың бо-ла дыңнаар апарган мен. Бо дугайында бодум база-ла бодап турдум. Курган хоорайда Г. А. Илизаровтуң институтунга барып шинчидип чорааш, ээлчег ээлеп алган мен. Совхозтуң партия организациязы Курганның партия обкомунга дилег кииргениниң ужурунда мени аңаа чыда эмнедирн-биле кыйгыртыг чорудупкан болду.

Хол-бут кемдээшкининиң эмнээриниң чаа, мооң мурнунда турбаан чедишкениниң аргаларын ажылдап кылган Курган чурттуг эмчи Гавриил Абрамович Илизаровтуң институтунда чыдып алдым. Ол үеде безин ооң ат-алдары бүгү делегейге тарай берген турган, а элээн үе эрткенде, ол Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры база Ленинчи шаңналдың лауреады апарган. Ол институтка эмнедип чедип келген бир дугаар тыва кижн мен болдум.

Кемдээшкининиң уржуктарын эмнээр салбырда чыдып турар улус шупту инвалидтер болду. Кажан мен бодумнун ажылым дугайында чугаалап бээримге, элдепсинип, канчап бут кырынга ындыг берге ажылга ажылдап турган кижн боор сен — деп, сөөгү экирбээн меге чүстүң хала-човулаңын чугаалажып, пат-ла кайгай-дырлар. Ол тайылбырда ындыгла кижээ кайгамчыктыг чүве чок — Кызылдың арга-дуржулгалыг кезер эмчилери шала шын эвес-даа болза, будун тутчуп, шуут экирий берген дээн, мен аңаа бүзүрөп турган мен, а бут шуут бастынмас, аарыырга черле ындыг чүве ыйнаан деп бодап турган мен.

Бо эмнелге черн тускай ёзу-чурумнуг. Эмчи эргилдези эрткен соонда, идик-хевин кедип алгаш, сесерликке агаарлап, хадылыг аргага дыштанып, а бир эвес шыдаттынар болза, хоорай кирип кинолап, театрлап, концерттеп болур сен, чөпшээреп каан. Үргүлчү хөй шимчээшкин. Аарыг мө-

чүгө албадал херек, ынчаарга хан эргилдези экижиир, сөөк чадыгар.

Эртеһиң-не аарыг кижги бүрүзү сула шимчээшкиннер, суг-биле шаптаашкыннарны ыяап-ла кылыр. Кезишкин кылган хүнүнүн даартазында дораан аарыг кижги туруп, колдуктааштың дузазы-биле барып, боду балыгны шары-дып аары мында ховар эвес таварылга.

Манаа келгеннер бодунуң човуланьындан уштуруп, экирип чыргаарынын дугайында быжыг бүзүрелдиг. Ол бүзүрелди аарыг кижилерге Илизаров эмчинин чаа аргазы — аппарат берген. Ооң чогаатканы, практика кырынга боттандырганы, ады нарын-даа болза, боду кончуг бөдүүн аппарат болган. Тоолда ышкаш, илби-шиди, хуулгаазынын дузазы-биле экирип болур деп улустуң бүтүнмес күзели — мында херек кырында боттанып турар апарган.

Братск чурттуг Николай Пальшинни сактып ор мен. Ол озал-ондакка таварышкаш, янзы-бүрү эмнелгелерге чээрби алды кестиришкыннерни кылдырткан. Шупту түннел чок. Адактын сөөлүндө кээп будунуң сөөгү ирип, он сес сапиметр чолдак апарган, ооң кырынга база бир халап диргилип келген — чүрек багай ажылдап, суларап, харын-даа моорай бээр апарган. Илизаровтуң кезишкынине киирер талазы-биле дузалакчылары — ол кижини кезишкин угбас деп санап, ойталаашкын кылганнар. Ынчалза-даа Илизаров боду аарыг кижинин байдалын, ооң күзелин, тура-соруун билип, хынап көргөш, билинместедир эмнин дузазы чокка кезишкин кылган. Үүлө чогулчалыг болган. Николай Пальшин ол эмнээшкиннин соонда, хөй үе эртсе-даа, каң-кадык кижги болган, ооң-биле ынчан найыралдажы берген бис. Ол үеден эгелеп харылзаавыс үзүлбээн, чагаалажып чордувус, а эрткен чылыш ол мээң бажыңымга аалдап кээп чорду.

Мен экирип үнеримнин мурнуу чарында бистиг салбырга чыдып тургаш, база сегип үнгөн Валерий Брумель чорук аайы-биле бо институтка кээп чорду. Алдарлыг спортсмен, олимпий чемпиону кончуг бөдүүн болгаш чугаакыр ажык кижги болду.

Композитор Дмитрий Шостакович бо эмнелгеге оорган кестирип турган. Эмчиден кадык үнүп чоруп тура, ол беслек кылдыр рояль арттырып каан. Кежээлерде аарыг улустарның аразында хөгжүмчүлөр аңаа ойнап, концерт белеткеп турарлар.

Мээң будум чеди ай болгаш экирген, ындыг-даа болза мени эмнеп турар эмчим:

— Элекке чанма, будуң ам-даа бичии чолдак-тыр, ден-неп берээли — дээрге безин ынавайн, чанып келдим.

База-ла катап мээң ооргамны хөрүкте огтуң чалыны изидип эгелей берген. Езулуг чыргалды көре бердим. Аскак-даа бол, бут аарывас, бодум аар демирлерни көдүрүп, улус дузазы хереглес апарган мен.

Көдээде дарганның байдалы хоорайда эжининден оранчок кошкак дээрзи билдингир. Кызылдын бүдүрүлгелеринге бо-ла сонуургап чеде бээр мен, ында дээрге кезер, ээр, хептээр дээш чүүл-бүрү, хөй янзы станоктар бар. А бисте чаңгыс эки эдивис — дыгый агаар-биле ажылдаар улуг маска-выс. Шаандагы ындыг «өгбө»-биле шуут хилинчектенип турдуvus: чөрүү аът-биле дөмей, чадажып каар сен, а чамдыкта баскыышка чаңгыс дээрге, хары угда каш улай диңгиледиптер. Чогум-на харын ынчангаш Март-оолдун баштактанып турганы ол ыйнаан: «Ам безин чамдыкта кел-дирлей кааптар кижги болгай сен, бо эт сени ылап келдир кылып каар боор». Ам дээрге черле шору бис, чаа молотка бүгү дарганнарның маргылдаалыг мергежилни кылыптар бис: ажыдып каан серенги хааржаан бичии-даа үревейн, чаңгыс каккаш-ла хааптар.

Дарганның ажылында бир онзагай чүүл бар, ону билир кижилер ховар боор. Кандыг-даа канчакчы хары угда ийи электрод-биле хайындырып шыдавас, токарь станогунга ийи кезекти чондура бербес, а дарганда ындыг арга бар. Ол хөрүкке чаңгыс, ийи эвес, он шаа кезекти хары угда сук-каш, оларның кызаанын бодап, уурук-сууруктап ап, соп болур. Чаңгыстап кызыдарда үнер үе-биле хары угда изидериниң үезин деңней санап көрүнер даап, ынчангаш ниитизи-биле хөй үени камнап ап, планнарны ажыр күүседир, а ындыг болганда эки төлевирни ап болур ышкакжыл.

Мергежил бүрүзү кижиниң ниити байдалынга бир-ле исти арттырар деп билир мен. Чижээ, анаа-ла кылаштап чорааш, кандыг-бир демирни көрүп каанымда, ону каяа, канчаар ажыглап болурун бодай бээр мен. Азы бир-ле чүвени канчаар кылганын сонуургаар, ооң аргазын тывыксаар, соонда ажылынга ону ажыглаксаар сен.

Дарганның ажылын көргүзүп тургаш, чамдыкта ону харын-даа хөөредиптер болгулаар. Ында чүү-ле чок дээр: ийи метр чыгыгы узун, чудурук дег мөчөк шынганнарлыг дарган, кижги шыдажыр арга чок изиг, карак чылчырыктаар чаштанчылар, чаңнык дег дааш-шимээн. Шын харын, дарганнарда кайгамчык узун, улуг мөге кижилер бар-ла. Ынчалза-даа мун-муң дарганнар аразында ындыг начыннар

шоолуг хөй эвес. Мен он-он дарганнар, дузалакчылар-биле ажылдап келдим, оларның аразындан Сергей Моллин, Виктор Кривоножкин ийи-ле харын майык апарган овор-хевирге тааржыр турган боор. Ынчалза-даа даганы хөндүрө тыртып каар кижиге таварышпаан мен. Онзагай улуг күш ам херээ чок апарган (янзы-бүрү дузалал механизмнер көвүдээн), ынчалза-даа дарган күштүг боорга эки болбайн. А кол-ла чүве — шыдамыккайы, болен турбазы чугула.

А шимээн-дааш дээрге, аргалыг-ла болза, мырыңай турбаан болза эки чүүлдер-дир. Арыг агаар киир сордурар вентиляторувус мырыңай шыдажыр арга чок шыгырап, дагжап туруп берген. Хөөкүйнүң шаа келгеш ол. Эштерим-биле оон эрги хүлөр втулкаларын шарикоподшипниктер-биле солуп, эде кылып, тургузуп алдывыс. Капчаар силер, чаагайы, сагыш-сеткилге, нервиге дыш-даа апарган.

Оттуг чаштанчылар дугайында база-ла ынча деп болур. Эртениги база кежээки имиртинде хажызындан көрүп турар болза, чараш-ла харын: маска, дөжү кыңгырап ырлаар, дин дээр, чер сиринейнип турар, чүс-чүс чаштанчылар кызанайны чаштап турар. Ынчалза-даа демирге чаштанчылар көстүп кээр болза, ол багай демдек-тир, ол хөлүн эрттир кызып, харын-даа өрттенип эгелээни ол, оон брак үнүп болур. Оон аңгыда мага-бот, хеп-сын өрттенип болгай.

Мээн амыдыралымга улуг салдарны чедирген бир дарганны маңаа сактып көрейн. Бир-ле катап мастерскаяга бичежек мага-боттуг кырган базаып келди. Адын Өлчей Сат дээр, улус ону хүндүткел-биле Өлчей-Дарган деп турганын дыннаан мен. Биске ажылдап кирип алды он. Меңээ келгеш:

— Мени бо чүвеге (молотче айытты) ажылдаар кылдыр өөредип каап көрөм — дей-дир.

Мен ону улааш, бут баскыжын көргүзүп бердим.

— Кол-ла чүве — мону базаып өөренип алыры. Дынзыг базарга, кагышкын күштүг болур, оожум базарга — оожум.

Өлчей шенеп көрдү, бо удаада чүү-даа бүтпээни билдингир.

— Че, ындыг-дыр — дээш, холун чаңгып кагды. — Чоорту өөрени бээр мен, ажырбас.

Оон дагалар соп эгеледи. Көрүп турарымга, оон ажылдаар аргалары солун де. Хөрүкке хары угда хөй даганы суп аар болду. Бирээзин алгаш, таптап турда, оозу соой бээрге, дараазындаазын сегирип аар. Шуут чааскаан, эш хереглесес. Үттерни бөдүүн, сып чок үттээш-биле кылыр,

харын-даа оларны өттүр безин какпайн, черже октаптар мындыг. Ажылдавышаан, бүдүү хайгаарап-ла тур мен. Элээн каш даганы белен болдургаш, салып кагды. Турупканы илден, арнындан баткан дер оон чинге мойнун дамчыл, моюндуруунуң иштинче маңнажып кирип тур. Таакпылап, дыштанып алгаш, база-ла ажылдап кирипти. Соой берген дагаларның үттерин ам-на четче үттей шапкылап тур. Ол черле эптиг арга-дыр деп бүзүредим. Өлчей-Дарган ажылын доозупту. Бүдүү шак көрүп санап турган кижин мен, дузалакчым Садый-биле ол хире үе иштинде хөйүнү кылып четтигипкен болдувус.

Мен анаа чеде бергеш:

— Ажылдаарың солупун аа, даай!— дидим.

— Чаа, ындыг чүве-дир ийин — дээш, ол таакпыдан саргара берген диштерин көзүлдүр хүлүмзүрдү.— Силерниң бо соп турар чүвөлериңерни көр даан, улуун. Кадык шыырак, аныак эрлерге, силерге-ле таарышкан. Бичежек, ажылыңарын чүвөлериңи менээ берип турунар аа? А сен мээң чээним кижин болдур сен ийин, аваң аайы-биле аан.

Өлчей-Дарган-биле ынчаар найыралдажы берген мен. Черле ус кижин болду. Дузалакчы чок ажылдаар, молотту база өөренип апты, хүнде он аътка даганы кылыптар турду. А мен амга чедир ынчаны кылып шыдавас мен.

Өлчей дарганның мени өөрөткен азы оон көрүп алган чүвөлериңиң эңдерик. Идик дагалары, суглук, чүгөн, чулар айы, от кыскажы, илбек...

А оон соп, кадырып каан бичектерин чүү дээр боор — эът доораарга шымнып-ла турар. Чүведе чүве-ле бар, бир катап Калыга Маадыр-оол дага соп турумда, мынча дидир:

— Даганың үттерин кылырда, үттээшти ишти талазынче тудуп ал, үдү эки боор, ынчан аътты дагалаарга кадаг макпалчыктың эдинче кирбес, шын уунче кончуг таптыг үнүп кээр!

Дага биле дага дөмей дээш, соп октап-ла турарында эвес чүве бооп тур, эки билер улустуң чугаазы-биле алырга, дагалар чайгы болгаш кышкы, боттаң мунар болгаш чүк сөөртүр аътка, шынаа черге болгаш даглыг черге дага деп янзы-бүрү хевирлерге чарлыр чүве болуп тур.

Мал эмчизи Валерий Межекейниң чагыын күүседип тура, чеже-даа кызып-кылайып кылып бээримге, мээң ол кылган дагаларымда кандыг-бир четпестерин тып алгаш турар — чок-ла болза кержээ чинге азы узун, чок-ла болза үдү таарышпас. Улуг-Хем ол чарынының тулган дээн кырган дарганнарының соккан дериг-херекселдерин, аът-хөлге эки

таарыштырып бээрин карак-биле көрүп, холу-биле кылчып, пат өөренип алган кижини чүвс-дир. Биеэ шагда кончуг дарганнар чаңгыс изиткеш, аът дагазын соп октаптар деп чугаа бар. Шыңында, ынчаар шенеп көрбээн мен, ынчалза-даа эки белеткенип, шенеттенип алгаш, дер-херекселди аайлап алгаш, турупса, чүгө болдунмас деп, ындыг кончуг нарын херек деп бодавас-ла-дыр мен.

Бурун шагның кандыг-ла бир эдин — оттук-даа, бижек-даа дижик, көргөш, кайгап боданып олургулаар сен. Ус-шевер шагда-ла чок, эт амгы ээзинден оранчок улуг назылыг, ол аңаа адазындан азы кырган-ачазындан дамчып келген, эт ону кылган кижини дугайында сактыышкынны шыгжап чоруур. А оон чаражың, шеверин, эптиин! Кандыг алдын холдар ону соп, таптап, каңнап, шуткуп турган чүвө. Илчирбени көрбөс бө, мырыңай тудуштурган тиг чок, а кайы хире уран ээп, долгап каан-дыр. Чок, мен кажан-даа ынчаар кылып шыдавас боор мен. А ындыг хуулгаазын усшеверлерни бодум көргөн, дыңнаан-дыр мен. Чаа-Хөлгө Апа ашактың кылган бижектери сурагып турду. Үрбүнге чурттап чораан бир дарган чөвүрээ биле дойдан хеп кылып алгаш кайгамчык чараш дүрзүлөрнү шуткуп чораан дээр. А сен оларның ындыг уран-мергежилдин сонуургаваан, олардан өөренип албаан. Ам келгөш, чүглө халактаарың арткан.

Дегген ижинге дески мергежилдиг Николай Чебодаевти кайгаар-даа, аңаа адааргаар-даа турдум. Токарьлаар-даа, каңнакчылаар-даа херекти билер, кандыг-даа маркалыг машина, трактор, комбайннарны чорудар, электрик-даа мергежилдиг, слесарьлаар ажылга-даа чаяанныг. Кылган, туткан ажылы чайгаар-ла холга кыптыгып турар, ынчангаш ону кым-даа солуп шыдавас. Кады-ла денге ажылдап турар-дыр бис, а ындыг кончуг мергежилди ол кажан канчап чедип алганың деп кайгаар-дыр мен. Мындыг кайгамчык улустуң, машина-техниканың аразыңга ажылдап тургаш, мен чүгө ындыг улуг мергежилге, кылыңгыр-бүдүңгүр кылдыр өөрени бербээн кижини мен деп бодумну чемелексээр апарган мен.

Бис, дарганнар, кажан-даа анаа ажыл чок олура деп чүвени билбес бис. Көдээ ажыл-агыйның изиг-түлүк үелери өйлүг-өйлүг болур чүвө болганда, чамдыкта ажылдың кончуг чымыштыг үелери шеглиг алаары база-ла бар, ынчалза-даа бо таварылгаларда соң-даарта ыяап-ла хереглеттине бээр чүвөлөрнү баш бурунгаар «чайын шанааң белетке, кыжын тергең белетке» дээн ышкаш кылып аар бис.

Дөртен бир харлаптым, он чеди харлыг тургаш, бо бо-

заганы артадым. Кандыг эртемниг, мергежилгелиг кижилер чогул. А меңээ дарганнаары дээрге салымым-дыр, дөжү биле масканың ыры мээң хайыралыг ырым болган. Пединституттуң ийи факультетин доосканым-даа, кежээлерде Чаа-Хөл школазынга кичээлдер эрттирип турарым-даа ол ырымга аяннажып турар ышкаш. Шын-на харын. Хаан-үгер-боо шуткуп кагбаан сен, кара быт-даа дагалап шыдавас сен, ынчалза-даа сээң эвээш-биче үлүүң ниити херекте немежип чорууру — өөрүшкү эвес бе?!

*Хөвөңмей
Ойдан-оол*

КУР ЧЕРНИҢ ЧАЗЫ

1

Чедерниң карак четпес делгем-херин хову-шөлдерин, бичежек мээстеринде кезек-кезек куржаангы кара хаяларлыг улуг эвес эдеришкек куу-куу дагларны, хоор-сарыг хоорзуннарлыг тараа шөлдерин, сарыг-сиген чаптып үнген белдерин ужу-кыдыы көзүлбес хуулгаазын ак энчек ышкаш кылын хар ылым-чылым шуглааш чыдып алган.

Бир ай үнери билек, ол-дур бе, ам чоонган мен дээн ышкаш, соок дээрге чыккыгайнып-ла келген. Шаң-туман чер-дээрни бүргей алы берген. Дээрде чавыс, кышкы кыйгак хүн караа тода көзүлбес, куу туман, булуттар аразындан ооң чүгле бүлүргей ойбуну билдинер. Ыжыкталыр ыяш-даш, арга-арыг чок чадагай ажык хову болгаш, үргүлчү ажыннадыр чыварлап, өттүр хадып турар.

«Тинлелге» совхозтуң директорунга каш хонук бурунгаар ажылдап чедип келген сириеш мага-боттуг, шилгедек, узун дурт-сынныг, делгемзимээр эгиннерлиг, шөйбексимээр арын-шырайлыг, кижин ортузу чедип бар чыдар, ол хирезинде дыка аныяксыг көстүр Оюн Вадим Оранбалович Кур-Чер суурнуң база бир узун болур Механизаторлар кудумчузунуң бажындан куду алзы шала дүрген кылаштап бадып орган. Ооң кылажы черле ындыг: аваангыр, кашпагай болгаш дүрген. Чалыы назынның чылдары чоорту билдирбейн, соонда артып каап чоруур-даа болза, ооң спортсмен, күш-культуржу мөзүзү, аажы-чаңы ол-ла хевээр арткан. Ынчангаш ол бодунуң үези чамдык кижилер дег сөөртүнчек, элегер-даа эвес.

Вадим Оранбалович кудумчунуң бажындан тура кул-бурту кылаштап бадып ора, ол-бо талаларында тургулаан бажыңнарже кайгап, көрүп каап чораан. Чер чаа-ла бүлүртүң-балыртың чырып орат. Директор иштинде будүү санап бадып оратга, ол кудумчуда ээн, хос, энгейип туруп калпылаан бажыңнар-ла хөй болгулаан, кудумчунуң ортаа үези безин четлейн чорааш, беш ындыг бажыңның чанындан эрткен. Караңгы нмирде ол бажыңнарның хевири безин коргунчуг көзүлгүлээн. Оларда амыдырал деп чүвениң сүнези-даа чок, сонгалары ангагар хос, ойбак кара-кара, сактырга, элеп-түрөп-ле калдывыс дээн ышкаш, энгегер кара апаргылаан тургулаар.

Шынында Кур-Чер суурда бажың, кудумчу бүрүзү тускай намдарлыг база төөгүлүг. Директор аңаа кашты хайныктыр бодаан. Бо суурга Механизаторлар кудумчузу куруккан болгаш кур черлерни ажыглап, шиггээдип эгелээриниң хайныышкынныг үезинде тургустунган. Ынчан Чедерниң делгем-херии хову-шөлдеринге кедергей-даа чаагай тараа өзүп үнүп турган. Ол чаагай дүжүттүң хуу-салымын шийтирлеп турган эрес-кежээ механизаторлар бо бажыңнарга чурттап турганнар-ла болгай. Ам оларның кайнаар көже бергеннери ол? Бажыңнар чүге ээн артканнары ол? Оларга чурттаар кижилер чок болганы ол бе? Мында ужурла бар, директор элээн хандыр боданган. Суурнуң кудумчу бүрүзүнде ээн, хос бажыңнар бар.

Чедерниң кур черлеринге «ытка чүдүрүме» чаагай тараа чалгып өзүп турда, Кур-Чер суурга кижини бүрүзү кээп чурттаксаар турган. Ам бо суурдан кижилер харын көжүп чоруп турар апарган, аныяк өскенни безин баг быжыы-биле тудуп турда-ла, алдырбайн арлы бергилээр. Чүл ол? Чылдагааны чүдел?

Директор ону база эки билир. Үе-шагның бурунгаар шапкын хөгжүлдеси ындыг. Қым-даа культурулуг ёзу-биле чурттаксаар, ынчангаш хоорайже дывыржыыр. Ол база шын. Ылап дээн чырык, чылыг, чүден хөглүг театр, клувуң хоорайда болгай. Сайзырангай хоорай черде кижини сеткилсагыжын хайныктырып, өөртүп келир чүвелер-ле хөй. Ылаңгыя аныяктар аңаа хостуг үе-шагында дыштанылга кежээлерин каяа-даа барып, күзээни-биле өөрүшкүлүг эрттирип ап болур.

А Кур-Чер суурда байдал кандыгыл? Ону амдызында хоорайның байдалы-биле канчап деңнээрил, аңаа четпезиле аргажок. Ынчалза-даа культурулуг чаагай байдалды кижилер боттары тургузуп алыр. Суурда Культура бажыңын

ийи-үш чыл бурунгаар ажыглалга кириген. Ылап ажыглап билир, ажылдадыр чүве болза, анаа кижилер канчаар-даа дыштанып, ойнап-хөглеп ап болур культураның амгы үеде улуг өргээзи. Ында хөй муң янзы-бүрү номнарлыг чырык, чылыг библиотека база бар.

Чүгле клубка база библиотекага бодунуң ажылын эки билир, күзел-чүткүлүнүң база талантызының оду-биле хөй-нү хайныктырыптар аныяк кижилерни хаара тудары чугула. Амдызында Культура бажынының ажылы шоолуг эвес. Чамдыкта улус чүгле кино көөрү-биле өйлежир. Ол эки бе ыңчаш?

Көдээ Советтин күүскомуун, комсомол комитетинин база совхозта бүгү аныяктарның культура одааның ажылыңче ханылап кирер, ону холга алыр үези черле келбээн деп бе?

Кудумчуларда бажыңнар чанында штaketник кажааларны эге бажында ылап шевергин кылган турган. Ам чамдык бажыңнар чанында ол кажаалар буступ, үрелип калгылаан. Бажыңнар дужунда тарымал ыяштар барык ховар көстүр. Суг айтыры бо черге берге-ле харын. Ынчалза-даа кижигүзээр болза, ону база ажып эртип болур.

Вадим Оранбалович шак мынчаар хөй-ле чүвени хайныктыр бодап, кылаштап орган. Эртеңги соок мырыңай чыккылаар, ховуну куду алзы каккан чывар оон чаактарын ажыңнадыр суйбап турган. Ол доора кудумчуже ээр азыг черде бир улуг бажың чанынга кылаштап келген. Кудумчуда бажың чанында бир чүэк машиназы турган. Машинаның моторунуң адаанда калбак демир тазта салган от шуут чайыңнаар, а машинаның соон-мурнун ыш, бус дуй алы берген.

Бензин, маслога өңүн алзыпкан хөй кежи эрги хөректээштиг, бөргүнүн халбаңнарын дуй багланыпкан, бызааны дег улуг ала карактарлыг, мадар думчуктуг, кылын эриннерлиг, чолдак кара эр машиназын бир долгандыр шошкааш-ла:

— Мотор-мотор, дүрген-дүрген!.. Мотор-мотор, шу-шу!.. Хөдел-хөдел, че-че, шу-шу!..— деп чугааланып, дүне кургандып четтикпээн хевирлиг доң кидис идиктерин черге токкуладыр тепсенип каап турган.

Бажыңынче ыяш ку jacketтап кирип чыткан негей алгы тоннуг ашак кижиниң кирер эжик аксында чада кырындан көргүрээш үнү-биле демги чолтаачы оолче хыйланганы дыңналган:

— Чүү адам амытан сен, Метька!.. От кыпсыр дээн хайыраан кургаг ыяжымны аппарып ужудуптарың ол бе? Доңуп калган көк демирни сен хөөкүй кайын эргизип шыдаар сен...

— Анчыынны ай!.. Сээң ыяжынны чоор мен...— деп, чолдак чолаачы эр хөрөктөнгөн, оон база бир чүвени алгырып үндүрөр деп чыткаш, артындан кылаштап келген Вадим Оранбаловични көрүп кааш, шак дүшкөн.

— Экии, дуңмам!

— Эк-э-э...— дээш, чолаачы эр ооң арнынче кайгаан.

— Машинаң доңуп калган-дыр аа?

— Ындыг-ла чүве-дир.

— Кежээ келгеш, ону гаражка аппарып тургузуп каар чүвенин көрөм, оон башка мынчаар хилинчектенмес ийик сен.

Чолаачы эр ооң арнынче топтап көрүп турган кижини ылап-ла танывас, ону кажан-даа көрбээни аргажок болган.

— Меңээ сагыш човаваңар.

— Ажылдап турар машинаңны черле бажының чанынга хондурар киж и сен бе, дуңмам?

— Чылыгда даштыгаа хонарга ажырбас-ла чүве. Ядраан, дүүн чалгаарааш, гараж четпейи бардым ийин.

— Мен бо совхозтуң директору Оюн Вадим Оранбалович деп киж и мен. Сээң адынны кым дээрил аан?

Чер кыры чырып келген. Ынчангаш чолдак чолаачы эр «директор» деп сөс дыңнай тыртып кааш, шала чоргаар турган боду чавызаш кырган. Ол мурнунда турган узун кижини бажындан тура кайгааш, буттарынга чедиргеш:

— Мени Петр Куулар азы анаа-ла Пестя дээр ийин, дарга. Паспортуңда Куулар Петр Сырбыкович дээн чүве.

— Кончуг эки-дир, ам ылап таныжып алдывыс, Петр Сырбыкович. Мооң-биле эң сөөлү болзун шийме, моон соңгаар кажан-даа бажының чанынга машина хондурбас силер. Күрүненин өнчү-хөрөнгизин ынчап болбас.

— Дуу ол өске улустар база машиналарын бажыңнарының чанынга хондуруп ап турар ышкажыл, дарга.

— Кымнар ирги ол?

— Эзир-оол. Кара-оол, Андрей, Болат-оол суглар аан. Олары канчаар силер?..

— Шупту чолаачыларга негелде чаңгыс болур ужурлуг, ындыг-дыр че — дээш, директор эргилгеш, кылаштап чорупкан.

— А силер биске үр ажилдаар силер бе, Вадим Оранбалович?— деп, Петр Куулар ооң соондан алгырган.

Вадим Оранбалович дедир хая көрнүп келгеш, олче баштай хүлүмзүрөөн, ооң соонда шиитпирлиг чугаалаан:

— Ийе, силерниң-биле үр ажилдаар мен. А чүге ынчаар айтырарың ол ынчаш?

Петр Куулар баштай ийн экин кыскаң, ооң соонда ойнай-сылдай мынча дээн:

— Директор ызыртынмастай берген совхоз-ла болгай, дарга. Бир-ле дарга келир, ол от-көс дег-ле эгелээр, оон бичини болгаш-ла чоруй баар. Ажылын кызыдыр-ла угбайн баар чорду.

— А бир эвес берге апаар болза, силер менээ дузалажыр силер — дээш, ол ам-на кылаштап чорупкан. Чүге-ле ийик «азаның бичези кончуг» деп бодал оон сагыжыңга кире дүшкен.

Чолаачы Петр Куулар ооң барааны көзүлбейн баргыже чедир соондан көрүп турган. «Аксың-сөзүң эки-ле эр-дир сен. Че, харын, сени таптыг көргөй бис аан. Кадыг ыяшче каккан эрги дадарык кадаг ышкаш, ша-даа четпейн мыйыжа бердиң халак! Ажылы кадыг-ла адак чер болдур ийин!..» деп, ол бодангылаан.

Вадим Оранбалович конторага кылаштап келгеш, ажилдаар кабинетинде столунун артынга олуруп алгаш, холунун шагынче көргөн. Эртегиниң 8 шак чедип бар чыдар. Ол хирезинде специалистерден кым-даа сураг.

Ол тура халааш, дужунда сонганың бичин көзенээн ажыдып, өрээл иштин агаарлаткан. Дээвириңде, дөрт ханазында таакпы чыды пат синип калган өрээл-дир ийин. Директорлап ажилдап эгелээн баштайгы хүнүнде ол мырыңай кайгап калган. Аңаа келген кижи бүрүзү олче папирос сунар, кандыг-даа айтырыг чокка бургурадыр таакпылааш, олуруп алыр. Тос-он шак чедип чорда, өрээл иштин таакпы ыжы дола берген турар, ооң кырынга мон кара балды-даа салып каар болза ууптар.

Улусту чеже сагындырар база чемелээр боор, ол чинге даванныг картоп саазыңга «Таакпылап болбас!» деп кара тушь-биле парлап бижип алгаш, ону столунун кырынга салып алган. Аңаа кым-на келгеш, папирозун уштуп эгелей бээр-дир, ооң мурнунче бижиктиг картонун ыт чок идип каар.

Вадим Оранбалович ажилдаар столунун артынга база катап олура тыртып алгаш, боданып көргүлээн. Кылыр ажил дээрге башка сынмас чүве-дир ийин. Ол хензиг када

партия обкомунуң бюрозунга ону «Тиилелге» совхозтун директорунга томуйлап турганын-даа сактып келген. Бюро кежигүннери аңаа ажыктыг, угаанныг хөй сүмелерни берген. Ылангыя партия обкомунуң бир дугаар секретары аңаа дорту-биле мынча дээн: «Эш Оюн, кижилер-биле ажылды, чон ортузунга кижизидилге ажылынын бүгү хевирин шынгыы күштелдирип көрүңер...»

Кижилер-биле ажыл!.. Кижилерниң медреселдиг, хары-салгалыг чоруун бедидеринче угланган кижизидилге айтырыгы бирги чергесе туруп турар.

Эртенгиниң 8 шак элээн эрте дүжүп чорда, директорнун кабинетинге совхозтун тускай эртемниглерни, ортумак звонунуң удуртукчу ажылдакчылары арай деп-ле сонуг-мурнуг чыгып келгеннер.

Вадим Оранбалович оларнын арыннарын эргилдир топтап көрүп ора, чүвениң шынын чугаалаан:

— Бурунгу хүн-не ыяк дугурушкан болгай бис, эштер. Эртенниң-не маңаа 7 шак 30 минута турда шупту чыгып келир. Кым-даа озалдавас. Ам шак каш апарган-дыр? Сагылга-чурумывус мындыг кошкак болур чүве болза, ажыл-херек-даа бүдүрүп шыдавас бис. Мээн-даа бо стол артынга дириг көжээ болуп, кожая берген орган ажыым бар бе? Кылыр иштиң деги херек, эштер... Моон сонгаар мен-даа озалдай бээр болзумза, тайылбырымны дораан алыңар. Кандыгыл, эштер, бо талазы-биле айтырыгыг кижиге бар бе?

Олурганнарда кым-даа ак хар ашпаан, олар арыннарынче удур-дедир көрүшкеннер.

— Кым чүнү-даа ыттаваaska берге-дир аа, эштер?— деп, Вадим Оранбалович чугаалаан.— Силерни мээн-биле чөпшээрэжиң азы удурланып орап деп билер мен бе?

Олурганнар шимээргей хона берген. Ооң соонда мындыг чугаалар дыңналган:

— 7 шак 30 дээрге арай эрте эвес ирги бе?

— Эртен изиг чем чивейи, бээр халып орарга, база чиктиг чүве-дир ийин.

— Маңаа эрте чедип-даа келирге, ажык чок-тур, өөнге сагыш амыр эъттеп, шайлап орап улустарны манаар апаар ышкажыл?

— Школаже баар уруг-дарыг база бар апаар чүве-дир ийин.

Вадим Оранбалович ол чугааларнын ужур-утказын чөптүг кылдыр билген. Ол дээрге кижилерниң ажыл-амыдыралынга дорт хамаарышкан айтырыглар. Кижиге бодады деп

мерген база дүрген чүве бар эвес. Ол хензиг када-ла хамыкты хайныктыр бодай каапкан.

Чоокку үеде механизаторлар бажынын ыяап тудуп тургузар. Ону автопарк биле машина-трактор септээр мастерскаяның чанынга тудар. Совхозтуң төп шаңы, ол ышкаш сүт-бараан фермазы база оон ырак эвес болгай, барык кожа турар деп чугаалап болур. Механизаторлар бажыңынга экономиктиг билиг школазын ажыдар. Аңаа совхозтуң ажыл-агыйының тус-тус адырларының аайы-биле специалистери, ортумак звенонун удуртукчу ажылдакчылары өөренир. Ол-ла бажыңга механизаторлар курузун ажыдар. Суурда ажыл чок кылаштажып турар сес класс, ортумак школа дооскан оолдар болгаш кыстарны олче хаара тудар. Чолаачылар курузун ыяап организаастаар. Совхозка оон бодунун кадрлары херек. Аныяк кижилерни каш янзы ажыл-ишчи мергежилдерге кызып өөредип алыры чугула. Совхозта өзүп орар бөгүнгү аныяктар — ооң келир үедеги езулуг ээлери ол ышказыл.

Эртенги ажыл хуваалдазынга бүгү специалистер ыяап киржир. Совхоз тараа тарыыр база хой малды азырап өстүрер угланыышкынныг. Кол адырлар ол, ынчалза-даа тараа, саваң база сиген бар болганда, бода малды улам өстүрер, ооң уксаазын экижидер, продуктулуг чоруун бедидер, чылгы малды өстүрер. Хаваннарны база азыраар.

Механизаторларга ыяап чолаачыларга чемненир тускай столоваяны ажыдар. Эртенги ажыл хуваалдазынын соонда, кадыг, чымыштыг ажылче кирер кижилер амданныг чаагай, изиг аыш-чемни ижиң-чип алыр.

Амдыызында бо бүгү директорнун ыяап болдурар дээн изиг күзел-чүткүлү. А чон ону ынчаар кылып шыдаар. Ол бүгү бөгүн азы даарта эвес-даа болза, чоорту бүде бээр, ону чүгле ынчаар организаастап башкараар херек. Үениң, амыдыралдың хүнү-биле тургузуп келген чугула мындыг айтырыглары кажан-даа сонгаарлаттынмас.

— Силерниң ам чаа чугаалаан чүүлдеринерни партком, көдээ Совет, ажылчын комитединиң даргалары-биле сайгарып, сүмележиң көөр бис, эштер — дээш, олурганнарны база катап эргилдир көрген. Мен дарга-бошкалар, специалистер, ажылчын — кым-даа болза чүгле онаашкан ажылыңга ак сеткилдиг, харысалгалыг болурун негеп тур мен.

— Кижилерниң бот-харысалгазын бедидери черле чугула-дыр.

— Кижини бүрүзүңге негелдени күштелдирер херек — дээн үннер дыңналгылаан.

— Эртенги ажыл хуваалдазын 7 шакта-даа эгелезе черле ажырбас боор деп бодаар мен — дээш, директор дужунда орган ажылчын комитединин даргазынын арнынче көргөн.— Көдээ чернин кижилери эртежи-ле болза эки боор.

— Ындыг харын, дарга — деп, чоокта чаа-ла комсомол ажылдакчызы чораан партком секретары кырлагар арыншырайлыг, шилгедек, ортумак дурт-сыннынг аныяк кижидиректорну деткип, дынзыы хөлчок чугаалап үнгөн.— Ажыл-херек дугайын эртежик чугаалажып каапкаш, сарыг хүннү бадыр чеже-даа ажылды кылып кааптас чүве бе. Эртежи кижидиректор эзер, чүгенниг аътка таваржыр деп үлегер чугаада утка-ла бар болгай аан, эштер.

— Сүмележип көрөөлиңер харын, Вадим Оранбалович — деп, ажылчын комитединин даргазы улуг-чаагай кара кижидиректор башкылап чораан аажы-чаңы-биле өөреникчилерге чүве тайылбырлаан чүве дег оожум чугаалаан.— Эки херекти эгелээр дээн соонда, күзел-чүткүл, чугаа-домак-даа чаңгыс аай болур ужурлуг

Бо удаада эртенги ажыл хуваалдазынын үезинде специалистер, бригадирлер-биле чугаа шиитпирлиг, изиг-изиг болуп эрткен. Совхозтуң специалистери Вадим Оранбалович ажыл дээнде шынгыы негелделиг, улуг-биче-даа ажыл-херекти багай эвес башкарып билир кижидиректор деп билгеннер.

Баштай Вадим Оранбаловичини көргөш, «чаа келген директорлар черле ындыг, хөлчок изиг болур чүве-ле болгай, оон соонда кызыткан изиг демир дег чоорту-ла сооп каар» деп бодап турган ийи-чаңгыс кижилернин доскут сеткилинден чүү-даа артпаан, Вадим Оранбалович буганың ийи мыйызындан ылап сегирип алган ышкаш болган. Оон кижизиг, чаңгыс сөстүг, негелделиг ажыл-ишчи мөзү-шынары ындыг күштүг болган.

Эртенги ажыл хуваалдазынга келген специалистер бөгүн боттарынга кажангызындан-даа артык бүзүрелдиг апарган база бир чаа ажыл хүнүнче омак-хөглүг, өөрүшкүлүг үнгөннер.

Директорнун кабинеди хос арткан. Вадим Оранбалович үнгөш, контораның ийиги каадында коридорнун бажынга келген. Оон тура дүшкөш, мурнунче көрө берген. Даады-ла хөвөнниг хөрөктээштерлиг, бөрттеринин халбаңнарын-даа көдүрбейн, харын-даа оларын хавактарынын кирбиктерин безин көзүлбес кылдыр хавыктай куду алзы дуй тырткылап алган беш оол дыкпыш чавыс кажаада киир сывырып каан молдургажыктар ышкаш аразында аай-дедир иткилешкен, каттыржып хөлзээн турганнар. Шала кежээлексеп

турган узун ак оол директорну көре тыртып кааш, ажытталырын оралдажып, булунда өөрүнүн артынче чүткүп кирген.

Директор оларга хүлүмзүрүй аарак кылаштап чеде бергеш:

— Экии, оолдар!.. Кончуг эрлерни аарай, чүнү канчап тур силер мон?— деп сонуургап айтырган.

— Экии...

— Экэ-э-э!— дээн соңнуг-мурнуг үннер дыңналган. Оон ынай кым-даа аас ашпаан.

— Чүнү канчап тур силер ынчаш, оолдар?..

Чолдак сарыг оол аксында пактап алган ховар дээн эртинези уштуруп кээп дүжериңден корткап чүве дег арай деп-ле:

— Чок, анаа тур-ла бис, дарга — деп чугаалап чорда, өске өөрү анаа улажы берген:

— Соок боорга, чыннып ап тур бис.

— Хоорай кирер машинага таваржы бээр ирги бис бе дээш тур бис.

— Ажылдавайн турар улус силер бе, оолдар?— дээш, Вадим Оранбалович оолдарның арыннарынче топтап көрген.

Оолдарның база катап үнү читкен. Олар ам харын халыптай тыртып алган бөрттерин соңнуг-мурнуг уштуп эгелээн.

Демги узун ак оол өөрүнүн аразындан үндүр кылаштааш, арлып чоруур деп бар чыткан.

— Адырам, дунмам, сээң адың кым ийик, бээр келем.

Узун ак оол тура дүшкеш, хая көрүп чорда, турган оолдарның бирээзи:

— Калдар-оол-дур, дарга — дээн.

— Шултунар мээң кабинетимге кире кааптынарам, бичи чугаалажып көрээлицер аа — дээш, директор дедир кылаштапкан.

Оолдар бөкперлежи хона бергеш, аразында хүлүрешкен, сезингеннери ол ийикпе, бот-боттарының быгыннарынче-даа иткилешкеннер.

Директор кабинетин ажып кирерге, демги оолдар ооң соондан өрөөлчө шууштур киргеннер. Өөрүн баштай кирген узун ак оол эргинни артай баскаш, эжик кастыынга кыстына берген. Ооң соондан кирген өөрү эжик аксында-ла бөкперлежи берген.

Директор оларже чазык-чаагай хүлүмзүрүп көргөш, чугаалаан:

— Ха-а!.. Ана ат улус-тур силер але, оолдар?.. Эжик аксынга тырлып туруп алырга кайын боор, бо сандайларже бээр эргип олурунар.

Оолдар ырак азыгда сандайларже дап бергилээн.

— Чок-чок, оолдар... Мээң чанымче олуруп алынар даан, силерни үзүптер мыйызым чок-ла кижн болгай мен — деп, директор баштактапган.— Силерни үр тутпас мен, оолдар.

Оолдар ам-на дидимненип, совхоз директорунуң чоогунда хана баарында сандайларга олура дүшкүлээннер.

— Ажылдап турар силер бе, оолдар?— дээш, директор оларже хүлүмзүрүй аарак көргүлээн.

Чаа-ла каттыржып орган оолдарның ыды читкен, харын-даа чамдыктарының баштары куду алзы халайып бады баргылаан.

— Ажылдап турар кижн чок ышкажыл але?

Хамык оолдарның мурнундан демги узун ак оол харыылаан:

— Ажылдавайн турар бис, дарга.

— Чүге?..

— Та, ажылдатпас-даа чүве-дир.

— Кылыр ажыл чок ыйнаан.

— Соогу база кончуг ышкажыл — деп, олурган оолдар чарыштырып үнгеннер.

— Силерниң араңарда ортумак школа дооскан кижн кажыл? Каям, холуңар көдүрүңерем?

Үш кижн холун көдүргөн.

— А сес дугаар доосканнар бар бе?

Аргакан ийн оол холун көдүргөн.

Директор бичин боданган ышкаш болган.

— Ажылдаксап тур силер бе ынчаш, оолдар?

— Ийе, дарга.

— Бис ышкаш улуска кыжын тааржыр ажыл чок боордур — деп, олар ам-на арны частып, хөглүг чугаалап үнгеннер.

Вадим Оранбалович дүүн чаа көдээ Советтин күүскому-нун даргазы база комсомол комитединиң секретары-биле чугаалажып орган. Совхозта барык бежен хире аныак оол ажылче хаара туттунмааны илерээн. Уруглар харын хойжуларда сакманчылап ажылдап турар. А оолдар чүге сакманчылап болбазыл?

— Өөренирнн күзеп тур силер бе, оолдар?

Оолдар директорнуң арнынче кайгаан хевирлиг топтап көргөннер.

— Чүгө өөренир бис ынчаш, Вадим Оранбалович?— деп, Калдар-оол ана экти бедип, карактары чырый берген айтырган.

— Удавас трактористер база чолаачылар курузу ажыдар бис. Аңаа бир-ле дугаарында өөренир күзелдиглерни хүлээп алыр бис.

— Мен черле аңаа өөренип ап көрейн, дарга — деп, Калдар-оол амырап чугаалаан.

— Мен база.

— Мен...

— Шунту өөренир күзелдиг ышкакжыл силер але, оолдар? Ындыг-дыр, мен ам силерни таныыр база билир мен. Ажырбас, шунту өөренир силер. Чүглө өөредилге курстары эгелээже чедир хойжуларга барып дузалажып, сакманчылап көрүңерзе кандыгыл, дунмалар?

Оолдар ыт чок барганнар.

Вадим Оранбалович хөрээн омак-хөглүг алгыткылааш, хөлчөк оожум тайыылбырлап чугаалаан:

— Мени таптыг дыңнап, боданып көрүңер шинме, оолдар. Тыва кижги бурун шагдан бээр мал азырап өстүрүп, амыдырап-чурттап келген болгай. Силер ону кончуг эки билир силер. Ам бөгүн хойжуларның ажыл-амыдыралының магалыын көрбөс силер бе. Кыштагларда сайгылгаан чырыы чайынналып турар. Хойжу кижги телевизорну көрүп, оран-делегейде бүтү чүвени көрүп, билип орат.

Шынап, силернин төрелдеринерден хойжулап турар кижги бар бе, оолдар?

— Чок...

— Ам хой кадарбайн барган, дарга — деп, директорнун дужунда ийи оол чугаалаан.

— Хойжуларга совхоз бүгү деткимче-дузаны көргүзүп турар болгай. Аңыак уруглар хойжуларның кыштагларынга барып, сакманчылап, чүс-чүс хураганнарны онча-менди доруктуруп, өстүр азырап турар-дыр. Силер олардан канчап дора силер, оолдар. Тыва улустун мындыг ырызы бар ышкакжыгай, сактып көрүңер даан:

Өдек чокту өдекшиткен
Өшкү, хой деп эртинени,
Өзүм-баарым чамдым болган
Өскө кижги төрээн төлүн.

Силернин ёзулуг душтуктарыңар чараш кыстар хойжуларда сакманчылап турар-дыр. Оларны хоорайдан барып дилээрге кайын боор. Ындыг бе, оолдар?— деп, Вадим

Оранбалович баштактангылааш, хөглүг каттыргылаан.— Хи-хи-хи, аттыг эрлер-дир ийин моң, анай-караларындан азып чоруур деп турар.

Олурган оолдар директору-биле кады каттыржып үнгенер.

— Че, оюн-баштак ындыг-ла-дыр, дунмаларым. Улуун улчутпас, аныяан алгыртпас. Бир ай хире сакманчылап ажылдаар болган-дыр силер ийин. Оон соонда чолаачы, тракторист сургуулунга таптыг өөренип тургай силер аан.

Оолдар Вадим Оранбаловичиниң кабинедиинден эрес-сруктуг, өөрүшкүлүг үнгенер.

Кижилер-биле ажылдап билир херек! Ону чугаалаарга-ла хөлчок эптиг. А херек кырында белен эвес чүвениң бирээзи ол. Кандыг-даа кижиге кичээңгей, эп-чөп херек. Кижилернин күзел-чүткүлүп, бүдүжүн база сеткил-сагыжын билип алыры эргежок чугула. Чүгле ынчан ажыл-херек чо-гун бүдер.

А богда чүү дээр ону! Кижичымчаан кижитывар, ыяш чымчаан торга соктаар. Ийи-чангыс берге, кадыг адак дээн кижилер база тургулаар болгай. Шынын чугаалаан кижиге бак кижичөштүг, шывык туткан кижиге ызырар ыт өштүг. Чамдык шала мөзүзү багай кижилерге чүве чугаалаарга, ана өштүг-биле дөмей болбазыкпе, өжегерээн чандыр дыңнаан ышкаш, кулак дашты-биле билбээченеп эр-тиргилептер. Ындыг боорга канчаарыл ам? Чүү-даа чүве өйлүг. Амыдыралдын, амгы үениң негелдезин оларның мурнунга дорт салыр.

Телефон кыңгырт кыгган. Вадим Оранбаловичиниң бодалы анаа үстүп калган.

Оюн Вадим Оранбалович — Тандынын, ында Элегестин хоочун малчынынның оглу. Хөй адырлыг «Тиилелге» совхозтуң амгы чедишкиннериниң дугайын улус чугаалажы бергенде, хамыктын мурнунда оон директорунуң хууда үлегерлиин, ажыл-агыйның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдизинге оон төлептиг салышкынының дугайында чылыг сөстөр-биле мактаар.

Вадим Оранбалович «Тиилелге» совхозту директорлап эгелээнден бээр ам беш чыл болуп турар. Тимирязев аттыг көдээ ажыл-агый академиязын дооскан аныяк агрономнун күш-ажылчы оруу Тока аттыг совхозтуң Кулузун салбырынга эгелээн. Ажылды бүзүрелдиг кыдыр, оон харысалгазын медереп билир специалист оон соонда Чөөн-Хемчик районун, амгы Сүт-Хөл районун «Сүт-Хөл» совхозунуң кол аг-

рономунга, оон депшээш, Чөөн-Хемчик районнуң «Большевик» совхозунуң директорунга ажылдаан.

Директорнуң ханы билиглиг, амгы үеде бүдүрүлгө чорудулазының технологиязын эки билир, совхозта партия, профэвилел организацияларынга, хөй-ниитиге даянгат, кижилер-биле ажылдап билир чоруу ажылды уштап-башкарынга идигни берген.

«Тиилелге» совхозтуң парткомунуң хуралдарына ылангыя кол специалистер-биле ажылдың, автопарк, МТМ ышкыш улуг коллективтерде партия организацияларының, кол специалистериниң, өске-даа эштериниң отчеттарын дыңнап тургулаан. Совхоз бүдүрүлгезиниң бүгү адырларына коммунистерниң санын көвүдеткен.

Вадим Оранбалович бүдүрүлгө айтырыгларын шиитпирлээринге кол специалистерниң, ортумак звено удуртукчуларының бот-идепкейин көдүргөн. Совхоз бүдүрүлгезин башкараарының цех структуразы ам ында бедик байдалда тургустунган. Цехтер удуртукчулары база кол специалистер. Хүлээнген ажыл дээш олар харысалгалыг.

«Тиилелге» совхозта күш-ажыл хүнү ажыл хуваалдазын чорутканының соонда организастьг эгелээр. Ону ажыл шагындан өске үеде, эртен эртежик эрттирип, айның, неделяның, ийн хүннүң иштинде бүгү участоктарга чорудар ажылдарны дүргөн шиитпирлээр. Кол-ла чүве — бердинген даалгаларның күүселдезин дараазында ыяап-ла хынап көөрү директорнуң ажылының бир кол негелдези болган. Ылангыя техниканың эдилелиниң, ажылгалының, септелгезиниң талазы-биле ажылдарны директор үргүлчү хыналдага алган.

Вадим Оранбалович эки организакчы болурундан ангыда, идепкейлиг лектор, пропагандист. Директорнуң удуртканы «Удуртукчунун күш-ажылы» деп семинарда ажыл-агыйның специалистери, ортумак звено удуртукчулары шунту өөренип турар, оларның хөй кезин пропагандистер болу бергилээн.

Совхозта социалистиг чарыш — шимчедикчи күш. Эки шынарлыг ажыл дээш акша шанналдарын кадарчыларга, саанчыларга, механизаторларга, специалистерге төлөп берип турар. Бо совхозта трактористиң айда шалыңы ортумаа-биле 222 рубль, а материалдыг идиг беришкени-биле каттай алыр болза — 271 рубль четкен. Ажылды ак сеткилдиг, шынарлыг кылганы дээш бүгү талалыг деткип турар. Ынчангаш бо хүннерде совхозта механизаторлар бүрүн четчир.

Ажыл-агыйда мурнакчылар өзүп, мал-сүрүг көвүдеп,

үнүш-дүжүт бедээн. Эрткен чылын совхоз гектардан-на 10 центнер тарааны ажаап алган, күрүнеге 4530 тонна тарааны дужаап, планын ажыр күүсеткен.

1983 чылда көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүн бедидер, тарааны бүдүрер болгаш күрүнеге садар талазы-биле социалистиг чарыштың тиилекчизи болганы дээш ук совхозка СЭКП обкомунун, республиканың Министрлер Чөвүлелинин, профоблчөвүлелдин болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун тывысканы болур.

Мурнакчы совхозтун директору Вадим Оранбалович Оюн — ССРЭ-нин Дээди Совединиң депутаты. Ол күрүне-нин эргелеп-башкараар херээнге бодунуң төлөстиг үлүг-хуузун кирип турар.

*Сергей
Шойгу*

ДЭЭР ОГЛУ

«Ады — Кидиспей.

Фамилиязы — Чооду.

Адазының ады — Дагба.

Төрүтгүнген чылы — 1908.

Эртеми — ортумак, шериг ужудукчу, лейтенант».

Эң баштайгы тыва ужудукчунуң ужудулга дептеринде ындыг одуруглар кирген. Сураглыг бо кижиниң дугайында архивтерде кадагалаттынган материалдар кончуг ховар. Ынчангаш ол дугайында очеркти ооң өөреникчилери чораан, баштайгы тыва ужудукчулар Чили Сачыкович Чимиттин, Ховалыг Догдугашович Хопуяның сактыышкыннарынга үндөзилеп бижиирин автор оралдашкан.

Чили Сачыкович ам бистин аравыста чок. Ынчалзажок бодунуң болгаш ужудукчу өөрүнүң дугайында ооң чугааларын ужурашкан санывыста-ла улуг сонургал-биле дыңнап, шыдаар шаам-биле демдегледип ап чораан мен. Бир каптап хөөрежиң олурувуста ол:

— Эң баштайгы тыва эзир — Чооду Дагбаевич Кидиспейниң дугайын дидир силер бе? — дээш, элээн хандыр бодангылааш, эргижирей берген кылын блокнотту карманындан ужулгаш, чугаалаан чүве:

— Ол дээрге, баштайгы ужудукчуларны, бистерни аккөк дээрниң делгемнеринче көдүрлүп үнеринге, ужударынга эң-не баштай өөрткен, кончуг угаанныг, төлөптиг кижини

чүвө. Ооң бодунуң чугаазы-биле алырга, ол Тес-Хемниц Хараалдыг-Хемниц эрийнге арат Дагбаның өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Ада-иези аажок яды улус, Берт-Даг, Чыргаланды, Шуурмак ынчаар чурттап чорааннар. Шаанда шагда бай, дүжүметтерге хөлечиктеп, мырыңай бергедеп кээрге, хөй ажы-төлүн олар Тандының аң-меңин айнап, арганың тооруу, кат-чимизи-биле азырап, аргаланып чораан.

Ынчап кээрге өг-бүлениң ажы-төлүнүң улуглары Чөмбүрүк, Кидиспей олар бичии элээди чылдарында-ла адазы-биле кады кадыр-каскак тандыларга аннаар, тооруктаар дээш кадыг-бергеге чапчыкканнар. Дагба ирей өөнге-даа, өске аалдарга-даа шак-шагы-биле шайлааш олуруптар боорга, ол черниң улузу ону «Шайлаарбай» дээр турган.

Тывага улусчу революция өөскээн соонда чылдарда аныяк Кидиспей чаа амыдыралдың хайымның агымынче дораан-на шымныгып кирген. Чээрби чылдарның ортаа үезинде, ол он сес харлыг турда, чер болганга кегээрелге өөренир, кежегени кестирер, залуучутка (аревэге) кирер дээн чугаалар иептереп турган. Аныяктар болган чок-ла:

Кежегени херээ-ле чок,
Кежигүнге кирээлинер.
Кежигүнге кирип алгаш,
Кегээрелге өөренили.

Саглаң чаштың херээ-ле чок,
Залуучутка кирээлинер.
Залуучутка кирип алгаш,
Сайзыралга өөренили —

деп ырлажыр турган. Чогум-на ынчап Шуурмакта аревэге баштай киргеннерниң бирээзи Кидиспей болган болгаш 1928 чылга чедир сумуга ол аревэ үүрүн даргалаан.

«Ол-ла чылын Кызылга араттын аъттыг шерчинге албан эрттирип келгеним — мээң амыдыралымга эргилделиг үе болган» — деп, бодунуң баштайгы өөреникчилери — ужудукчуларга Чооду Дагбаевич чугаалап-даа чораан. Ол аңаа келгеш, шериг техниказын-даа, үжүк-бижикти-даа, политика-даа шингээдип алырынга өскелерден ылгалып турган. Шериг албаны эрттирер хуусаазы доостурга, ону АРШ-тын штавының секретарына ажилдадып арттырып каан ужуру-даа ында бооп магад чок.

Чооду Дагбаевичиниң амыдыралына ооң соондагы үелер, ылангыя 1929 чылда ТАРН-ның кежигүнүнге киргени — уттундурбас болушкун болуп демдеглеттинген. ТАР-ның нам, чазааның дилээ-биле 1934 чылда ССРЭ-же шериг ужар

чүүлүнүн сургуулунче чорудар дээш дыка хөй эң кадык, шыырак, ол үенин-биле шору эртем-билигиг, аныяк оолдарны комиссия шыңгыы шилип, шылгаан. А оларның аразындан шилгедек дурт-сынныг, эът-ханын дыгып каан чүве дег, сииреш мага-боттуг, чазык шырайлыг шериг эрни — Кидиспейни шилип алганы таварылга эвес болган.

Ооң ССРЭ-же, Үстүү оранче ужудар сургуулга баар деп турарының дугайында чугаалар удаваанда төрөөн чери — Тес-Хемге дынналып келген. Ону дыннааш, ол черниң ламалары база-ла анаа олурбааннар, оо-хоран суртаалын хөөктүрүп, ооң незин төөредип эгелээн.

— Оглуну ыпчап-ла тсиппейн көр, Сүзүм, Үстүү оранче, Курбустуже үнер мен деп, Улу хайыраканче семеп турар, орта эвес төл-дүр.

— Өршээ, авыразын! Чүнү канчалза экил, лама хайыраатылар?— деп, Чооду Сүзүм оглунга сагышсырааш, сүмө дилеп оларга удаа-дараа барып турган.

— Чүнү канчаар боор, ооң ССРЭ-же өөренирин шуут-ла хоругдааны дээр. Оон башка Үстүү оранга, Курбустуга чеде бээрге эки чүү деп бодаар сен. Анаа ооң чилиглери кадыл, эът-ханы дораан кургап каар — дигилеп, кадайны олар улам коргудуп, төөреткеннер.

Кидиспей өөренип чоруур мурнунда ада-незинге, төрөлдериңге чеде берген. Авазы мунгараан, ыглаан-сыктаан олурган.

— Бурган-на авыразын, оглум, Үстүү оранга барган кижини шуут-ла өрттенип, кургап каар деп бо чернин ламалары чугаалажып турар чүве-дир, болур чүве бе моң, оглум — деп, авазының чугаазын дыннааш, ол аажок тадылады каттырган.

— Ол кончук идегеттериниң сени төөредип, хоралыг суртаалын хөрлээледип турары ол-дур ийин. Оларны дыннава, авай — дээш, революциянын херээнге бердинген аныяк Кидиспей ону тоомчага-даа албаан.

Оренбургка ооң шериг ужар чүүлүнүн школазынга өөренип эрттирген үш чылдары нарын-даа, берге-даа болган. Орус дылды кошкак билер, ниити билиг школазынга өөренимээн кижини математика болгаш өске-даа эртемнерни, самолетун нарын кезектерин өөренип кириптерге, баштайгы үеде кадыг хаяга үскени-биле дөмей болган. Башкыларның болгаш орус, украин, казах база өске-даа эш-өөрүнүн буянныг дузазы, ачылыг холу-биле Кидиспей чоорту чүвениң ужурун тып, ооң өөредилгези-даа шору бурунгаарлап турган. Ийи чыл эрткен соонда, ужудукчу-инструктор-биле

кады «Р-5», «ПО-2» самолёттарга ол өөредилгелиг ужу-дуушкуннарны кылып эгелей берген. А инструктору чамдыкта:

— Че, ам бодун башкарып көр, Чооду. Чүгле кайы хамаан чок дүвүрөп, девидеп болбас эвес бе — дээш, самолёттуң башкарыр системазын анаа дамчыдып бээр апарган.

Ужудуп үнерде, черге хондурарда баштайгы үеде инструктор ону боду башкарат. Чоорту ол база анаа чаңчыга берген. Ынчалзажок самолётту дескинديرери, ийлендирери, ээп алыры элээн нарын болган. Айлар эрткен тудум-на уждарының чаа-чаа нарын аргаларынче шилчип турган. Бир катап инструктор:

— Моон сонгаар улам нарын ужудуушкуннар кылыр бис — дээн.

Ооң соонда олар дээрниц ханы бединче ужуп үнгөш, самолётту ээргиништелдир ужуткулаан, ынчан чүгле чер, дээр агараннаар, чамдыкта тыныш бачыдаксаар, өкпе-баар сөктүп бадып турган дег-даа апаар. Кортук кижиге болза, уштунуп чаштай-даа берги дег. Ынчалзажок Кидиспей уждарына элээн чаңчыгып, инструкторнуң болгаш звено командиринин бүгү даалгаларын ылаптыг күүседир апарган. Нарын, берге өөредилгениң үш чылдары халас эртпээн. Кидиспей уждарындан ангыда, нини эртемнер-биле чепселенип апкан. А 1937 чылдың чайынында күрүне комиссиязынга экзаменини кончуг эки дужаган, школаны дооскаш, ол эң баштайгы тыва уждукчу болган.

Ынчан Тывага аэропорт-даа, самолёт-даа чок турган. Ынчангаш школа дооскан соонда ол уждарының стажировка — дадыгышкынын Абакан хоорайның аэропортунга дуржулгалыг инструктор Терехов-биле эрттирген. Бедик тайга, тандыларның кырынга, агаарның берге оруктарына уждарының ылаптыг дадыгышкынын ол аңаа алган.

Тываның амыдыралына база бир улуг болуушкун — 1938 чылдың сентябрь төнчүзүндө болган. Ынчан Совет Эвилелинин Тывага бергени — «ПО-2» деп ийи самолётту ТАР-ның казааның Алексей Шириневич Байыр (ам персоналдыг пенсионер) баштаан делегациязы ынчангы ССРЭ-нин Тывага элчини Милюкинден байырлалдыг ёзу-биле Абакан хоорайга хүлээп алган.

Ийи олуттуг ол бичип самолёттарны Тываже чедирер ужуруг апарган. А олар-биле өндүр улуг Саянны ажыр ужудуп, олче чедирери ындыг-ла белен эвес дээрзин Абакан аэропортуна хоочун уждукчулары чугаалажып турган. Чооду Кидиспей Саяннап автомашиналар-биле-даа чо-

руп тургаш, база Абаканга ужударының стажировказындаа эртирип тургаш, ооң мурнунда агаар оруун кым-даа изевээн бо черлеп ужударынын бүгү байдалдарын ылап бодап, өөренип алган.

Ужударынга ылап белеткээн «ПО-2» деп ийи самолёт кончуг эрте Абакан аэропортунга белен турган. Ужудукчулар Кидиспей биле Терехов Саян ажыр Тываже агаар оруун изеп ажыдарынга белини командирге илеткээннер.

— Улуг тайга, тандылар ажыр ужудар деп чүве нарын, берге болгай, кончуг кичээнгейлиг бооп көрүңер. Агаарга менди-чаагай орукту күзедим — дээш, командир оларның холун дыңзыг тудуп, куспактагылаан. Олар самолёттарда олуттарын ээлепкен. Моторлар күчүлүг дагжап, динмиреп эгелээн. Олар шөлден оожум көдүрүлгөш, улам-на бедип кел чораан.

— Ужудуушкун өй тавында-дыр — деп, Кидиспей-даа, Терехов-даа Абакан аэропортунче удаа-дараа дамчыдып чорааннар. Саян кырынче улам-на бедээн тудум хаттыг чаашкынга таварышкан. Бичин самолёттарны чиндинедир силгин, чамдыкта чалгыннарны шыдажыр аргажок кылдыр чыгырадыр ол-бо талаларынче чайлындадыр чайгагылап чораан. Ындыг байдалга элээн үр ужуткаш, дүргектелген ак туманнар аразы-биле эрткөш, кара булуттарның кыры-биле дыка үр ужутканнар. Дүүш үезинде Бии-Хемниң кырынга келгенин Кидиспей эскерип кааш, сагыжы амырай берген.

— Саян кырынга агаарның байдалы берге болду, улуг бергедээшкинге таваржып чорааш, ону эрткөш, ам Кызылче чоокшулап кел чор бис — деп, ол Абаканче дыңнаткан.

— Эр хейлер, кончуг эки-дир, ужудуушкунуңарны улам чыланар-ла — деп, оон харыыны дыңнааш, олар улам сорук киргеннер.

Чили Сачыковичиниң сактыышкыны-биле алырга, оларның ужудуп келгени улуг байырлал-биле дөмей болган. Эртенден эгелээш, ону манаан кижилер Кызылдың эргин аэропорту турган черге имилээр. Кажан Дөгээ дааның кырында чалгыннарын херип алган эзирлер дег, ужар-хемелер чоорту көстүп, даажы күштелип, чоокшулап кээрге:

— Аэроплан, ужар-хеме келди-ле! — дижип, чыылган чон алгыржып, адыш часкап, хайныгып-ла үнген. Ынчан тывалар самолётту ужар-хеме дээр турган. Олар хоорай кырын долгандыр мендилежип ужуткаш, хоорай үстүнде ховуга тускай белеткээн шөлге хонупканнар. Чоннуң өөрүшкү, маңнайын чүге деңнээр боор!

Будуктуг ыяштың кыры-биле
Буруттуг дээрини ортузу-биле
Кааң хүнүн херелинде
«Хаан-Херети куш» моорлап келди

— деп ынчангы солуннарга чогаалчылар бижип-даа тургулаан.

Чамдык архив материалдарындан көөрге, оон ийи чыл мурнунда, 1936 чылда ТАР-ның 15 чыл оюнун байырлалында, Тываның чазааның дилээ-биле ССРЭ-ден Гусевке баштаткан ужудукчулар: Борис Онищенко, Иосиф Еверсиков, Федор Бугоров олар составтыг эскадрилья «П-5» деп үш самолёт-биле Кызылга келген. Бажында ногаан, а кудуруунда кызыл оттарлыг, динмирээн дааш-шимээниги кончуг улуг ак хеме дег чүвөлөр Тожунуң кыры-биле эрте бээрге, ол чериниң тайга-таскыл чурттуг чону: «Улу хайыраканның киленнеп, дошкаурааны ол-дур, ам бирээ болурдур» деп коргуп чугаалажып турганнар. Иркутскиден үнгеш, тофалар районунда Нижний-Дудинск таварыштыр Тожулааш, Сыстыг-Хем баштап ажып келген самолёттар ол болган. Олар Кызылга тускай белеткээн шөлге июль 5-те хонуптарга, чон база-ла аажок улуг көдүрлүүшкүннүг уткаан. Байырлал хүннеринде ужудукчулар Кызылдың чурттакчыларын, эң идепкейлиги 80 хире араттарны самолёттарга селгүүстөткөш, июль 11-де дедир, ужуп чанылкан...

Чаа сургуул дооскан аныяк ужудукчу-лейтенант Кидиспейниң төрөөн Тывазынга келгеш, сагыш салыр чүүлдери-ле хөй болган. Хамыктың мурнунда ревшериниң командирлериниң, дайынчыларының болгаш хоорай чурттакчыларының дузазы-биле улуг эвес аэропортту, чоорту самолёттар тургузар ангарны (бажынны) туттуруп алган.

Баштайгы үеде самолётту уждарынга белеткээр тускай эртемниң техниктиг ажылдакчы-даа, дузалакчы-даа база кожуунар төптеринге ону хондурар шөл чок. Ол черлерде агаар-бойдус кандыгыл дээрзин кым-даа медээлеп дамчытпас турган. Ыпчалзажок Чооду Дагбаевич самолёдун боду белеткээш, Улуг-Хем ышкаш, чоок кожууннарже ужудуп эгелээн.

Удаваанда бодунуң төрөөн чери — Самагалдайже ужуткаш, элээди чылдарында адазы база акызы-биле кады аңнап чорааны кара-ногаан тайгаларның кырынга кезек доктаап туруксаазы кээп, сеткил-сагыжы дыка-ла хайныккан. Самагалдай кедээзинде ховуга самолёдун хондуруттарга, оон чангыс чер чурттуглары кызыл туктуг уткуушаан, аьттыг, чадаг үглөп-ле келген. Үстүү ордан, Кур-

бустудан дүжүп келген «Хаан-Херети куш дег» оглувус бодур» деп магадап турганнар. Аңаа бодунуң чаңгыс чер чурттугларын самолётка селгүүстөткөн-даа. А ол чанар дээш ужудуп үнүптерге, хоочун кижилер: «Дээр оглу, Үс-түү оранга, Шамбалага чорууң-на чогузун!» деп йөрээп, ак сүдүн чажып, чалбарып туруп калган. Кидиспей ол чылын Барыын-Хемчикче, а ооң соонда дараазында чылдарда Тожуже, Тере-Хөлче болгаш өске-даа черлерже агаар оруун ажиткан.

— Бистин башкывыс Чооду Дагбаевичиниң кандыг-даа чүвени кылырда, ооң кедизин бодаар, угаангыр, сагынгыры черле онзагай чораан, кижиниң экизи оон черле эртпес турган — деп, ооң өске бир өөреникчизи хоочун ужудукчу Ховалыг Догдугашович Хопуя чугаалап турар.

Болур-чогуур аргаларны ажыглан тургаш, баштайгы тыва ужудукчуларны, техниктерни, мотористерни Кызылга белеткээрни ол быжыы-биле шиптирлеп алган. Ооң өөредилге программанын ынчан ССРЭ-ден чаладып келген ужудукчу-инженер Николай Васильевич Прохоров-биле кады ылаптыг бодап кылгаш, намның Төп Комитетинге, чазак черинге кириген.

— Ооң ол төлөвилелин бүрүн деткээн, 1939 чылдың төнчүзүндө ужудукчу болур беш, техник — үш, моторист — үш, кывар-чаар чүүл таарыштырар бир кижини белеткээри-биле оларны шеригниң дайынчыларындан кончуг шыңгыы шилип ап эгелээн. Ужудар бөлүккө мен, Чимит, Ёнзак, Хунан-оол, Очур-оол кирген бис — деп Х. Хопуя сактып чугаалаар. Өөредилгениң программасында ужудар техника өөрениринден аңгыда, нийти эртемнерни база кириген. Ынчангаш программа кончуг шыырак, хостуг үе барык чок. Ынчаар өөренип тургаш, башкылар Кидиспей биле Прохоровтуң кызымак шудургу ажылдааны-биле курсантылар 1941 чылда ону доозупкан. Олар ужударының стажировка-дадыгышыкынын база-ла Абакан аэропортунга эрттирген болгаш ооң соонда Тываның ыраккы, чоокку кожууннарынче ужудуп эгелээн. 1942 чылдың сентябрь 8-те С. М. Хунан-оол бодунуң төрөөн чери Мөнгүн-Тайгаже, а бир неделя эрткенде Өвүрже агаар оруун ажиткан. Х. Д. Хопуя биле А. Б. Ёнзак олар Ада-чурттуң Улуг дайынының сөөлгү чылдарында фронтуга чораан, а ооң соонда милитарисчи Японияны чылча шаварынга база киришкеш, 1946 чылда эеп келгеннер. Бодунуң өөреникчилериниң ындыг дидим чоруунга Кидиспей аажок чоргаарланып чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээниниң баштайгы хүнне-

ринде-ле Чооду Дагбаевич фронтуже чорудар дугайында дилег билдиришкенини киирген кижилерниң бирээзи. Ужар чүүл школазын кады дооскан эш-өөрүм шуптузу немец-фашистерге удур эрес-маадырлыг тулчуп турар-дыр. Ынчангаш мени база фронтуже чорудуп көрүнер. Ленинниң Төрөөн чурту дээш амы-тынымны харам чокка бээринге беле мен дээрзин ында айыткан.

Ооң сөөлүндө чылдарда ол элээн аар аарып чорза-даа, ужударын үргүлчүлевишаан турган. Бичии «ПО-2» деп самолёт-биле Кидиспей хөй чылдарда ужудуушкуннарының үезинде кандыг берселерге, шорулгактарга, хат-шуурганга таварышпаан дээр!— Мындыг бир таварылганы сактып олур мен — дээш, Ховалыг Хопуя чугаалаар.— Бир катап күскээр кыжын Тере-Хөлге ужуп чедип чорда, хенертен келген шуурганшыг хат ооң самолётун хөртүкчө кадай шаапкан, ынчанмыже үрелбээн. Ол черниң чонунуң дузазы-биле ону оон адырып алгаш, агаар багай турда-ла, ол Каа-Хемниң унун куду ужудуп бады келген... Кандыг-даа берге таварылгаларны хоочун ужудукчу бодунуң бедик мергежили, авиангыр, кашпагай, эрес-дидим чоруу-биле ажып эртип чораан.

Эң баштайгы тыва ужудукчу, сөөлүндө майор апарган Чооду Кидиспейниң эрес-маадырлыг үүле-херээн төрөөн чону бедии-биле үнелээн. Ону ТАР чазааның кежигүнүңгө чон сонгуп чораан, Республика база Күш-ажыл орденнери-биле болгаш «1941—1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Германияны ашкан тиилелгеге эрес-маадырлыг чорук дээш» медаль-биле шаңнаан.

Элээн үр аарып чорза-даа, «улам-на бедик ужудар» деп күзел-сорук ооң бодалынга сидниккен чораан... Ажыл кайыдаа хире нарын, берге болза, ооң аныяк чылдары ынакшыл, өг-бүлө амыдыралының аас-кежии-биле бүргеттинген турган.

— Сургуул дооскаш келгеним соонда, удаваанда Улуг-Хемниң Ийи-Тал сумузунуң Барык чурттуг Байыр ирейнин уруу Кыргыз Чактар-биле сорулдаалажы бергеш, хууда амыдыралымга аас-кежини оон тыпкан оол боор мен — деп, Кидиспей өөрүңгө ойнай-сылдай чугаалап чораан. Кыргыз Чактар дээрге үжен чылдарның ортаа үезинде Кызылга «Узун кулактар» деп адап турганы, найысылал-биле бүгү кожууннарның төптөрүн харылзаштырып турган баштайгы тыва телефонистерниң бирээзи. Чүректери тудуш болуп каттышкан аныяк өг-бүлениң амыдыралы баштайгы үезинден-не улуг аас-кежиктиг болуп, чоорту уругларлыг-

даа апарган. Оларның ындыг чаагай амыдыралын доора чыдыптар, кадыг-дошкун шаптараазыннар, кара доткарлар тыптып кээрин ол боду-даа, ооң кадайы-даа кайын бодап чораан боор пийк. Баштай Чактар аарый бергеш, ону ашаандан шала чажырыксап, ажылдап чорза-чорза, чоорту-ла аарыг аартап, чыдыннаалап турар апарган. «Ажыл дээрге, ажыл-ла болгай, хамыктың мурнунда кадыың бода, эки-ле эмнедип көр» деп, ол кадайынга эгезинден-не чагып, сүмелеп келген. А оозу олче шоолуг сагыш салбас болган, чылдар эрткен тудум-на, Чактарның аарыы улам хоочурап бар чораан, чоорту ол ажылдаар арга-шинээзин чидирген. Ынчангаш Чооду Дагбаевич ооң болгаш чаш уругларының дугайында үргүлчү сагыш салып, а кажан бичи чаштарның иези чок апаарга, ооң сеткилиннің буяпныын, чүрээнин чылыын ава дег солуп шыдаап. Ынчалзаяк ооң бодунун аарыы база хоочурап кедерей бергенде, ол төрөөн черинге баргаш, анаа 1946 чылда мөчээ. Ооң улуг акызы Чөмбүрүктүн дилээ-биле ону Кызылдың эрги чевээнге эккеп орпукшуткан. Чооду Дагбаевичиниң адын мөңгөжидери-биле Каа-Хем суурнуң бир кудумчузун ооң ады-биле адаан. Бичи чаш тургаш-ла өскүс калган уруглары — Алдын-кыс биле Кертик-кыс ам эртем-сургуулдуг, улуг кижилер апарган. Алдын-кыс адазының эдилеп чораан хууда документилерин чоокта чаа Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунга кадагалаары-биле дужаап берген.

...Баштайгы ужудукчу, бо сураглыг кижиниң Тываның ак-көк дээринге изээн оруун, ооң эгелээн чаагай херээн хөй салгалдар уламчылап келген болгаш уламчылап-даа турар. Ам Кызыл аэропортундан «ТУ-154», «ИЛ-18», «ИЛ-76» деп күчүлүг кончуг улуг самолёттар, «МИ-6» күчүтен вертолёт болгаш өскелер-даа чурттуң улуг, биче хоорайларыңче ужуп үнүп, Тываның бодунун агаар делгемнеринде «ЯК-40», «АН-24», «Л-409», «АН-2» деп самолёттар болгаш вертолёттар эжиндирип, чүс-чүс пассажирлерни аргыштырып, он-он тонна чүъктерни дажыглап турар. Ол дээрге Улуг Октябрьның чырык херелинин, башкы Ленинниң мерген күштүг номналының ачызында бистиң Совет Тывавыстың Улуг-Хемниң шапкыны дег дүрген сайзыралының база бир херечизи-дир.

БАЙКАЛДАН ДЕМДЕГЛЕЛДЕР

Мөңгө хадылар

Та чеже кижиниң каң-кадыын эгидип берген оран чүве деп Байкалдың изиг суг аржаанынга эмнеткен кижилер декти мурнай мону чугаалаар. Шынап-ла ынчаар бодавастың аргазы чок. Сөөк-даяа ыстап-шылап чоруур, уйгу-дыш чок апарган кижилер маңаа кирип, чойган, пөш, хады аразынга арыг агаар тынып алырга, хоочу-хораа боду-ла арлың, тайлып каар.

Байкалдың Горячинскиде изиг суг аржаанының музейи бар. Дыштанып келген кижилер аңаа кирбейн барчып шыдавас. Изиг суг аржааны канчап, кажан тывылганын оон билип ап болур. Ынчалза-даа ук аржаанга Сибирьже шөлүттүрген декабристер эмнедип турганы чүдөң солун. Херээн үзе баскан революсчуларның Иркутск губернаторунче бижээн дилег өргүүделиниң, төрөлдөрүнче эмнедип турар дугайында чагааларының хоолгалары база бар.

Сибирьниң рудаларынга сөөк-даяан куяңнадыр ажылдап каапкан, экти-мойнун дөңгү-кинчи үзе баскан, соруу сынмас кижилер маңаа кээп турда, амгы дег чүвөң кайда боорул аан. Ийе, харын Горячинскиде ам ийи каът бажыңнарлыг палаталар тургулапкан. Хары угда беш чүс ажыг кижилер эмнедип турар. Ынчалза-даа аржаан боду көже бербээн: оон унунда мөңгө ыяштар эрткен-барган амыдыралдың чажыттары хойлап алган турар.

Хады, чойганның арганың кыйыында чоога. Ында дамырак суг шалырткайнып бадып чыдар. Ооң эрни кыжын безин көк сигенниг чыткан. Чооганың эриктеринде мөңгө хадылар мырынай Байкалче кирип чыскаалыпкан. Аржааның кажаалааш, улуг демир хоолайда тудуштуруп каан бажының дужунда куспак четпес хадылар дээрдиве дүндүүштелдир бедий берген. Оларның чип-чиге баарында суг бажыңга улус кирип турган. База-ла хоолайдан эмискик дамчыштыр хап чыдар аржаанны ишкеш, хадылар аразында сандайга олуруп алыр сен. Декабристер шаанда маңаа изиг аржаанга каксып алгаш, шак маңаа, бо хадылар дөзүңгө дыштанып олурганы чугаажок. Дөө чүс чылдың ортан үези шак ынчаар караңга көстүп келир. А шак бо хадыларның чамдыктары көңгүс шеттер турган боор ийин он.

Мөнгө хадыларның дазылдары чер даштынче корайтыр үнүп келген. Оларга сандайланып олуруп алгаш, өрү көөрге, хадыларның будуктары салгынга шииледир чайгангылаар. Тааланчы кедергей. Хосталга дээш чуртталгазын берген оолдар аал-оранындан салым-хуунуң аайы-биле чарлып, ок-боо адааның кададынга туруп, маңаа база чорааннар. Шак дөө будуктар салгынга шиилээрге, авазынын өпей ырын сактып, таалап удуп органнар боор.

Төөгүнүң арнынга адын арттырып каап, орус ие төрөөн оолдарны аарай! Силерниң ээн эдиңерге дүшкөн эриишаажыны бо мөнгө хадылар ам-даа утпаан. Шаажыга уё дивээи маадырлыг оолдарга ужурашкан аас-кежиктиг мөңгө хадыларны аарай!

Автобус манаан кырган

Горячинск — Байкалдың эриинде эң-не биче суурларның бирээзи. Узун дургаар бир, хажызынче үнгөн ийи, үш-ле кудумчулуг. Ук суур бүгү чуртка изиг суглуг аржааны-биле сурагжаан. А ынчаарга ында бир улуг эвес, борбак бажыңчыгашты кижини уттуптар арга чок.

Курортче кирер хаалганың мырыңай чип-чиге мурнууда бажыңчыгаш. Бажының дүгү көгерип калган кадай кижини үнүп келгеш, суурга келген автобусче үр-ле кайгап тургулаар.

Кадай кижини бажыңчыгаш кире бээрге, анаа чоокшулап чеде бердим. Бажының эжинде алдынналчак үжүктерлиг самбыра азып каан. Бо бажындан Игуменов алышкылар 1941 чылда фронтуже чоруткан дээш беш алышкының аттарын чыскаай бижээн. Оларның чаңгызы-даа төрөөн черинче ээп келбээн деп сөстөрүн номчупкаш, харлыга бердим.

Сибирь тараачыннарының бичини борбак бажыңчыгажы. Аңаа Игуменовтар чурттап чорааннар. Беш алышкыларның ыйт-шимээни, ыглааны ында сиңип калган ышкаш. Алышкыларның улуглары дайын эгелээн хуңнун даартазында фронтуже айттаныпканнар. А бичилери акылары чоруткан сөөлүнде бир чыл болганда база октуг боону холга ап, оттуг чааның киржикчизи болу бергеннер.

Кедергей-ле харааданчыг! Беш алышкының оода чаңгызы безин бертик-бежел болуп алгаш, чаңып кээп шыдаваан.

Көңгүс чаш оолдар... Та кандыг черде кара бажын каган эрлер. Үре-садызын безин арттырыптар назы назы-

лап четтикпээн чаштар. Оларны өстүрүп каан ада-иези база кызыл-дуस्ताан. Чүглө чангыс кырган кадай (оолдарнын угбазы, дуңмазы) даштын ыт хөг дээрге безин чүрээ опаш кынныр. Акыларынын, дуңмаларынын бирээзи кажан-на чедип келир ирги деп манап олуар кырган.

Бичии балыкчы

Байкал февральга чедир четче донмас хөл. Чогум доңар өйү келгенде база саадавас. Бөгүн ужу-кыды көзүлбес бырлаңайнып чыдар кырлаң чалгыгларны даартазында дош шыва ала бээр.

Байкалдан чылдың дөрт эргилдезинде балыктаар. Хөл кырынга дош чүглө көстүп келири билек чеде бердим. Му-гулдурнуң эптиг черлеринде ында-мында ходуйжу бергилээн олуар кижилер-ле долу. Олар — дош алдының балыкчылары.

Эриктен ырак эвесте дош чарында бичии оол чолдак сыптыг сыырткыжын сугже суп, ону эптин сүргей эзип олур. Бодунун чолдаа дээрге, хойдан шоолуг бедивес. Чанында кижидеа чок. Үттеп алган үңгүрү база көзүлбес. Хөлдүн суу эрикче харыгып-харыгып, оон дедир сыгап бады баарда, улуг тиглер артып калыр. Соок ындыг кончуг эвес болгаш ук тиглер база донмас. Ам чаа таваржып келгеним бичии кайгалым дош үңгүүштээр херексел-даа тоовас, тигден балыктаар кижиде болуп туру.

Оолдун чанынга чоокшулап келдим. Ыт кежи хап идииниң хончузун дискек караа чедир тыртып алган. Хөвөңниг чүвүрлүг. Тонунун моюндуруун бөргү көзүлбес кылдыр дуй тыртып алган. Халбаңын бадырбаан, карартыр будаан хой кежи бөргүнүң алдындан кыскам сарыг дүктер бакылап келген.

— Балыктарың хойгузуптас боор мен аа?— деп, менди орнунга айтырдым.

— Хе-хээ!— деп, кижим хүлүмзүрүүн шыдавыже сы базып үндүрүп келген.— Дош үттээр үңгүүжүн чок болза маңаа олурувут — деп чалады.

— Балыктап билбес болгай мен, күжүрүм! Анаа сонуургап чоруурум ол-дур.

— Көөрүмге ындыг хевирлиг-дир силер. Бөгүн хаттыг хүндүр. Бо молдурук идиинер-биле будунар донуруп алдыңар — деп, ол мээң сапожкам, шала чиик пальто тонумче көргөш, чөгенип чагый-дыр.— А мен үңгүүш-даа хереглевес кижиде мен. Дүүн маңаа чорааш балыктарга чем каап бер-

дим. Бөгүн элбээ аажок турлар — дээш, чаында хаптан тараа адыштааш, сугже чажа каапты. Оон-на чолдак сыптыг сыырткыжын чарыкче суп, элээн дырланнадып чоруй шеле каапкаш, ушта соп келди. Шуруш деп балык болду. Улуу-даа шору.— Демин чаа келдим. Ала-бугалар элээн тутгунду. Черле халып турары дегет дивеспе — дээш, ол чарыкче катап бакылап, сыырткыжын суп олур.

Шагымче көрдүм. Таптыг-ла беш минута болганда, бир сөөм хире шуруштар, ала-бугаларны ушта соп келген.

— Адын кымыл, эжиkey?— деп, оон-биле таныжып алыксааш, айтырдым.

Черле чаңы ындыг турган боор он, карааның бирээзин баскаш, хүлүмзүрүп:

— Кеша ийин. А силерни кым дизимзе эки чүвөл?— деп удур айтырды.

Адым адап бердим. База катап хүлүмзүрүүр төл болчук.

— Сенээ мээң адым арай таарышпады ышкаш, Кеша.

— Чок. Школада бистиң башкывысты база ынчаар адаар. Ол силерден оранчок аныяк. Ынчалза-даа ону бис адазыны-биле хүндүлөп адаар бис.

— Шынап, каш класста сен?

— Бир. Эвээш-тир бе? Ха-ха! Дүүн дуу-ла балыкчылар — дээш, эриктен ыракта олурар балыкчыларже айытты.— Сугга-чарга дүжүп өлүр дээш келдиң бе дээш чанындан сывырыпканнар. А мен кырган-ачам-биле балыктап өөренип алган мен. Олар менден чүү хире хөй балык өлүрүп алчыктар ирги? Ха-ха! Силерни анаа-ла акый дээр ышкажым чүл ала? Че, ындыг болур ыйнаан — дээш менче караан басты.

Кижим катап-ла балыктап кирипкен. Үр болбаанда карыш хире шуруш уштуп эккелди. Оон база бирээ. Үш, дөрт, беш...

Дош алдының балыкчыларын Кызыл чоогундан, Чагы-тайдан чечени-даа көргөн мен. Бо Кеша ышкаш олчалыг балыкчыны, шыны херек, көрбээн мен.

Байкал Байкал-ла болгай. Аңаа бодаарга чода ортузу хире Чагытай азы Улуг-Хемде ындыг элбек балык кайдал. Магалыг балыктыг оран-дыр. Мындыг балдыр-бээжек оол безин таакпы тыртым чедер бе, четпээн бе, беш, алдыны ушта тыртып олурда мен чоончук мен деп бодал бажымга кире дүшкен.

— Кеша, өңүк! Мени балыктап өөредип каап көр!— деп диледим.

— Өөредир чүү боор. Ма, олуруптунар!— дээш, чолдак сыырткыжын ол сунду.

Дош алдындан балыктаар ажылды оон эгелээн мен. Кешаны өттүнүп, чарыкты бакылаарымга балык-даа көзүлбес. Өремеленчек дошту холум-биле шүүй тудуптум. Чүве сураг. Холум база донуп эгелээн. Сыырткыжым кожаннадып-кожаннадып, ушта тырткан. Чүү-даа чок. Чүгле кылаңнааштан өске чүве-даа чок.

— Кылаңнаашты балык көрүп каар кылдыр таптыг эжиндириптиңер — деп, башкым сургады.— Балык сыырткышты аптары билек шеле кааптар. Оон таваар эзип келир болгай — деп сүмеледи.

Ындыг амыр чүвөң кайда боор. Холум доңары база кежээлээн. Дош кырынга дискектенип олурарымга чуга чүвүр хаарып эгелээн. Каарган кас эдергеш даванын доңуруп алган джири ышкаш, өзээм өдүп келзе-даа шыдавыже тутунуп олур мен. Донуп келгенимни Кеша эндевейн барган.

— Баштай мени эки көрүп алыңар, шүңме. Ооң соонда болгай аан — деп, кижим берге байдалдың ужу-кыдыын чүгээртедип келген.

Кеша балыктарны удаа-дараа уштуп-ла олурган. А мээң доңарым намдаардан дам барган. Чылыгар дээш шошкунгурлап кириптим.

— Мында үгек бажың бар. Одап каан кижин мен. Бараалы!— дээш, Кеша дош кырында балыктарын савалап алган.

Эриктен ырак эвесте үгек бажыңга келдивис. Даштын кургаг сырада бичии балды киир шаап каан. Кеша ону алгаш, ийи кертиг аразындан чоңгуларны соя шапкылапкан. Кырган-ачазы бо үгекти кургаг сыра чанынга өжөгээр тудуп каан. Ону ынчаар одаар кижин турган чүве-дир.

Бидонну оюп тургаш суугу кылып каан. Тудум хире ыяш сала кааптарга-ла чылый бээр. Таныжым суугуну одап, карарып калган хөнекти тиге каапты. Үр-даа болбаан: хөнекте суг хөөмейлеп эгелеп чорда, кижим эзипти. Изиг кара шайны бирээни аартаптым. Доңганым читкен.

— Тыва дээрге, Сибирьде дидинер але, акый. Ында база расколотканы чип туру боор. Азы билбес силер бе?— деп, ол айтырган.

— Чок, Кеша. Строганинаны билир мен.

— Ол болза, эъттен кылган чем ышкажыл. Расколоткадан шенеп көөр силер бе?

— Солун чем-дир. Шенээйн харын — деп, чоғум чүү чем

дугайында чугаа чоруп турарын ам-даа билбейн чугааладым.

Кижим дашкаар үне халаан. Ол чүктээр-шоодайындан дона берген балыктарны уштуп, ыяш кырынга салгаш, чакпа, кудурук, иштин, бажын кончуг шевергин үзе шапкылааш, ам-на дилиндектей каккылапты.

Кешаның ону кылып турарының эптинин магададым. Бо кижин көөрге-ле белен ышкаш сагындырар. Херек кырында ону үзе-чаза шавары ужур-дүрүмнүг.

Дилиндектей үзе шапкылап алганы балыктарының кырыңче дус бызапты. Ону согуна-биле согажалааш, хлебтеп чиирге кедергей амдангы.

Донурган балыктан кылган расколотка деп чемни бир дугаар амзааным ол.

Таныжым Кешаның чаагай чыттыг шайын аартап, дем чаа туткаш доңурган, расколотка деп чемин чип каап, хөөрежи олурумда элээн үе эрткен. Курортче дедир ээр үем келген. Дашкаар үнүп келдивис. Кешадан хайы олурган балыкчылар база эеп олурлар.

— Бо кайызының үгээ ирги?— деп, оларның бирээзи менден айтырды. Кешаже көрүндүм.

— Кырган-ачамны турган чүве. Ону ол чоокта чаа кылган. Менээ берген чүве — деп, Кеша улуг кижилерзиг харыылаан.

Балыкчылар удур-дедир көрүштүлөр. Дүүн чаагы сывыртап турганы бичии думаа-халаң оол артында бажынныг боорга ынчаарлары ол боор он.

— Ажырбас. Чыннып, шайлап ап болур силер. Харындаа хонуп болур силер. Чылы дээрге, бо!— дээш, улуг эргээн кожайты.

— Балыкчылар олчалыг-ла болган чоор аа? Элбек бе деп айтырамы ол-дур ийин — деп сонуургадым.

— Шоолуг-даа эвес ийин. Хадымырлап база келди. Соогу кончуг — деп, оларның бирээзи мындыг.

— А Кешаның олчазы кедергей — дээш, шоодайда дона берген балыктарны нугудум. Балыкчыларның чүве ыттавазы шоодай дүвүнде балыын, та чүге ынчаары ол, база нугуй тутту. Оозу мээң өңнүүмнүүндөн көңгүс эвээш.

— Азаның бичези дайзын дээр чүве шын-дыр эвеспе — деп, чугаакыр эр мынчалган.

— Уу! Кешага чедер балыкчы ховар боор — деп, эжимни мактадым.— Туткан балыктары артында улуг. Билек хире ала-бугалар.

— Мени кырган-ачам өөредип каан. Энир чылын моон балыктап турган бис. Хемелиг база балыктап турган бис. Ынчан мен садик чоруп турган мен. Кырган-ачам кажан, канчаар балыктаарын өөредип чораан — дээрге, оон үнү чоргаар болгаш бүзүрелдиг дыңналган.

Оол эрик кыйы-биле чоруткан оруктап базыпкан. А мен келген оруум-биле чоруптум. Элээн ырай бергеш, Кеша менче хол чайган. Хүлүмзүрүүн ушта базып, бөргүн ийинче чая каап алгаш чоруптарга, кырган-ачазы ооң-биле кожа базып чораан-даа ышкаш.

«База катап ужурашкыже, мээң өннүүм!»

ШИИЖЕКТЕР

Шиижектер өөр-өөр болуп алгаш ужуп чораанын бодум хуумда көрбээн мен. Оларга Горячинскинин изиг суглуг аржаанынга бир дугаар таварышканым ол.

Чемненир чер биле эмнелге корпустарының аразында көвүрүг бар. Дыштанганнар хүнде олады дөрт катап эртер-дүжер. Орук хажызында олурткулаан, чойган, чодураа будуктарында бир өөр шиижектер кижилерже көргөш: «Чийн! Чийн!» кылдыр эдер.

Кижилер оларны кедергей чаптаар. Шиижектер база кижилерге өөрөнгени кончуг, орук доза олургулап, чем дилээр. Оларның кижилерден дилээр чеми чаңгыс — тайга тооруунуң үрүнү. Муңгаранчыг чараш шиижекчигештерни чемгерер дээш кижилер тоорук сайын албан-биле садып алгаш чоруур. Тоорук сайын чара ызыргаш, адышка ургаш, сунарга, шиижекчигештер бир демниг олургулаптарлар.

Олар шуптузу холга өөрөнмээн болдур ийин. Дезиглеринге тоорук сайын черже чажып бээр апаар. Кушкаштарның аразында аажок дүккүр, боткуру-даа кедергей шиижек бар. Хол сунуптарынга-ла ол чедип кээр. Өскелери база ону өтгүнүп, холга олуруптарлар. Ынчалза-даа кичээнгейли кончулар. Холду шимчедиптеринге, чаңгыс үрүн ап четтикпейн ужа бээрлер.

Чаптанчыг кушчугаштарны чемгерип өөрөнгөн Шетицин Владимир дээр оолдуң карманы кезээде тооруктуг чоруур. Ол тооруктарны үрүннеп алгаш, хостуг үезинде шиижектерни манаан турар. Оларның өөрөнгени база кончуг. Диги-биле олурупкаш, Володяның адыжында тоорук үрүнүн артында булаажып олурарлар.

Ол бир катап фотограф чалап алган. Чойган шеттериниң чанында турупкан, кушкаштарын кыйгырган туру.

А фотограф шеттер аразында ажытталып алган кезенипкен турар. Фотоаппарат шык дээрге-ле, куштар диг дээрлер.

Өске кижилер база Володяны өттүнүп, кушкаштар чемгерип турар кылдыр чурукка тырттыртып алыр бодааннар. Ынчалза-даа оларны диги-биле олуртуптар киж ховар.

...Горячинскиде бир өөр шиижекчигештер бар. Олар дыштанганнар-биле хүнде дөрт катап ужуражыр. Кажан-на чүве ийик, оларның чаңгызын бир киж холдан чем ап чиир кылдыр өөредип каан. Ооң үре-садызы база ыпчаар чаңчыга берген.

Байкалдың эриинде Горячинскиниң изиг суглуг аржааны барык ээн черде. Шиижектин чем тып чилтери кандыг үнүжү ында чок деп. А бо өөр шиижектер чүгле киж холундан чем ап чип өөрени бергеннер.

ЭШТИР БОРА-ХИРИЛЭЭЛЕР

Тос-тостуң соогунда бора-хирилээ сугга эштип чораанын кым көргөн боор. Ынчалза-даа мен ону Горячинскиге суглуг караам-биле көрдүм.

Байкалга агаарның өл-шыгы кыжын безин бедик. А Горячинск курорту эң-не чылыг точка. Бурятияга соок үжен беш градус турда, аңаа чээрби бештен ашпас.

Ол эртен кедергей-даа соок болган. Артында хадып турар. Ваннага кирип алыр дээш суг кыдында олуртуп каан чойганнар аразы-биле базып олур мен. Сыстып чыдар чылыг сугнуң бузу хем унун шыва ала берген. Ийи бора-хирилээ чарыштыр ужуп келгеш, чойган будуунга саадаптылар. Кезек мыжырашкан соонда, бирээзи сугже шымны каапкан. Ооң соонда бирээзи база ынчалган.

Сугга эштип алган бора-хирилээлер чойган шединиң мырынай адаккы будуунда сиргейинип олурар. Чүзү канчап барган амытаннар боор дээш чоокшулап келдим. Олар мени-даа тоор хире эвес. Дээптеримге-даа ушпас. Сирилээри дам барганнар. Бо хөөкүйлер бойдустуң чаяганы үүлеге таварышкан-дыр. Ынчангаш өлүрү-биле мынчап олурарлары ол боор деп бодап, соогу кончуг болурга, хой кежи чылыг тонумнуң моюндуруун дуй тыртынып алдым.

Ваннага кирип алгаш, чанып олурдум. Чойган дөзүнде донган кушкаштарны көрүксээрим дам барган. Сарбайты донгулап калган боор деп бодаан мен. Ындыг чүвең кайда боор! Кушкаштарның олурган черинде чүгле дожаннар артып калган. Боттары чок. Диис ап чипкен бе дээрге ис база көзүлбес.

Бора-хирилээлер чайын элезинге азы сугга олурупкаш, кырынче эшкенненир боор. Дээр бораңнаарын эндевес хейлер. Бо удаада олар чүге ынчанганының ужурун амдыгаа дээр билбес мен. А Горячинскиниң изиг суглуг аржаанының тывылганының дугайында мындыг чугаа бар. Та шын, та тоолчургу чугаа. Ону уктавадым.

Бурят кижии ыттыг аннап чораан. Ол аң сүрүп тургаш, ыдын балыглапкан. Канчаар-даа арга чок деп бодааш, ыдын каапкан. Ыдын кээргеп, хараадаан аңчы каш хонгаш келген. Ыды үнгеп чоруй барган болган. Соондан истеп келирге, эриниде көк үнүп, бузу буругайнып чыдар дамырак кара суг көстүп келген. Балыг ыды дүште-даа чок каңкадык мацнап турган.

Доң кыжып безин көк сиденниг, изиг суглуг дамырактан ыды экирээр деп чүвени аңчы эндевээр. Оон эгелеп-ле оорга-мойну ыстап шылаар, даван-даяа аскак-бүскек кижилер аңаа кирип, аарыын эмнедип эгелээр.

Бо ийи бора-хирилээлер анаа эвес эштип турган боор деп бодаар мен. Чүгле кижилерге эвес, ан-мен, харын-даа довук ышкаш боттуг кушкашка безин эм-дом бооп чыдар аржаан.

Демир хоолайлар дамчыштыр аксып каан, эмскиктеп аттыгып чыдар аржаанны амзаан санымда-ла эм-шагаан, дом-шагаан болзун деп, чойган, хады шыпкан көк-көк эзимнерлиг тайгаларже көрүп алгаш, сүзүглелим бүдүү номчуур апарган мен.

ИЙИ САЛЫМ

Салгынчыгаш суг бажындан өйлөп-өйлөп үре кагылаптар. Чайның изии-даа болза, суг бусталып чыдар. Оон каккан күгүрзүг чыт думчукка долдур айызап келир. Алдан харның эргинин арта база берген эр кижии аңаа таалап, эрикче салбактарын чадып бадырып алган турар чойганның халагар будуун алгаш, думчуунга үстүрүп, хүн караанга алдынналып турар чукту аксынче кирип каапкан.

Кастыктарында ак хар хөө чаапкан, дурт-сыны алдан харга бербес кижии хоолай дамчыштыр ийи эмскиктеп агып чыдар аржаанга келген. Ол изиг сугну кырлыг стакан долдур аксып алган. Амзап көөрге, шала изиг болурга чартыын төпкөн. Стаканда аржаанын соодур салып каар дээш хажызынче дап берип чорда, суг бажынче келир кокпа оруктуң өске талазындан хенертен кижии чугааланы каапкан.

— Четтириптинер, анар! Эм-тоң болгай-ла. Аксы-мурну-
нарны өрттендир чиптер эвес — дээш, ол чойган будуун
даянгаш, чаданы куду бады келгеш, сумказындан хадын
тозундан кылган дашказын уштуп, чуй тудупкан.— Чүл,
монар! Амыр-менди деп чүве бар ышкажыгай. Уттуп алга-
нынар ол бе?

— Буруулуг болдум! Шаанда бо сугже чинчи ышкынып-
кан кижин мен. Ону дилегзинип туру мен — деп, Элбек Бай-
ырович эпчок байдалдан уштунарын кызыткан.— Аныяамда
чидирипкен чинчим-дир ийин. Бо Изиг-Суг аржааны Бай-
калдың дүвүнче чууктап кире берген болгай аан. Ол ам
кайын тыптыр деп. Силер база четтириптинер! Эм-шагаан,
дом-шагаан болзун деп бистер — тывалар аржаанны амзап
тура, ынча дижир улус бис — дээш, ол стаканда суун би-
челеп иже берген.

Эр кижиниң өткүт үнү Изиг-Суг аржаанының чойган-
ныг аргазын өде халый берген. Ооң чанында ам чаа кы-
лаштап келген херээжен кижини меннеп, даянып алганы
ыяжын ышкыныпкан.

— Канчап бардыңар?— деп, Элбек Байырович кайгап
айтырган.

— Элбек...— дээш, танывазы херээжен суглуг дашказын
база ышкыныпкан.— Элбек!— деп, шедиргелиг үн тунук
дынналган.

Элбек Байырович бодунуң адын дыннап кааш, ширик
черже так киир шаапкан, өл хадындан эткен өргөн ышкаш,
аксын аазадып алгаш турза-ла туруп берген.

— Кайы мени танывайн бардың бе, Элбек? Сакты-дыр
сен бе?..

Ооң төрөөн хоорайыңга таныыр-билир кижилери Элбек
Байырович дижир. Кадайы Байырты бажыңыңга безин
ыяап-ла ынчаар адаар. Ам ону көнгүс танывазы херээжен
кижини адын адаан.

Даянгыштыг, эът мага-боду долу херээженни ол шоо-
луг оваарбаан. Даван-даяа куяңныг кырган кадай ыйнаан
деп бодап турган. Ындыг чүвең кайда боор. Бөргүн ушта
соп келирге, чолдайты таартып алганы шала дыдыраш
бажының дүгү арнынче халайып бады келгилээн. Оң холун
сунган. Каткан-хуурааның кырган хол боор ийик. Элбек
Байырович ооң сунуп келгени эмишкеек ышкаш салааларын
камныг тудуп, солагай холу-биле билектен алган. Улуг-
Хемниң мөңгүннелчек кадыргызы ышкаш чылбырай берген.

Уваа-салаазында мөнгүн чоос кылаш диген. «Кунчуум кадайның белээ чүве»— деп, коңгулууржук ышкаш үннү үжен чыл ырак мурнунда баштай дыннаан. Оон бээр-ле чүрээнге шыгжап алгаш чораан. Бажының кап-кара дүгүн арын-шырайынга таарыштыр чазап алган, тыва черниң дагларындан аккан дамырак сугнуң шөлээнде даажы дег үннүг, уруг-биле бо-ла аржаан бажынга ужурашкан.

— Сайн байна, ахэ!— деп, ол мендилээн. Мыя бо эрик кырында турар чойганга дыка дөмсөй сынныг, долу хөректиг, чээрби хар иштинде уругну көөрге сындан харап алган турар сарадак-ла.

— Экин, дунмай! Мен буряттап билбес болгай мен. Силерниң бо Бурят-Монгол чуртунда бир дугаар ис базып туру мен. Дем чаа Улан-Удэден ужуп келдим. Байкалдың Изиг-Суг аржаанынга эки-бакты ушта каксып кааптар дээш келген кижини мен — деп, ол орустап харыылаан.

— Мындыг назыныңарда аржааннап келген силер де! Кадык-даа хирелиг болганы ол-дур аа?— деп, уруг анаа-ла чугаа эрээн.

— Оо-даа! Үжен харның эргинин шагда арта база берген акың-дыр мен. Аныаксып-даа канчаар. Ында аарааш, мында ыстааш деп чамдык кижилерни чүге өттүнмес деп. А силер дээнимде чаңгыс катап бажым деп безин көрбежик мен.

— Мен база...

— Мырынай кадык кижини аржааннаар чүве-дир аа?

— Бо черниң аржаанынга кандыг аарыг эмнедирин орта билбес-тир силер. Өгленгеш ийи чылдың нүүрүн удавас көөр. Уруг-дарыг херек дээш ашак кулак коңгалаар. Эмчилер маңаа кирерин сүмелээн — дээрге, Элбекке арай анчыг ышкаш апарган. Думчукка тулганда бызаа сугжу. Элбек чугааның уун көңгүс өскертип алгаш чоруп берген. Аал-чуртунда, ажыл-амыдыралын удур-дедир айтырышканнар. Дулма ыраажы, ашаа танцылаар — кайызы-даа филармонияда ажылдап турарлар.

— Чаңгыс чоорган эжинген улус-тур бис деп орустар ынча днжир ийикпе он. Силерниң ажылыңар-биле мээңи төрөл-дир. Солун черинде кижини мен — деп, Элбек ынчанган.

Чүвениң таарышканын канчаар боор. Дулма биле Элбектин чөмөннөрү столу безин чаңгыс. Ол-ла хүн Байкалдың элезинниң эриктерин часкап чыдар чалгыгларын барып көргөннөр.

— Солун ажылдакчызы мен дидинер але? Үнүңернин онзазын. Ырлаvas силер бе?— деп, эрик кыйыынга кожа олура Дулма айтырган.

— Ырлаvas дээш ырлаvas мен, ырлапсымза... Чок, кайын ындыг боор. Ырлаар турган болзумза, силер ышкаш театрга-ла ажылдап чораай мен. Силернин ёхор деп ырынарны кады бадыргай бис — деп, Элбек харыылаан.

— Канчап баар деп. Ырлажыптарга чүзү канчап баар боор. Баштай силерни өөредир болган-дыр мен.

Сэлэнгынгээ оёрһоо*
Сәнжэй шулуу бэдэряа.
Сэбэр сээжын оёрһоо
Сэсэн зугаа бэдэряа

деп, Дулма оожум эгелээн. Элбек баштай сөстөрни орта адап албас болган. Оон саазынга бижип алганнар. Элээн каш катап шенеп ырлашканнар. Барык суг бурят дыл-биле ырлап олулар деп Дулма ону мактаан.

— Кайы, танывайн туру силер бе?

— Чүгле үнүң танывадым, Дулма — деп, Элбек Байырович шынын чугаалаан.— Шаанда кедергей чараш ырлаар ышкажыыгай.

— Кажан ырлаанымны безин уттупкан мен. Боостаам аараан соонда ырлаардан харын-даа чугаалаарымның безин кончуун көр даан. Ынаар иштинде хамиренер чүве.

— Үрде ынчап барды бе?

— Чээрби чыл ажып туру боор. Чайын чүве. Чаъстыгда хой хоя берген. Бажынга дериттир мүн аартап олургаш,

* Селенгенин дүзүндө
Чараш-дашган чыылам.
Сагыш-сәткәл сергезин
Чечен сәстен тываалам.

дашкаар үне халаан. Боостаа ышкан. Оон-на аарза-аарза мырынай хоржок апарган.

— Адырам! Билбейн олулар кижн мен бе? Хой хоя бээрге дидинер ышкаш...

— Ийе! Ийе! Хойжулааш шору апарган турган боор бис. Мунхэ ынчан хоорай кире берген чүве. Ок, анчыын ай! Мени артистеп чоруур деп бодап олар-дыр силер. Ону билбес чөгөнчиимни — дээш, Дулма олче кезе кайгаан.— А силерни чылгычылап чоруур деп билип чоруур болгай мен. Азы кандыгыл?

— Хөм!— деп, ол хөрээн ажыткан. Оон ыңай чүве чугаалаар дээрге, харалааның хоржок.

Аныяк шаанда ол сургакчылап чорааш келирге, чанында кады ажылдап олулар эжи оон карак ыратпас. Блокнодун ажып, ында демдеглелдерин көрүп-көрүп, он холунуң айтыр салаазы-биле чулчургайын орта шанчып алыр. Оон карактарын имрертипкеш, кезек боданы кааптар. Ам база ынчалган.

— Ийе, харын!— дээш, дөө-ле хадылар өттүр көстүп турар курорттун поликлиниказын көргөн. Халаттыг кижинин барааны көзүлгөн...

«Бистин мында чурум шыңгы. Хүн чурумунга чагыртып шыдавас кижилерни маңаа тудуп турбас бис. Ийи дүне келбээн болдунар. Иелээн аан! Чараш эвес-тир. Үжен харның эргинин арта база берген кижиге, силерге аан. А Дулма дээрге ам-даа чаш. Силерниң көгүүңерге алзыпкан. Ынчаар чанчыгып калган чадавазынар база магат чок»— деп, бөжөн хар ажа дүжүп чоруур, курорттун кол эмчизинин оралакчызының хаваанда сыгыглары улам немежи берген.

«Бистер Байкал эринге анаа-ла хөөрежип хонуп турдус, Жаргалма Эрдемовна. Ында багай чүү...»

«Билир бис. Хүн чурумун үрээниңер дээш үндүр бижип туру бис. Чангыс эвес удаа дээш аан».

«Дулманы база бе?»

«Ол артып калыр. Силерге, улуг апарган кижиге, улуг өөредиг болгай аан. Редакцияже дыңнадыр бис...»

Элбек ол-ла хүн чаныпкан. Курорттан үндүр бижидипкениңге улуг-даа хомудаваан. «Редакцияже дыңнадыр бис» деп эмчинин сагындырыны бир кулактан киргеш, өскезинден үне берген.

Чанып келген. Чүве-даа сураг. Херек ынчаар эрте бээр боор деп ол бодаан. Сагыш ышкаш чүве кайда боорул аан! Кадайы бир дүште келгеш, бажынындан үндүр хөөглөпкөн. Үвүр-савырын тудуп алгаш, эжиниң бажынынга келген. Даартазында редактор-биле чугаа кыска болгаш дорт болган.

«Оюу Сарыгларовнаның негелдези-дир. Силер ийиниң кайы-бирээзи моон чоруур уjurлуг деп аан. А силерниң кадайынар тулган журналист. Оон кадында килдис эргелекчизи база. Оон чарлып шыдавас бис. Алган кадайынарның

аажызын билбес кижилер силер эвес болгай силер. Бодунарның эки туранар-биле деп өргүүделден бижип беринер. А өг-бүлө айтырыын боттарыңар шиитпирлеп алыңар. Оюу Сарыгларовна-биле база катап чугаалажып көөр бис. Олдаа берге боор. Шүүгү черинче чорупкан диштилер»— деп, редактор мынчалган.

Чүнү канчап канчаар боор. Редакторнун ап бергени саазынынга: «Ажылдан хостаарын диледим!» деп бижип каан. Судка айтырыг база саадаваан. Элбектин кадайының негээни, күзели-дир ийин, чарлыр болгаш дөрт харлыг оглун ап алырын хандырган...

— Чылгычылай бээринерни билген болзумза, силерге таакпы хавындан даарап бээр ийик мен. А силерниң кылып берген тос дашканар ам-даа бар-ла. Хой кадарарда хойлап алыр мен. Черге суг узуп ижер. Аржааннаарда мырыңай кагбас эдим — дээш, Дулма хөрээнде шедиргезип эдип, тос дашказын андара-дүндере туткан.— Кижиниң кижиге берип болбазы эди бар дижир болгай. Мээң ындыг эдим бо-дур. Алдын өртектиг. Кагбазым чылдагааны чогуум-на бо оранга тыптып келген эт чүве — дээш, оозун аржаанга чайып каап-каш, долдур узуп алган.— Че, Элбек! Сен мында аалчы кижилер болгай сен. Артында ховар аалчы. Үжен чыл болгаш бир ужуражыр. Сээни-биле эм-таң болзун. Иживит!— дээш, дашказын сунуп келген.

Элбек Байырович дашканы ийин холдап хүлээп алгаш, ток кылган. Дашканы андара-дүндере тудуп көргүлээн. Ийин удаа чайгаш, долдур аржаан агыскаш:

— Мээң кылган эдим-не-дир. Ону мынчага чедир шыгжап чоруур ээзинге каң-кадыкты күзедим. Чүгле чараш-дажым тывылбазы ол-дур — деп, Элбек Байырович каттыргаш, дашканы Дулмаже сунган.

Хамык-ла чүве мыя бо аът караа ышкаш ижинниг, хадын тозу дашкадан егелээн.

Элбек ынчан шынап-ла аарып-аржып деп чүве билбес буга-шары ышкаш эр-ле болгай. Шөлээлээр үези чедип турда, редакцияның бир ажилдакчызы эр Байкалдың Изиг-Суг аржаанынга эмнедир путевка алган. Болган-на чок бир чүвези аараан, харын-даа эмнедир аргажок суг апарганын улуска чарлап чоруур херээженнерден ангыда эр кижилер база чоруур. Профком улуг күш үндүрүп тургаш, путевка

тып бээрге, хуусаа чедер чыгай бергенде, кадайының дөр-тен харлыг төрели дунун божупкан дээш курортче чоруп шыдавас мен деп барган. Путевка кывар деп баарда, профком даргазы девидеп, олудунга ине киир шанчып каан чүве дег апарган. Харын-даа килдис эргелекчизи Оюу Сарыгларовна аңаа олурганы чаян болган. Дүн-хүн-даа дивес, олут-чыдын-даа билбес, журналисттиң чымыштыг ажылын кылып чоруур ашаа шөлээзинде курортка дыштанып алзын деп бодааш, өлүп чыткан путевканың тынын алган.

Элбек ол-ла хүн шөлээже баар дугайында билдириш-кин бижип, курорт чоруурунун карточказын долдуруп кирипкен. Чорук-херектин бүдүгүрүн канчаар. Чүгле халда-вырлыг аарыглар эмчизинге каш анализтер барып дужаа-ган. Артында эмчи карточказы безин чок аныяк эрни тера-певт шинчип көргөш, өске өөрүнүн аттарын боду-ла сала шаап берген. Орук чоруурунга безин моондак чок. Улан-Удэге чедер самолет биледин редактор өрү-куду долгап тургаш, тып берген. Ам чүгле ужуп чоруптары арткан. Оюу Сарыгларовна ашаан узун орукче белеткеп, оглунга идик-хеп, ойнаарактар садып кел дээш саазынга данзы бижип берген. Солуп кедер иштики хевин база ыяк белеткеп, ар-тында ынча хонгаш мону кедип ал, хирлиг хевин маңаа суп алыр сен дээш катап-катап чагыын берген. Оглу бир ду-гаар ырак чер баар дээрге, не кижиле ынчаар сагыш чо-ваар чүве ыйнаан. Оюу Сарыгларовна ашаан айның чаа-зында, хүннүң экизинде уткуп алыр бооп азап, аэропортка үдеп каан.

Элбек курортка Дулма-биле ужурашкаш, суг бажынга ужурашканының ол-ла хүнүнде дыштанганнарнын агаар-лаар оруун эдерип, аргаже ханылап бар-ла чорааннар. Хөө-режир дээш кокпа оруктун төне бергенин безин эскербээн-нер. Хады, чойган шаарарып, кезек хадынның чоогага кел-геннер. Чооганы өрү дап бээрге, кара суг аттыгып чыдар. Дулма аңаа холун дагып, адыш долдур куткаш, арнын шаптаан.

— Тываларның шаандагы аяк-савазы хадын урузу бо-лур чүве. Бо урудан дашкадан үнгүп алза — дээш, Элбек адырларлыг хадыңче көргөн.— Ындыг эвес. Хадың картын-дан дашка кылыптайн. Ёзулуг дашка оон үнер деп бил — дээш, ол чоогадан үнүп, суук хадынның картын доңгураа-биле оюп алган.— Тос-биле сыгыртаа кылып турган кижиле мен. Бичинимде дээрим ол-дур ийин.

Элбек оюп алганы тозун үлегерлей быжып алган. Адыр-мидир кылдыр кескилеп алганы тозун оон-моон шидишти-

рип тургаш, артында тудалыг дашканы кылып үндүрүп келген. Дулма ону баштай анаа-ла ойнаарак деп бодаан. А херек кырында оозунун хевирн-даа чараш, артында ап чоруурунга эптин хөлчок эт болу берген. Суг кударга дам-дылавас.

Олар дедир чанарын уттуп алганнар. Улаштыр кылаш-ташкаш, Байкалдың эринге келгеннер. Сугга эштип, аал-чуртунун, ал-боттарының дугайын коптаржып турда, кежээ дүшкөн. Чанарынче далашпааннар. Орайтай бээрге, одаг кыпсып, адырлап олурза-олурза дүн дүшкөн. Чайгы хүн кайып удаар, база бир удаа ыяш чыып, ону бичиилеп чүш-күрүп олурда, даң аткан.

Курорттуң кол эмчизиниң оралакчызы, чолдаксымаар сынныг, карактарын ында-хаая чивецнедип каап олурар, баштак чугаага дириг кара хөңнү чок Жаргалма Эрдемов-наның сагындырыы дыка шыырак болган. Бир эвес ийи удаа ындыг янзылыг таварылга болур болза, чугаа турбас деп ол дыңнаткан.

Шынап-ла ол чаңгыс сөстүг деп билген болза, олар ийи удаа ындыг үүлгедиг кылбас турган чадавастар-даа магат чок боор оң. Ол-ла одаанга ийинги удаа кээп хонганының эртенінде эмчи оларны келдиртип апарган. Сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаар амытан болган. Ийи удаа, үш удаа деп чүве бар деп кол эмчи безин чугаалаарга бодунуң уун өс-кертпээн.

Элбек Байырович элей берген хадың тозу дашканы кө-рүп, ону кажан кылып турганын сагыжынга чуруп олурган. Ийе харын, Байкалдың суун узуп төвүдүп-даа болур турду ыйнаан. Хады, чойганныг арга-арыг көже бербээн хевээр турлар. Кедергей тааланчыг кылдыр бадыргылаар хоюг үннүг, хүлүмзүрүү арнындан кажан-даа өшпес, чайтыгай-нып турар чаңныг Дулма-биле оон үүлгеткен кемн-даа чок. Чай кадында кылганы хадың тозу дашканы ынакшылым белээ-дир дээш анаа сунмаан. Эр кижн кыс, херээжен кижн эр эштиг тургулаар ышкакжык. Ынча чылдар иштинде Эл-бектин сагыжынга Байкалдың эринге ийи удаа эрттирген дүнү сагышта таңмаланып артып калган. Буряттарның ехо-рун баштай Дулмааны-биле ырлажып ойнааннар. А ийинги дүнезинде тывалап ырлаарын Дулма сүмелээн. Элбек ону шала дыңнаан. Хүндүс-ле хөрээнге шыгжап алган чорааны сөстөрүн саат чокка бадырыпкан.

Моондактыг бо-ла черге
Боглуп туруп алгы-ла дег.
Монгол-Бурят кызы-биле
Болчашкаштын чарылбаа дег.

— Аялгазы бистернии-биле кара ояр чүве-дир. Сөзүн билбес-тир мен. Чүү деп турар чүве ирги?— дээрге, Элбек очулдуруп берген.

— Ырлаптарга канчап баар боор. Аялгазын өөредип көрем — деп, Дулма боданып олура чугаалаан.

— Ындыг эвес. Чүгле чангыс кижиге хамаарышкан ырдан эвес, өске ырдан өөренип алыылы — деп, Элбек саналдаан.

— Сөзү, аялгазы сээни болзун. Күүселдени мен харыылаайн — деп, Дулма ойнай-сылдай аарак харыылаан.

Ыры сөзү боду-ла төрүттүнүп келген. Дулма ону саат чокка доктаады шаап апкан. Ам шынап-ла күүселде артып калган.

Ушса-турза кулун-на ыйнаан
Ушта челзи бергей-ле бис.
Утса-кагза уруг-ла ыйнаан
Ехорлап ойнаай-ла бис.

«Каткы бажы халаптыг деп чүвең бо эвес чүве бе?»— деп, Элбек Байырович ийи дугаар кадайындан чарлып тура, Байкал эринге ийи удаа эрттирген дүнезин каш чыл болгаш база катап сагынган. Шынап-ла ушпас-турбас кулунуң кидирээштиг орукка бүдүрлү берген. Ийи дугаар кадайындан база оолдуг чарылган. Бо удаада кол негекчи база кадайы. Чарлыр деп кадайының негелдезин хүлээп алыр боордан өске чугаалаар чүве тыппаан. Ийи харлыг оол авазынга артып калыр ужурлуг. Бир эвес кадайы бээр болза оглун ап алыр күзелин база ол дыңнаткан. Ону кымдаа дыннаваан ышкаш болган.

Ийиги кадайы кааптарга ажылдап турар чери ону эки тура-биле ажылдан үнген дугайында өргүүдел бижиирин негевээн. Нинаны-даа кым бактаар деп. Үе-чергези кижитаваржып келген. Чангыс оглундан чалданмайн салым-хууну кадып алыыл дээрге ойталаар аргазы чок болган. Элбек Байырович ону тайылбыр чокка билген. Ада кижиндыг ыйнаан, аанайтын сактыр чүвези — оглу. Чаш чүве төрөөн адазын уттуп алыр боор дээш чүрээ саргып шаанга кирген.

Элбек Байырович амыдыралдың кадыг чолунга ооргомойнун ыстады сы бастырып олуруптаан. Кагдырганы

башкы, сонгу кадайларында оолдарының хырны-боску, идик-хевин утгуптаан. Оларың сонгу адалары база багай эвес улус болган. Уруг азыралын соксадыр дугайында аңаа сүмелеп-даа турганнар. Ынчалза-даа Элбек Байырович оон шуут ойталаан.

Кижн кижн хирезинде эштиг-өөрлүг чоруур чүве дээриниң өске утказы база турар. Хевир сыны, арын шырайы-даа өске өөрүнден тудак чок Күскелмаа бичезинде эмчи болуксап чораан. Ынчалза-даа чаш уруу ооң соругдалын моондактап алган. Ону ап октаптарынын, арта база бээриниң аргазы чок. Аар-саар ажылдар кылып, ооң соонда машинакчылар курузун дооскаш, редакцияга ажылдай берген. Ол беш дугаар чыл ажылдап чорааш, Элбек Байыровичиниң үш дугаар кадайы апарган.

Элээн каш чыл чурттааннар. Назы-хары ылгалдыг боордан аңгыда амыдыралда тудуан чүве көңгүс чок. Ажы-төл база дөрт четкен. Сөөлгү ийизи баштайгы кадайынга өскөн оглунуң ийи кызы-биле удаа. А оглунуң ийи кызы чаг иштинде бүүрек-биле дөмей өзүп олурганнар. Ынчанмайн канчаар, алды ада-иелиг төлдер тел бызаа дег болбазының аргазы чок. Күскелмааны төрээн кырган-авазы деп бодаар амытаннар-дыр ийин. Элбектин кастыңнарында аныяанда чагылапкан ак хыраазы алдан харның эргинин арта база бергиже чедир немешпээннер. Күскелмааның буянның холдарының ачызы деп чүгле ол билир.

— Мунхэге ажы-төлдү дөр сынмас кылдыр төрүп бердим. Хөп-даа, эвээш-даа эвес, он ийи. Азыраан малыш аал сынмас кылдыр өстүрүп бердим. Малчыннаанывыс соонда удаваанда-ла хурал-суглаадан ат-сывывыс дүшпестээн — дээш, Дулма Элбек Байыровичиниң оң холунга билээн долгай тудуп алган.— Бир эвес мен сүрбээн болзумза, та чүү болуп төнер турду ыйнаан...

Дулманы үжен чыл мурнунда бо Изиг-Суг аржаанындан Элбекилештир үндүр хөөглетпээн. Курорттан чанып келирге, ашаа филармониядан үнүп чоруй барган. Изиг-Сугга ужуралдары ону мурнай-ла ашаанга дыңналы берген.

Мунхэни сураглаарга, көдээде чолаачылай берген диш-

кеннер. Ол база филармониядан үнүп алгаш, ашаанын соондан ызырты сүрүп келген. Оозу чеме-халалыг сөстөр-даа октаваан. Оон бээр-ле Мунхэниң хат-салгын ышкаш танцысамын, Дулманың дүлгээзинниг ырын магадаан адыш час-каашкыннары дыңналбастаан.

Дулманың саналы-биле хойжулай бергеннер. Элдеп чүве, бергелерге торулбас төлдер-дир деп хоочун хойжулар оларны дораан мактаан. Ажы-төлге безин базындырбастар. Маадыр-ие болгаш Дулма пенсияже эрте үнген. Сөөлгү чылдарда дискээ куяңныг. Изниг-Суг аржаанынга ушта каксып каавыт деп ашаа ону алаң кылып тургаш чоруткан. Ол чоруурда тостан аргаан дашказын ап алырын база сагындырган.

Хуу «Волгазынга» кадайын курортка чедирип кааш, хапчана берген. Аалынга кээп, дөргүн сыңмас дөргөн алам, алаак сыңмас алдан алам деп колхоз сүрүүнче көрүп алгаш, чоргаар ырлап чортуп чораан. Бир-ле ынчап чорда телеграмма келген. Көөрге кадайыны. Ында мынча деп каан: «Элбек-биле чеде бээр мен. Уткуурунга эки билеткенип ал. Дулма».

Дулманың дискээнде куяң ам читкен. Кудургай бадарда ыяш даянмастаан. Байкал эринге чедир Элбек Байыровичиден чыда калбайн басып келген. Шагдагы одагның сомазы безин чок. Чогум кайы орта турганы-даа билдинмес. Чалгыглар ону та элезин-биле дөңнелдир дуглап каапкан, та арыдыр шаап аппаратан.

Орайтап кел чораан. Хүн барыын чүктүн дагларынын артындыва чашты бээр дээш далажып бар чытканзыг-даа.

— Назынымны кызыл-хүнней берген деп бодап чораан мен. Ам-даа элек чүве-дир аа?— деп, Элбек Байырович химиренген.

Дулма ону дыңнавайн барган.

Д О П Ч У З У

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Алышкылар	3
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Ногаан ортулук	67

ШҮЛҮКТЕР

<i>Олег Сувакнит.</i> Совет Тывам	84
Байымны көр	85
Ажыл-ишчи кижилер	—
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Тывам	90
Эн черде — эртине хоорай	91
<i>Владимир Серен-оол.</i> Чалгыг	92
Харжыгаштар	—
Даң хаязында бодал	93
Эн черге ыглап алыин	94
Айдың дүңүң хайыразы	—
Чаъстыг хүндүс	95
<i>Анатолий Емельянов.</i> Саян сыннар бедик-даа бол. <i>Очул. Э. Кечил-оол</i>	—
<i>Александр Даржай.</i> Миннишкин	96
Чазыглар	97
«Эрээ-хинчек көрүп чорааш»	98
Мана, сарыым	99
<i>Черлиг-оол Куулар.</i> Теве-Хая	100
Терлиг-Хая	101
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Чонуң адап, йөрээп чор сен	104
Чылгычы биле хойжу	115
<i>Экер-оол Кечил-оол.</i> Амгы Тывам	110
Чодураа сөзү	111
<i>Николай Куулар.</i> Тыва	—
Аялга	113
<i>Игорь Иргит.</i> Авам ынак ангырлары	—
Часкы чечээн частын кел чор	114
<i>Чүрүүй-оол Доржу.</i> «Төрээн Тываң хөгжүүрүңге»	115
<i>Зоя Намзырай.</i> Демниг иштиң бүлезинде	116
Шарлап	117
<i>Василий Монгуш.</i> Бодан	—
Куруг каанкан	—
Күзел	119
Чылдагаан	—
Чаңчыл	—

ОЧЕРКТЕР, ДЕМДЕГЛЕЛДЕР

<i>Каң-оол Лопсан.</i> Дөжү болгаш маска ыры	120
<i>Хөвөңмей Ойдан-оол.</i> Кур черниц чазы	134
<i>Сергей Шойгу.</i> Дээр оглу	147
<i>Эдуард Донгак.</i> Байкалдан демдеглелдер	156

УЛУГ-ХЕМ, № 58

На тувинском языке

Фоторепродукции художников *Лесюк В. А., Пивоварова В. П.* Редактор издания *А. Д. Саг.* Художественный редактор *М. Ч. Чооду.* Технический редактор *А. А. Чернова.* Корректор *Х. Х. Сюрюн-оол.*

Сдано в набор 26.09.84. Подписано к печати 12.11.84. ТС 00613. Формат 60×84^{1/16}. Бумага № 2. Печать высокая. Гарнитура литературная. Физ. печ. л. 11. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-оттисков 10,57. Уч.-изд. л. 10,25. Цена 65 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 2006. ТП 1984 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

65 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАННЫҢ НОМ
УНДУРЕР
ЧЕРИ